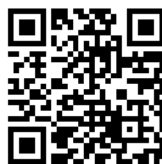
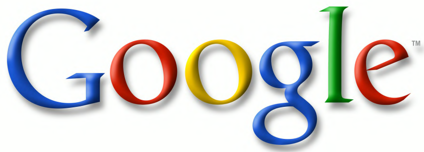

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

DERTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS, TWEE EN TWINTIGSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1911.

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

EEN NIEUW MANDEVILLE-HANDSCHRIFT.

In de kostbare verzameling van handschriften en oude drukken, die door Sir George Grey in 1861 aan de Zuid-Afrikaansche Bibliotheek te Kaapstad ten geschenke werd gegeven, bevonden zich negen Middelnederlandsche handschriften. Door latere schenkingen is deze verzameling met nog een drietal andere Dietsche handschriften verrijkt. Onder die twaalf handschriften zijn er tien getijdenboeken; een bevat eene vertaling der psalmen, en het laatste en merkwaardigste is een zoo goed als volledige tekst van de Reis van Jan van Mandeville (slechts één blad ontbreekt). Dit handschrift was nog niet bekend in Europa toen Dr. N. A. Cramer in 1908 vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden eene uitgave bezorgde van „*De Reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen.*"

Het is een handschrift op perkament uit de jaren ± 1390 tot 1430. Het is genummerd 361, 362 en 363, Afdeeling I van de hooger vermelde „Grey Collectie".

Folio 1 is blijkbaar het eenig in zijn geheel overgebleven blad van een half quatern; het is de wedergade van een blad dat zich vroeger vooraan bevond doch thans verdwenen is, behoudens een smal kimmetje (*onglet*) bij den naad; daaromheen bevond zich een dubbel blad waarvan de eerste helft vooraan tegen het omslag geplakt was en nu voor het grootste gedeelte is weggescheurd; de andere helft van dit dubbel blad bevond zich tusschen folio 1 en 2

en is weggescheurd; op de overgebleven kim zijn nog een paar teekens robrik te zien [stukjes van dit teeken: ℂ] waaruit met zekerheid is af te leiden dat hierop het vervolg stond van den tekst van bl. 1 v°. Folio 2 is de wedergade van een blad dat tusschen folio 2 en 3 is weggesneden. Verder vindt men tien quaternen; doch tusschen f° 64 en 65 is weer een blad uitgescheurd. Achteraan is er nog een dubbel blad waarvan de tweede helft vroeger blijkbaar tegen het omslag was geplakt, doch thans geheel daarvan is losgemaakt; dit laatste blad is bovendien gedeeltelijk verknipt en vernield. Dit maakt samen 83 bladen. Deze bladen zijn 262 tot 265 mm. hoog bij 185 mm. breed. Elke bladzijde is verdeeld in twee kolommen, met potlood afgeschreven en gelijnd. De kolommen zijn 61 tot 65 mm. breed, 197 tot 202 mm. hoog, en bevatten 42 regels elk. Reclamen komen voor op het laatste blad van ieder quatern. Ook de signaturen zijn, behalve in het eerste quatern, goed zichtbaar, en bestaan uit kleine letters met Romeinsche cijfers: *bj* tot *biiij*, *cj* tot *ciiij* enz. Op het vijfde blad van ieder quatern staat bij wijze van signatuur een kruisje.

Blad 1 r° is onbeschreven, behoudens aanteekeningen van vroegere bezitters (zie beneden).

Op blad 1 v° komt de volgende inhoudstafel voor:

bl. 1 v° a Dit es die tafle van dien dat in dit boec gescreuen
es die wege ten heylegen lande te trecken
Item vander stat van constantenoplen ende vanden
heylichdom datter in es .j.
Item vanden lande van grieken ende vanden wondre
datter in es ende van haren geloeue .ij.
Item vanden lande van cypre ende vanden wondre datter in es .iij.
Item van enen groten wondre dat es bider stat van akon. .iij.
Item vande soudaen van babilonien ende van sire macht
van siere loy ende waer hi woent .iiij.
Item van den lande van egypten .v.
Item van enen wondre dat vonden wert int wout van egypten .vj.
Item vander stede daer balseme wast ende om te wete
ofte si gerecht es

Het vervolg dezer tafel stond op het tusschen 1 en 2 uitgescheurde blad; op het overgebleven strookje zijn zooals gezegd

nog gedeelten te zien van de met robrik gemaakte ¶ teekens die ieder *Item* voorafgaan.

Bl. 2 r° is onbeschreven, behoudens latere aanteekeningen (zie beneden). Op bl. 2 v° staat eene gekleurde penteekening.

Op bl. 3 begint de eigenlijke text. Begin:

bl. 3a. In den name des vaders des soens ende des heylichs geests. Amen. Want dat alsoe es dat lant van ouer zee dat es te wetene dat heyleghe lant der geloeften. onder alle andren landen es dat utvercorenste ende dat werdichste Ende vrouwe ende ouerste van alle andren landen. Ende es ghebenedijt gheylicht Ende gheconsacreert vanden heyleghen lichame Ende metten dier baren bloede ons heren ihesu cristi. In welken lande hem behaghelec was Ende woude hem inden lichame der glorioser maget Sinte marien verscinen ende menschelijc vleesch an nemen ende voedinghe. Occ woudi in dit lant om gaen ende daer in wandelen ende meneghe miracle daer in doen ende predeken ende leren dat gheloue der kerstene al sine kindren. In dit lant woude hi menich verwijt ende spot dogen ende liden om onsen wille. Van desen lande sonderlinghe woude hi geheten sijn coninc die was ende es coninc des hemels ende der erden des lochts ende der zee ende al der dingen die daer in sijn Ende hi hiet hem seluen sonderlinge van desen lande coninc doen hi seide. Rex sum iudeorum. Dats te seggene ic ben coninc der ioden want doen was dit lant der ioden ende dit lant hadde hi vercoren te sinen behoef onder alle andren landen als dat beste
bl. 3b. || ende dat doghendeleeste ende dat werdichste van alder werelt want het es dat herte ende dat beste van alder werelt als die phy[*lo*]sophe [1]) seit. Virtus rerum in medio consistit. Dats te seggen die doeght der dinghen es inder middelt. *enz.*

Einde:

Ende ic ian van mandeuille vorseit die wt onsen lande van ingelant sciet varende ouer zee jnt jaer ons heren .m.ccc. ende .xxij. hebbe sint menich lant om gaen ende hebbe geweest in menich goet gheselschap ende gesien menich scoen feyt hoe ic selue noyt scoen feyt en dede no ander doecht daermen af spreken mochte maer nv ben ic comen te rasten jegen minen danc mids fledersine ende articlen die mi verworgen. Ende ic nemende solaes in mine
bl. 85c. keytiueghe rustinge pensende om den tijt die leden es soe || hebbic dit boec ghescreuen ende daer in geset dat ic gesien hebbe nadien dat mi ge-

1) *Hs.* phylophe *of* physophe*: de Kopiist begon de* l *als eene* l *maar maakte er boven het horizontaal streepje der* s *bij.*

Inden name des vaders des soens
ende des heylichs geests. Amen.
Weet dat aldus
es dat lant van
over zee dat es
te wetene dat hey
leghe lant der ge
loefften onder alle
andren landen es
dat vernemeste
ende dat werdichste Ende vrome
ende overste van alle andren landē.
Ende es ghebenedijt geheylicht
ende gheconsacreert vanden hey
leghen lichame Ende metten dier
baren bloede ons heren ihesu
cristi. In welken lande hem beha
ghelec was Ende wonde hē met
lichame der gloriöser maget
s. marien versamen eñ menssche
lijc vleesch an nemen ende voe
dinghe. Dec wondi in dit lant
om gaen ende daer in wandelen
ende meneghe miracle daer in
doen ende predekē ende lerē dat
ghelove der kerstene al sine kin
dren. In dit lant wonde hi me
nich verwijt ende spot dogen eñ
liden om onsen wille. Van dese
lande sonderlinghe wonde hi ge
heten sijn coninc. Die was ende
es. coninc des hemels eñ der er
den des lochts eñ der zee eñ al
der dingen die daer in sijn Eñ
hi liet hem noemen sonderlinge
van desen lande coninc doen
hi seide. ¶ Rex sum iudeorū.
Dats te seggene ic ben coninc
der ioden. want doen was dit lāt
der ioden ende dit lant hadde hi
vercoren te sinen behoef onder
alle andren landen als dat lude

ende dat toghendelecste ende dat
werdichste van alder werelt wāt
het es dat herte eñ dat beste vā
alder werelt als die philosophe seit.
¶ Terra sita est in medio orbis.
Dats te seggen die weghe der din
ghen es alder middelt. In dit
alder werdichste lant wonde die
hemelsche coninc sijn levē leiden
eñ vanden fellen ioden sijn ver
smaet eñ bespot eñ passie ende
doet liden om die minne van ons.
Eñ om ons te lossene vander
pinen der hellen Ende vander
vervaerliker ewegher doot die
ons was bereet om die sonden
ons eersten vaders adaēs Ende
oec om ons selfs. Want hi en
hadde geen quaet verdient no
hine peinsde no ne dede nopt qeet.
¶ Ende die coninc der glorien
wonde wel in dit lant meer dan
in andre lande passie ende doot
liden. Want die. i. dinc wilt hi
dich eñ openbaer maken. In die
dat een ygheliic weet hi doet
roepen ende beconinghen in mid
der stat die dat condich mach sijn
ende ghewetten op alle siden also
die roepere van alder werelt won
de liden die doot voer ons te ihe
rusalem die steet in midden der
werelt op dat men wiste open
baer in alle siden der werelt
hoe diere hi ghecocht hadde
den menssche die hi hadde ghe
maect na sijn beelde eñ bloet
Om die grote minne die hi had
de tot ons. Nochtan dat wis
niet verdient en hadden want
ghenen meerderen aitheel no mit
den no stantinge en mochte hi

dinken mach int jaer ons heren .m.ccc. ende .lvij. in .xxxv. jaer dat ic van onsen lande sciet. soe dat ic bidde al den ghenen die dit lesen selen dat si gode voer mi bidden Ende al die gene die enen pater noster vor mi spreken selen dat mi god wille geuen verlatinge van al mine zonden die willic deilachtich maken met mi van alden goeden pelgrimagien ende van alden goede dat ic ie gedede ende noch doen sal tot in mine doot. Ende ic bidde gode van wien alle goet comt ende alle gracie datti wille den ghenen die dit boec selen lesen ende horen lesen behouden hare ziele ende haer lijf in die glorie van sijnre louingen die drieuoldicheit es ende een sonder begintsel ende sonder jnde sonder gelijcheit goet ende sonder mate groet die in alle steden iegenwordich es. Ende alle dinc houdende welc geen goet en mach betren no quaet en mach argeren die jn volcomen drieuoldicheit leeft ende regneert jnde ewe[...]cheit [1]) ende in allen tiden. Amen.

Het handschrift is met een duidelijke, vaste en regelmatige hand geschreven. Bij het begin is de eerste helft der *W* van *Want* eene groote blauwe gehistorieerde V op gouden grond, waarvan de afmetingen zijn 35 mm. hoog bij 40 mm. breed; de middenruimte wordt ingenomen door een bloemtak met roode en blauwe bloemen; daarnaast staat dan VAnt (de V rood doorstreept, de A niet). Aan 't begin van ieder kapittel staat eene groote roode hoofdletter (ongeveer 15 mm. bij 15 mm). Kleine zwarte hoofdletters in den tekst, Latijnsche aanhalingen, de meeste eigennamen en getallen zijn rood doorstreept.

De gekleurde penteekening op bl. 2 v° is 180 mm. hoog bij 140 mm. breed; zij is zeer ruw van uitvoering. Zij stelt in 't midden Mandeville voor in een rood gewaad, zittende in een schuitje op de zee (groen); om hem heen liggen een aantal eilanden waarop kerken, kasteelen, boomen, dieren enz. Dit alles staat binnen een kring van blauwe wolken, waaromheen weer een drie en twintigtal vergulde sterren een kring vormen. Boven en onderaan in de vierhoeken staan vier engelen op vergulden achtergrond; de engelen bovenaan links en onderaan rechts zijn in een bruin gewaad gehuld; de twee andere in het blauw.

1) *Hs*: ewewebjcheit

Op bl. 1 r° en 2 r° staan aanteekeningen van vroegere eigenaars die echter slechts gedeeltelijk nog leesbaar zijn.

Bovenaan op bl. 1 r° staan drie regels in eene hand uit de zestiende of zeventiende eeuw, grootendeels dadelijk bij het schrijven weer uitgewischt. Het eerste woord zou *Vader* kunnen zijn, het einde van den eersten regel is *hemelryk.*

Wat lager staat naast andere onleesbare halen: *B han.*

Nog lager (17de eeuw):

Edel vnde ernt ŭeste jn sunders [?] vnde bysŭnders

Op bl. 2 r° staat bovenaan in eene andere hand uit de 16de of 17de eeuw:

Ick rop... yŭw Heuss [?]

Lager, ongeveer in het midden van het blad, in eene hand uit het midden der 16de eeuw:

Ni robur in armis N vae tibi.

Rechts bovenaan, in de richting van boven naar onder, zijn nog een paar woorden zichtbaar, die daar waarschijnlijk reeds stonden voor dat dit blad voor het handschrift werd gebruikt; zij gelijken op: *Deme eib*... Het overige is uitgekrast of afgesleten.

Op bl. 82 v° is de eerste kolom niet geheel vol geschreven en de tweede geheel leeg; bovenaan in deze kolom staan een paar pennetrekken waaruit men lezen kan *Vad.* Dit schijnt hetzelfde te zijn als het begin van den eersten regel op bl. 1 r°.

Op bl. 83 r° staat bovenaan in eene hand van de 16e of 17de eeuw:

Fransz van dem loe [gevolgd door een krul of paraphe]

Dit laatste blad is van boven naar beneden bijna geheel doorgesneden en er zijn verder nog kleine onregelmatige stukjes uitgesneden.

Op bl. 7 c zijn drie regels zwart onderlijnd t.w. de woorden: *jhesus cr... Ende.* bij Cramer 14,7 tot 14,9. Daaarnaast staan

in margine eenige zeer onduidelijke woorden in eene hand uit de 16de eeuw, waarvan het begin misschien zou kunnen wezen: *Maria vander erf*[?]*sonde* ... [*Maria* afgekort m̄]

Op hetzelfde blad in de volgende kolom (70) staat eene zwarte lijn getrokken langs de woorden die men bij Cramer vindt kol. 14,32 tot 15,1. Daarnaast staan in margine tusschen de twee kolommen weer eenige onduidelijke woorden in dezelfde hand uit de zestiende eeuw; het eerste woord schijnt weer *Maria* te zijn afgekort als volgt m̄.

Als leesteeken komt de punt voor, alleen zwart en nog al veelvuldig gebruikt, maar dikwijls op plaatsen waar eene rust bij het lezen geheel onnoodig is. Getallen en ook vele eigennamen staan tusschen twee punten; evenzoo .*S*'. voor S*inte*.

Van verkortingen is over het algemeen een matig gebruik gemaakt. Woorden als *jhesus kerst* en *jherusalem* worden bijna overal voluit geschreven. In hoofdzaak komen alleen voor: het streepje - voor *m* en *n*, en voor *-de* van *ende*; het teeken ' voor *er* en voor *aer* in *maer* en *daer*; eene enkele maal *cō* voor *coninc*, en ꝑ voor *per*. .*S*'. staat regelmatig voor *Sinte*.

Een paarmaal komt bij het afbreken van dubbele medeklinkers de volgende eigenaardigheid voor: op het einde van den regel wordt de medeklinker eenmaal geschreven, en aan het begin van den volgenden regel tweemaal (b. v. 270, 4: geseg-ggen). Een dergelijk verschijnsel bij klinkers zoowel als medeklinkers komt ook voor in het handschrift der Limburgsche Sermoenen (zie ed. Kern blz. 14 en 58).

Wat de correcties betreft, die zijn weinig talrijk. Op enkele plaatsen merkte de kopiïst al dadelijk dat hij eene fout maakte en verbeterde die zoo goed en zoo kwaad als het kon door aan de letters te knoeien. Zoo b.v. 180,16 waar hij blijkbaar in plaats van het bedoelde *scalc* bij vergissing eerst *verst* schreeft, nog denkende aan het voorafgaande *verstendich*; daarna werd zonder uitkrassen ieder der letters van *verst* zoodanig gewijzigd dat men nu met eenigen goeden wil *scalc* lezen kan. Op enkele plaatsen zijn eene of meer letters uitgekrast, elders is eene letter

of een woordje boven den regel bijgeschreven, meestal door den afschrijver zelf. Eene enkele maal is de correctie met geheel anderen inkt gemaakt en zal van een lateren corrector zijn; zoo b.v. 239,8 waar *gensterende* door bijvoeging van *l* in *glensterende* is veranderd en 237,32 waar het woordje *van* door den corrector geschreven is in de plaats van iets anders dat eerst werd uitgekrast.

Het handschrifft is nog in den oorspronkelijken kalfsleeren band met twee flinke eiken borden, meer dan 1 cm dik, vroeger beslagen met vijf koperen knoppen op elk bord; op de voorzijde zijn nog drie knoppen aanwezig, op de achterzijde zijn zij alle vijf weggeraakt.

De codex werd vroeger blijkbaar niet met krappen, maar met lederen riempjes gesloten, die nu verdwenen zijn; de twee koperen plaatjes, waarmede zij aan het achterberd bevestigd waren, zijn nog aanwezig. Ongeveer in 't midden van het voorberd ziet men twee gaatjes; daarin moeten de pinnetjes gezeten hebben, waarover de lederen riempjes bevestigd werden.

De codex werd in het jaar 1861 met de verzameling van Sir George Grey aan de South African Public Library geschonken. Hoe Sir George aan het handschrift gekomen is, blijkt niet.

Alvorens eene bloemlezing te geven uit de lezingen van het Kaapsche handschrift, waar dit afwijkt van den door Cramer afgedrukten tekst, zullen enkele algemeene opmerkingen over den Kaapschen tekst (K) niet ongepast zijn, vooral in verband met hetgeen door Cramer in zijne *Inleiding* over de verhouding der verschillende handschriften wordt meegedeeld.

Na onderzoek is mij gebleken dat K geheel overeenstemt met vertaling I op al de plaatsen door Cramer aangehaald op blzz. XLVIII tot L.

Verder is mij ook gebleken dat K geheel overeenstemt met bijna al de plaatsen door Cramer aangehaald op blzz. L tot LII, als bewijzen dat de verschillende handschriften die hij als

vertaling I samenvat één en dezelfde vertaling uit het Fransch vertegenwoordigen. Alleen kol. 47,10 komt eene onbelangrijke afwijking voor (zie var. 47,11) en kol. 89,18 ontbreken in K de woorden *met groter blijsscap*. Wellicht zijn deze woorden door den afschrijver von K met opzet weggelaten omdat zij in dit verband onzin zijn.

Merkwaardig is verder dat Kol. 156, 11 in al de handschriften en den incunabel de verdeeling van een graad in .xl. *minimen* (d. i. minuten) wordt gevonden, behalve in K waar .lx. en niet .xl. gelezen wordt. Verg. bij Cramer de aanteekening bij Kol. 156,11.

Er valt dus niet aan te twijfelen of K vertegenwoordigt dezelfde vertaling uit het Fransch als Vertaling I.

Op de plaatsen door Cramer opgegeven op blzz. LII en LIII gaat K nu eens samen met HIG (zie b. v. kol. 48,15; 52,4; 61,34: 225,19), dan eens met BLb (zie b. v. kol, 98,1; 174,36 en ook 91,2). Bij het opteekenen van varianten is mij gebleken dat het Brusselsche (B) het dichst bij K staat van al de door Cramer gebruikte handschriften.

Eene eigenaardigheid van den vertaler die door Cramer uitvoerig wordt behandeld is zijne voorliefde voor tautologieën. Blz. LVII en volgg. van zijne Inleiding worden door Cramer 177 voorbeelden van dergelijke tautologieën opgegeven. Drie hiervan komen voor in het gedeelte van den tekst dat in K ontbreekt. Dertien andere voorbeelden (namelijk 9,29; 22,39; 28,22; 54,7; 82,3; 96,5; 122,20; 142,34; 147,34; 174,18; 215,22; 222,14; 234,35) zijn zuiver hypothetisch; Cramer acht het waarschijnlijk of mogelijk dat deze voorbeelden in een ouder afschrift van den tekst hebben gestaan, omdat in een handschrift zeker woord of uitdrukking staat en in een ander handschrift een synoniem hiervan. In geen enkel van de dertien gevallen wordt de gissing van Cramer bevestigd door den Kaapschen tekst, en ik geloof niet dat met eenige waarschijnlijkheid aan te nemen is, dat op deze wijze gepostuleerde tautologieën ooit ergens in werkelijkheid zijn voorgekomen. Van de 164

overblijvende gevallen waar de tekst van Cramer met K kon vergeleken worden laat K in niet minder dan 54 voorbeelden een van de twee synonieme uitdrukkingen vallen. De Kaapsche tekst bevat dus merkelijk minder tautologieën dan de door Cramer gebruikte handschriften. De Kaapsche bewerking is daardoor iets minder langdradig en vloeiender geworden.[1])

Trouwens ook in andere opzichten is de tekst beter Nederlandsch. Op vele plaatsen is eene blijkbaar Fransche constructie bij Cramer, in K door eene goed Nederlandsche vervangen. Kortheidshalve geef ik slechts een paar voorbeelden, die gemakkelijk met tallooze andere zouden kunnen worden vermeerderd:

Kol. 5,5 bij Cramer:

om dat die menige bet verstaet duutsch dan latin, so hebbict gheset in duutsch.

Dit is in K geworden:

om dattie meneghe bat dietsch versteet dan latijn soe hebbict in dietsche ghesot.

Kol. 159,30 bij Cramer:

zonder wederkeren den wech

In K:

sonder den wech weder te keren.

Zie verder talrijke voorbeelden in de varianten.

Een tweetal woorden die alleen in het Kaapsche handschrift voorkomen moeten hier worden vermeld. Op drie plaatsen komt bij Cramer voor *gheexamineert* (10, 31; 11, 10; 77, 6) waar K telkens heeft *gheanxtenneert*. Voor *anxtineren* in den zin van „angst aanjagen, benauwen" geeft Verdam eene plaats op (zie Dl. I, kol. 433 onder *Anxten*). Het andere woord komt voor

1) Kol. 22,39 staat bij Cramer en in K: *putte borne der levender watre*. In dit *putte borne* vermoedt Cramer eene tautologie, in zijne lijst opgegeven als volgt: *putte* (ende?) *borne*. Hier zal Cramer zich wel vergist hebben, daar *putte borne* blijkbaar op te vatten is als samenstelling. De samenstelling *putborn* wordt ook opgegeven in het Nederlandsch Woordenboek, Deel III, kol. 574. Mag ik er in dit verband nog even op wijzen dat naar mijne bescheiden meening Prof. Verdam ten onrechte eene samenst. *puthelle* als „niet denkbaar" beschouwt (Middelned. Wdb, VI, 777).

kol. 254, 3. Cramer heeft hier: „Omme welke antwoorde alexander was alte male *ghesconfiert*" (in het oorspronkelijke Fransch staat *abahiz*); de eerste incunabel heeft *ghebarenteert*, verschillende oude drukken *gepaeyt*. Het Kaapsche handschrift leest *ghebabeert* (cf. fr. *ébaubir*, nl. *verbouwereerd*, bij Cornelissen-Vervliet, Antw. Idiot. *verbabbereerd*).

De indeeling in kapittels is in K eene geheel andere dan die welke door Cramer uit den incunabel werd overgenomen. De groote roode hoofdletters waarmede ieder hoofdstuk begint, zijn talrijker dan de kapittels die, in de inhoudstafel worden opgegeven. Vandaar dat hetzelfde Romeinsche cijfer dikwijls meer dan eens voorkomt, terwijl bovendien vele roode hoofdletters voorkomen waarbij geen Romeinsch cijfer staat. Hierna volgt eene opsomming van al de plaatsen die met eene groote roode hoofdletter beginnen, terwijl de Romeinsche cijfers tusschen haakjes worden opgegeven, telkens wanneer die voorkomen. Eene enkele maal komt het voor dat in K een nieuw kapittel begint op eene plaats waar bij Cramer zelfs geen punt staat. Daar heb ik het begin van het nieuwe kapittel opgegeven.

Kol. 4, 13 (j); 5, 21 (j); 12, 24 (ij); 17, 4; 20, 15 (ij); 21, 17 (ij); 23, 24 (iij); 24. 1 (iij); 25, 33 (iiij); 27, 21; 31, 11; 31, 37; 33, 16; 33, 27; 35, 1; 35, 13; 36, 16 (v); 38, 8 (vi); 43, 14 (vij); 44, 23; 47, 8 (viij); 47, 38 (ix); 54, 1 (x); 61, 30 (xi); 63, 6 (xi); 68, 21; 84, 37 (xij); 90, 26 (xiij); 92, 30 (xiiij); 94, 15; 97, 34 (Dese st.. xv); 102, 38 (xvi); 105, 33; 107, 28 (xvij); 110, 1; 112, 30 (xviij); 118, 2 (xix); 120, 19 (xx); 123, 5; 125, 2 (xxi); 129, 42 (xxij); 130, 25 (xxiij); 132, 37 (xxiij *lees* xxiiij); 134, 27 (xxv); 135, 25 (xxvi); 136, 37 (xxvij); 139, 33 (xxviij); 145, 9 (xxix); 147, 9 (xxx); 148, 28 (xxx); 150, 41 (xxxi); 153, 14 (xxxij); 154, 32 (xxxiij); 157, 30; 161, 40; 163, 29 (xxxiiij); 166, 13 (Want... xxxv); 167, 33 (xxxvi); 169, 13 (xxxvij); 172, 5 (xxxviij); 175, 13; 177, 36 (xxxix); 179, 4 (xl); 181, 26 (xl); 182, 20 (Daer soe es een scoen pal... xli); 188, 24 (xlij); 192, 10; 197, 4 (xlij);

202, 26 (xliij); (hier ontbreekt een blad in K); 211, 4; 215, 5 (xlv); 216, 10 (xlvi); 219, 8 (xlvij); 224, 20 (xlviij); 227, 32 (xlix); 228, 25 (l); 230, 28 (li); 232, 27 (lij); 233, 23 (liij); 235, 31 (liiij); 238, 11 (lv); 244, 1 (lvi); 244, 37 (lvij); 246, 3 (lviij); 250, 7 (lix); 257, 18 (lx); 261, 19 (lxi); 263, 38; 266, 30 (lxi); 268, 16; 270, 25.

De meeste hiaten die bij Cramer door punten worden aangeduid, komen ook in K voor. Een negental echter worden op bevredigende wijze aangevuld door de lezingen in K, namelijk de volgende: 141, 30; 160, 23 en 27; 170, 3; 175, 3; 218, 7; 228, 7; 245, 22; 261, 2. Bovendien wordt in K de Fransche tekst van 262, 27 volledig weergegeven, wat niet bij Cr. het geval is (zie voetnota bij Cr. aldaar).

Gissingen van Cramer worden door K bevestigd op de twee volgende plaatsen 167, 7; 225, 20.

Op de volgende plaatsen is de tekst bij Cramer bedorven en onverstaanbaar, en wordt duidelijk in K: 167, 1—2; 254, 19. Ook 176, 5 is de tekst van K verreweg de beste.

In de volgende lijst van varianten zijn tallooze afwijkende lezingen, die noch voor de taal, noch voor het juiste begrip van den tekst van eenig belang schenen, niet opgenomen. Zoo is geene rekening gehouden met verknoeiingen in de latijnsche aanhalingen, dikwijls ook niet in de eigennamen. Op enkele min of meer stelselmatig voorkomende afwijkingen wensch ik hier nog attent te maken.

Het bij Cramer nog al veelvuldig voorkomende *een yghelijc* of soms *ygelijc* wordt in K bijna geregeld door *elc* weergegeven (zie b. v. 5, 8; 197, 20 en 21; 198, 7 en 35 en 39; 199, 12 en 31 en 34; 200, 24; 201, 9 en 12 en 26 en 30 enz. enz.). *Een yghelijc* komt echter soms ook in beide teksten voor (b. v. 2, 17; 3, 9; 7, 24; 245, 7). Eene enkele maal staat zelfs *yegheliјc* in K en *elc* in Cramer (3, 18).

Herde in den zin van *zeer* wordt veelal in K weggelaten (b. v. 104, 9; 105, 15 en 16; 108, 36 en 38; 110, 18 en

22 en 38; 111, 34; 112, 26; 120, 17 en 28 enz. enz.) Eene enkele maal vindt men omgekeerd *herde* in K en niet in Cramer (108, 9).

Op dezelfde wijze wordt *alte* meer dan eens in K weggelaten (b. v. 257, 5; 268, 7 enz.); evenzoo *ooc* (228, 5; 230, 34; 235, 35 enz.)

Ofte wordt in K bijna overal *of*; *noch* wordt in K regelmatig *no*; *ende die* wordt bijna overal *entie*; *dat die* veelal *dattie*; *dat ander* en *die ander* wordt evenzoo meestal *dander*, en *dat een*, *die een* tot *deen*. Eenige keeren vindt men voor *op dander side* in K *bander side*.

Zeer dikwijls wordt *somighe* bij Cramer in K weergegeven door *eneghe* (86, 13; 102, 28 en 32; 106, 3; 109, 38; 110, 1; 121, 23; 215, 23; 219, 34 enz.) of ook wel door *sulke* (91, 23; 112, 35; 122, 25 enz.).

Jhesus cristus is in K regelmatig *jhesus kerst* (voluit geschreven); *is* overal *es*; *luttel* bijna overal *lutter*.

Merkwaardig is het hoe dikwijls K andere getallen heeft dan Cramer. In sommige hoofdstukken schijnt het haast alsof al de getallen stelselmatig waren veranderd. Zoo wordt in K de ouderdom van Jezus tweemaal opgegeven als 32 jaar 4 maanden (verg. 64, 39 en 65, 16).

VARIANTEN.

Cr. 1, 18 al siue kindren
23 des lochts
32 het es dat herte
33 phylophe *of* physophe.
(*eigenlijk noch een noch ander: aan de* l *is bovenaan een horizontaal streepje als van de* s *gevoegd*)
2, 2 middelt
3 die hemelsche coninc
6 ons te lossene
9 om die sonden
10 om ons selfs want
12 no hine peinsde no ne dede
13 Ende die coninc der glorien woude wel in
14 in andre lande
21 voer ons
21 steet
31 g. lede
32 dor ons
34 s. l. leueren
3, 2 tot uwen c.
3 die sonder sonde waest wout die d. l.
18 yeghelijc g. k. m.
19 m. erenste
19 d. d. m. hadde v. c.
23 billijc
25 dat wi ghcrechte kinder s.
32 haer meinge hebben
35 proper eerue
37 si en moghen niet doen sonder die ouerste heren. Want
4, 2 bequame d. d. ertsche princen van acorde
5 Jc wane seker sijn d.
8 erfghenamen
9 lange es leden dat ghemeine vaert
11 in spreken te horne v. d. h. l.
14 ghenoet
15 d. m. h. aubain
23 dor hermenien
24 taterien
24 persien
26 dorde neder e.
27 vant ethiopien
32 v. menegen m. v. leden e. v. viselemien
34 Vanden landen enten e. salic v. c. e. spreken h. n. alst s. t. sal gheven
40 dese heyleghe stat
44 h. moeten, w.
5, 4 hadde gemaect
6 bat dietsch versteet
7 soc hebbict in dietsche gheset
11 mogen weten oftic waer segge of niet
13 in mine redene
21 horen ende verstaen
25 te gadere vergaderen
26 int inde
28 stede dorpe ende castele
36 wilt
39 [*de fout* flesien *voor* slesien *staat ook in K*].
6, 2 here werdich v. p. e. hout herde v.
3 sclauenie
10 prucen
12 malewille

17 ontfeet
21 stijf
22 soeticheit
24 Daer na soe comt men int lant der buggers
27 marrone
27 m. geet oec doer dlant van pintenaerden
30 Asterues. E. t. mespape
31 ende dan te constantinoblen *ontbr.*
32 vesamon
34 die scoenste kerke van sinte soffien die inde werelt es
39 vergulden *ontbr.*
42 h. v. groet deel v. s. l.
7, 20 helift
22 moenken
23 dismas
26 noetdorft
38 ghenichelt
42 dattie tytel
8, 1 onderhaluen
2 der houte vorseit
3 saken die si daer toe hadden
16 te hemel waert *ontbr.*
18 den roke
27 ende vrede *ontbr.*
31 noel
32 telech
34 die tafle vanden cruce daer die tytel an stont van olyuen
38 ghenichelt
9, 6 die dat paradijs hoet
7 der olyen
10 Maer die ingel en liets
15 sijns vader m.
18 Doen seth w. g. w.
20 ij kernekine
27 scout *ontbr.*
34 tohels
41 Die helift vander dorne cronen
10, 2 vander glauien
5 een van [*l.* vat] van cristale
18 i. g. werdichede
19 W. i. d. cristael
20 leiter vele af te broken
21 vat *ontbr.*
24 zeelessce ofte biesen
29 wert... gheuaen
31 erenstelike gheanxtenneert
42 g. macht
11, 1 telichsken
3 niet *ontbr.* — noch den huse daer hi bi staet *ontbr.*
5 ghenaken der stat daer hi steet no der stat do [*l.* no] den huse daer hi bi steet.
10 gheanxtenneert
13 i. d. hof
19 exameneerne
20 zeelessche
24 lessche
25 god houde v
11, 27 en 28 helicht
35 d. hi met ghesteken wert
36 ane dien spere
12, 3 luuc
9 vult *ontbr.*
12 ende ghedriehorect
14 buckere
15 Sinte jorijs arm ende hi besluut ende beuest
17 ende voert van van hogher int beginsel der zee
21 nu *ontbr.*
25 Trisorie
26 capate e. leponie
30 tracople d. v. princenart d. v. comacin
31 trachien
37 ghemaect *ontbr.*
38 gr. f. doet
13, 1 m. d. groter cracht den besten raet

4 soe es een berch ende heet olimpus desen berch steet bi machedonic ende crachie [*l.* trachie]
11 tsop
13 dat daer en wayt no en went
17 wilen
29 ofte ontmaect *ontbr.*
42 behoef *ontbr.*
43 willem
14, 6 ghemaeliert
23 machts
15, 9 g. d. s. ouer g. l.
24 perseme
25 die prouende vander k.
27 grote scade es e. g. s.
29 god betert alst hem tijt dunct
36 Noch des saterdaghes *ontbr.*
16, 6 als wi o. barde d. sc.
13 edericken
15 goensdaechs
19 die geen vleesch en eten satendaechs.
21 die patriarken
21 ende bisscopen *ontbr.*
22 geeft de prelaten die pr.
25 i. s. l. vander geestelicheit e. v. werl.
35 berueren
36 beloefde
17, 1 scelden v. o. g.
3 genoechte hebben in vremde d.
17, 6 turkien
7 chienecout
9 die op onderhalue mile sijn der st.
12 sinte claus
17 krickeleren of uten prumeleren
25 te ephesom
30 en es maer
36 in sinen leuene
18, 1 diet wil sien *ontbr.*
6 alst recht is *ontbr.*
7 ephesom
9 sinte claus
9 begrauen *ontbr.*
10 mirca
15 josamas
16 chohos
18 ende prinche *ontbr.*
18, 20 groten *ontbr.*
24 tenen inde
34 of daer na
39 hinxt
19, 4 jeghen sinen dacht op ene hoge roche ende van daer s. i. d. z.
10 ghinc *ontbr. de eerste maal.*
12 kimde
24 lijf [*twee regels hooger staat* lief]
31 dunke te siene
20, 2 vloe
5 te ghebaerne ende te roepene
13 ende hi salre here af sijn ende van d. e.
17 in dien tiden Ende het plach
26 sijn *tweemaal i. p. v.* is.
27 soe si ouder sijn soe si witter werden
28 ende bet rukende *ontbr.*
33 vreselijc. Ende *ontbr.*
21, 14 in cypre gaen sonder dor rodes die woude ende rodes te leggen op die side.
17 ende groet *ontbr.*
18 .iiij. scone ende vermaerde st.
21 famegochte (*ook* 21, 35)
26 limechon
28 dismas
30 jononimes
22, 3 grote grachte
5 tote den kinne
8 dtammelaken
23, 11 helyas
14 .vij. m.
15 was *ontbr.*
19 igenor

28 v. d. hauenen van Jaffe tote iherusalem en sijn maer .ij. dachuaerde
31 noels
37 adromedes
24, 3 tot Jherusalem toe. Ende op dat hi wil *ontbr.*
21 noch groot *ontbr.*
25 ende ghedestruueert *ontbr.*
29 s. Jan ghebroedere
in .c. st. na da g. g.
35 nemon
36 Die gracht es t. m.
25, 13 vorsponc
14 .iiij. d.
17 ghehaten daza
18 geuoelic
27 so dedi dit palays om vallen ende op hem
35 g. t. pittereerne
26, 4 geetmen dor gasa
5 vor surien
9 v. d. t. dachuarden inden wech van deser wildernissen daermen in vint alle dies noet es b. t. l.
13 alhilet
17 e. s. treloni (*of* treloin? *zeker een schrijffout*)
18 balhes
35 ver wonende god b. a. conincriken
40 calahelit
27, 1 of stoel *ontbr.*
11 ledoins (*l.* bedoins?)
16 ende of gaen *ontbr.*
18 no lost om geen dinc datti mi gheuen mochte
21 van .vij. c.
27 ende
28, 8 den pas van rochem
24 turpeniam
26 en 28 melethemes
27 rendochlair
29 melachdair
29, 3 verdoefde
4 .m. ccc. ende .xxxix.
7 stappans vergheuen
19 tartarien. Ende daer na maecten si enen andren ende jaeghden desen vten lande ende die ander was van hem lieden ende dede hem heten melechmanser.
34 ende regierde hem *ontbr.*
30, 1 dattie soudaen van egypten
2 wt egypten *ontbr.*
5 wel lm.
7 Ende dese hebben alle sijn goet doen ende sijn t. h. g.
9 ende sine mesniede
11 heeft te sine wedde of soude .v^{m}. florine
14 m. paerde
17 x^{c}
19 so vele goetdoens
21 te gader *ontbr.*
25 datsi dicke haer paerde e. h. w. v.
28 viere ghecroende wiue
31, 5 tot hare sint hi een vingerlijn wt sinen vingheren Ende stappans
8 cleetse frisschelike
9 als hi wilt
14 camuscate
23 baren
24 ende ghereet
29 wet
33 goeden *ontbr.*
32, 21 h. h. vel .iiij. milen in sine vierkantheit
27 nimis
28 begonstent ooc ander heren te doen; also *ontbr.*
33, 10 wel *ontbr.*

15 cathar
18 cathai
28 macombet
39 h. i. al sauel lant ende niet vrochtb.
34, 3 Want waren daer riuieren.... alst elwaer is *ontbr.*
13 m. s. vanden conincrike van caldeen
14 Cartaige
26 ende genas *ontbr.*
36, 7 alsmen dachuaerden ... ende omme ethyopien *ontbr.*
20 ter lingden n, d. r.
23 anders waer niet.
25 also breet is tlant *ontbr.*
29 puer ende *ontbr.*
37, 27 Demesar
27 die derde resich *ontbr.*
30 eene starke stat
38, 24 ende sinen nootdorft *ontbr.*
39, 5 op andren tiden *ontbr.*
11 h. s. tasschen
12 opten outere een ey van dien asscheu
29 d. h. ghelijc den weduwale Ende es gheuerwet scone ende blickende
36 heerlijc ende *ontbr.*
40, 9 cleenre *ontbr.*
12 inde cleine fornese of ouekene
41, 2 dat si maer enen man en slaen tot sinen broecrieme
9 v. beloken ende omsloten
42, 1 houdende of lidende *ontbr.*
3 datmense niet en kinne want m.
15 aldus wert menich bedroghen en es niet want haydene v.
20 die coopmans ende *ontbr.*
27 tinterincher (*waarsch. corrupt, eerste syllabe onduidelijk*)
43, 5 suet w.
16 die int ingaen v. b.
20 te legghen ende *ontbr.*
21 ieghen die diere jare
24 .ij. sonderlinghe herde groete greniere. Mar die andere en sijn niet soe groet.
28 hoghe
35 en 44, 11 tommen
44, 32 te meer werdegher steden dan j. es
45, 14 gheweten ende *ontbr.*
29 tarisken
34 tallen saysoene a. w.
21 die alder heylichst s.
39 so sijn wel... constantinoplen *ontbr.*
47, 5 so hauentmen te damietten dat een herde starke stat es
11 w. s. Kateline ghedoet ende ghemartelijt oec S. marc die ewangeliste ende begrauen
17 poenture
26 ende rike *ontbr.*
48, 10 ende niet goet *ontbr.*
14 helim
25 verscher zee
34 meer dan .iiij. d.
49, 5 die haechskene daer af datsi iet eten ende cuwen
16 soemere
17 drogemans
22 fin
30 biden groten hogen outaer .iij. grade hoeghe es die casse van abastre daer die ghebeinte
51, 5 daer si in ghewonden was
9 begroeuense oec daer
15 so verstoedic van eneghen lieden
19 abt *ontbr.*
21 sonder yements toe doen
23 ende weten wel bi haren lampten *ontbr.*

25 want *ontbr.*
25 d. c. van deser vlammen beghint te verwandelen van deser lampen ende te crinken
31 ende celebreert *ontbr.*
32 in sinen velle
38 noch segghen *ontbr.*
52, 2 ende noch doet alle daghe *ontbr.*
3 van sijnre cracht *ontbr.*
12 mosyen
16 met allen ende varen *ontbr.*
19 ende te latene *ontbr.*
24 noyt sint wert daer ghesien vanden ghewormte. Item
42 ende sette *ontbr.*
53, 9 vander weet *ontbr.*
14 van desen berghe toten andren sighe daer d.
23 en staet *ontbr.*
27 een hoepken stene omtrent
32 of in een selue stede berghe draghende Ende dander es geheten den b. v. s.
54, 14 vellen als van perden of ander beesten
23 eryen
28 jeghen die hitte vander sonnen
29 ende wel vechtende *ontbr.*
36 ende strijt *ontbr.*
55, 7 Ende si bewinden haren hals ende behutten haer hoet met enen groten witten slapelakene ende sijn vol quader naturen
14 ende herde lieflijc *ontbr.*
16 eneghe vanden kerstenen
22 regneerde
34 ende landen *ontbr.*
37 bespiene
37 ende te vernemene *ontbr.*
38 winnen dlant van gheluften
56, 7 ende ligghen int neder helden
8 hen [1])
15 si houden
36 eneghe l. (*ook* 56, 40)
57, 9 van ebron *ontbr.*
10 men vte trect een verrostich d.
11 cabil
12 men vercoepet
14 soe diep maken no soe wijt
20 eyken
21 d. d. s. h. lip
23 men heeten
28 droghene
30 so dat... van binnen *ontbr.*
58, 9 veraeuwen
15 ende pl.
25 torren ende cartelen
26 frisschelijc
27 .xliij.
30 velt ghebloyt
31 om dat een mage met onrechte ghewroecht was d. s.
37 sturte h. b.
59, 1 versuekende
2 ende cont *ontbr.*
4 sculdich
5 liep si
7 ende vierich *ontbr.*
8 roeselaren
9 ende bernende *ontbr.*
10 roselaren
12 ende rosieren *ontbr.*
13 dan op dien dach *ontbr.*
15 heet d. pl.
16 want het was.... rosen *ontbr.*
19 .xv. tr.
29 Amem
41 .iij. daghe
43 binnen .ix. daghen. daer .liij. dachuarde tusschen sijn.
60, 4 om dat hī wel... zoude *ontbr.*

1) *Or.* hem.

10 stoel of *ontbr.*
12 .lx. v.
14 clause
17 daden si haer seer
20 plecken
23 o. d. s. steet een w.
26 wijn
26 Want si en drinken ghenen wijn *ontbr.*
39 opten top[1]) van sinen hode
43 se ende despitense seer alle die ghene *ontbr.*
61, 8 om mede te eryen haer lant
35 p. t. h. melchisedech iebus
62, 18 .xij. m.
20 Jaffe
22 op .ij. milen na bethleem zuden wert
38 die Kerstene *ontbr.*
38 bergans
63, 2 Entie ongheloueghe hebben nu dit lant in haer hant .vi. werf .xx. ende .xiiij. ghehouden maer o[illegible]g. w[illegible]
38 die liede [illegible]
64, 12 te sulke[illegible] [illegible] e[illegible] roetche ghescoert enti score
16 i. d. s. roetche
28 ons god coninc heeft hier ghewracht vorde werelt d.s.m.d.w.
35 te verstane
39 .xxxij.
40 .iiij.
65, 16 .xxxij. jaer ende .iiij. maende
32 ende de crucen der scakers
33 ghedoet waren ende men proeuet welc d. c.
38 lichame *ontbr.*
40 die .iij. nagle in gesteken waren want het wasser .ij. dorde hande ende een dorde voete.
66, 1 te sinen paerde ... van d. br. *ontbr.*
11 tot diepe
12 die meerdre entie mindre die bi na al k. w.
16 der ouder vader boec
17 hets nu daer vol sarrasine ende alst g. b.
22 werden ghewonnen
67, 7 siet
11 graet ofte *ontbr.*
32 Ende dat dal van josaphat steet buten der stat. Ende buten der stat steet s. s. k. d. h. ghedoot was
40 n. staen daer
68, 1 bekintse
4 .cc.
9 .vj. werf xx. ende .liij. pilare steynine
10 liiij pyl ... gasthuus *ontbr.*
19 doot
23 .viij. passen
30 marberstenen (71, 3: merbere)
35 overmids des soudaens lettre
69, 2 bediedenesse
11 ofte teken *ontbr.*
17 ende waerdicheit *ontbr.*
20 ende presenteert *ontbr.*
24 biedende hem
31 kerke ofte *ontbr.*
32 in viij milen na ludic *ontbr.*
34 sarters
37 .m.c. ende .ij. jaer
40 te distruweerne als hi dede om datsi
70, 2 .xim. ioden
14 vernoyeert
15 gemaect (ook 17: ghemaect)
19 hermaken
23 enich jode in quame ofte wonen

1) *Men kan ook lezen* cop.

24 maer al was
37 dicwile knielen
41 beweeninghe
42 dits een herde scoen huus al ront
43 cupidus
71, 1 .vi. werf .xx. ende .vi. cupidus hoge
5 grade ofte *ontbr.*
11 .iiij. ing.
12 etie doren (ook 71, 14 en 15)
20 vander rechter side.. temple. Ende *ontbr.*
22 diemen heet.
32 droechs voets daer ouer gaen
40 een vierhoecte tafle
72, 7 seluere trompen ende een seluere tabernakel van .xij. gerstenen broden
16 seker
17 verwisselde
26 verbolghenlike
73, 1 zijns ende *ontbr.*
2 horde
7 vriem
8 d. h. h. te sinen wiue.
11 ende gheordineert *ontbr.*
12 hi sinen sone *ontbr.*
19 bistendich in alle gherechten s.
21 horde
33 die herde hoghe es *ontbr.*
44 ghemaect ende *ontbr.*
74, 2 scole
8 [Ende in desen tempel plagen ridders te wonen] ende inden t. ons h.
10 in .vijwerf .xx. p.
11 hornec
12 vanden paradise in te gane
20 een groet boem
22 met .xij. tr. dalende leit
30 plach dingel te comene te baden
36 .xviij. jaer
39 doet wech v b.
40 die de kinderken
42 is *ontbr.*
75, 9 voerseit *ontbr.* — Ende daer...
21 setten in enen torre
29 Ende aldus geloefde sijt hem Maer si en hilt niet hare ghelofte
76, 2 vermeert
3 calomites
11 dmeeste deel
15 daer hi onth... van onser vrouwen *ontbr.*
18 daer onse vrouwe woende ende starf
28 aen dinghaen
30 metten welken theylich gr.
33 in leide
34 vanden graue *ontbr.*
77, 1 den sten
2 v. d. calumpnen ons heren ende daer was annas huus die [illegible] bisscop was daer on[illegible]e gheanxteneert ende [illegible] was. Ende oec sin[illegible] peter gods loegende .iij. werf eer die hane .ij. werf sanc.
12 bloet in ghelikenesse
20 messe
28 verrisenesse
34 ghedaenten van viere
35 disscipulen
42 een goet ende starc c.
78, 8 na deser c. in e. w. v. e. stene steet
16 bad te hem s. peter doen hi sijns verloeghent h.
19 der patriarken dochter van synagen
21 te dale wert steet ene fonteyne die heet

78, 23 daer was o. h. gewasschen
25 blinde siende
26 begrauen *ontbr.*
35 gheronnen es vter seluer wortelen
37 ende die heren raet
40 gesondicht ende verraden
79, 2 zuden wert vander side den d.
3 stene werpen soude
11 clusen daer heyleghe liede in wonende waren. Over d. s.
16 doden vten *ontbr.*
19 daer ontmoetese ende groetese
22 groet van k.
25 doen hi noch niet en sach
28 steet een c.
31 in .ij. vademen
37 vergaderde biden wille ons heren
80, 2 d.b.jore die herde scone es daer l.
5 montioye
8 die van desen lande darwaert gaen. Item tusschen jherusalem *ontbr.*
10 oliueten ende tal
11 den muere
12 beexkijn ende *ontbr.*
13 datmen hyet... beke van cedron *ontbr.*
18 opwerdere
30 comende vten paradise
32 steet h. n. in derde
33 ende... aerden *ontbr.*
35 wert
35 diewille *ontbr.*
38 gehoecht entie kerke ghenedert. Ende nochtan
81, 5 te sine
9 Ende daer... ghevanghen *ontbr.*
15 te sinen jongers
18 staen lictekene van o. h. v.
19 a. d. steenroche
28 man, een *ontbr.*
38 bi na
44 dlicteken v. s. slinken v.
82, 2 ende moenke pl. t. wonenne
3 screden es een steen opten w.
9 screefene
12 tomme
13 op .iij. scoten na met enen boghe
16 d. s. h. daer op
19 sinte *ontbr.*
25 goede h.
31 vander doot *ontbr.*
83, 7 seide tot hem
11 die opuaert o. h.
14 haer doot *ontbr.*
17 si es ghedistruweert soe d.
22 hermaken
28 rabaat
29 ende sondersse *ontbr.*
38 ontfeet (*ook* 85, 29)
43 ic bekinne
84, 2 gode wel dienende
10 wart daer *ontbr.*
13 steen broet werden
18 die heten
20 heetmenne
24 des propheten *ontbr.*
28 opten wech van jerico
36 jheramias huus des propheten
39 oluyns
85, 6 es die berch *ontbr.*
8 caycaa
12 ende dlant v. a.
13 joraam
19 ende dese zee... st. *ontbr.*
32 b. vlieten
34 te gronde gaen ende *ontbr.*
36 ende versoncken *ontbr.*
41 langher
86, 1 ende gherespijt *ontbr.*
2 Ende noch sietmen enen deel vanden mure buten waters daer ter stede a. c. w. es.

5 d. o. wassen scoen appel draghen ende sijn herde scone in scine als rijp
8 ontwee *ontbr.*
21 noch en hoorden *ontbr.*
28 gevult werden
87, 3 e. s. a. w. ende melthanacors wijf waren loths sustre [cf. Halliwel: and Melcha Nachors Wif]
10 die doen .xiiij. j.
22 die welke jacob dor leet doen hi dor mesopithanien quam
24 es niet herde groet no diepe Maer daer sijn grote vissche
29 ende haren oorspronc *ontbr.*
36 D. berge es ant c.
88, 11 stimme
15 d. op hem in gedane
16 te desen doepsele
24 ende besiect
28 bi *ontbr.*
30 dat herde scoon is *ontbr.*
33 ander *ontbr.*
34 o. h. voerde
35 e. hi toende hem daer
36 lants
39 vander zee ten oesten wert
41 scoon ende sterc *ontbr.*
43 heet
89, 6 sobak
12 m. ghinc
14 elcana
15 moeder woende
18 met groter blijsscap *ontbr.*
20 heylichdomme
22 gode sacrificie e. g.
27 heylighen *ontbr.*
32 sitab
35 men *ontbr.*
39 si wert
40 ende testoort *ontbr.*
90, 7 in eg. e. groeuense
8 devocien ter *ontbr.*
10 van chyten
11 daer hi omme dede .ij. broeders doden ende menegen persoen
17 darachim
20 vander stat van chychar
40 den alphen
91, 7 hoefde tote den *ontbr.*
7 baectanden (15: baectande)
9 ende es nv ghesingelt
18 was gheleit
20 Ende die van geneuen doen daer af g. f.
21 Ende sonderlinge die sarrasine doen grote feeste met hem
23 sulke l.
25 ander *ontbr.*
26 weleer *ontbr.*
27 die waerheit *ontbr.*
32 es ene f.
92, 1 een wet die noch kersten no heyden no jode en hebben
4 e. g. en es die alle g. h.
8 alse die ioden doen
11 dat rechte erue *ontbr.*
19 vyolet cleet
34 In dese lande
37 Op .ij. milen daer bi
93, 9 werden geboren
13 te seggen wee di stat van capharnaum ende al die steden die sijn int lant v. galilee [*De Latijnsche aanhaling heeft deze afwijking niet*]
17 .iiij. milen
31 gabelle abers wiue ende jaeghdese met crachte o. d. r. vander zeb z. e. salamano
38 doen *ontbr.*
41 van *ontbr.*
94, 3 jonatas

4 storuen
7 o berch van gelboe dat noch reghen noch hagel op v en moet vallen
11 cicople [l. citople]
16 scone stat
16 ende keytiuich *ontbr.*
35 groot *ontbr.*
38 kerstene
95, 4 .iij. *ontbr.*
8 die vrocht entie bloeme der werelt ende des leuens es
9 .ij. milen
14 ene *ontbr.*
15 ontquam wt hen e. s.
17 van moordenaren *ontbr.*
31 dijnre
32 sceëmde
33 onberuerech
96, 2 thabor
7 ionghers
15 onse here *ontbr.*
28 verseggen
32 mit iiij trompen *ontbr.*
97, 3 ter hellen
6 eest dat die ontfarmherticheit gods niet daer toe en siet
14 steet een casteel die men heet s.
20 met enen ghescutte. Want *ontbr.*
23 tote noes tiden *ontbr.*
24 ende noels vader dodene die blent was v. o.
33 lopter midden jn. Dese stat van tyberien en es niet herde groet.
35 in *ontbr.*
38 vant *ontbr.*
98, 1 beginnen
3 in .iij. dagen ende dor dlant van trachionen duert
8 Want hets *ontbr.*
14 wel na [*gecorrigeerd tot* vel na]
16 bestu
27 op *ontbr.*
33 voedde
99, 1 met gramscapen enen brant na onsen here maer die brant vloech ende groyde in derde staphans
5 die scortse daer af es al swert
6 op deen jnde
99, 7 een hoghe casteel
25 wel houdende .ix. werf .xx. milen
26 lanc *ontbr.*
28 die clene sijn *ontbr.*
34 cicilien
100, 3 w. s. orloghen ende men haer stede ofte casteel beleit
7 om hulpe te ghecrigen
20 zide *ontbr.* *de 2de maal.*
22 sijn *ontbr.*
24 al
25 mer *ontbr.*
28 jacobeiten
30 dat men[?] die biechte soude doen g. allene
39 ic belye al mijn herte
101, 5 ic *ontbr.*
12 eneghe ander leraren sijn van hare meiningen alse Sinte augustijn Sinte gregorius Sinte augustijn seit
18 ghesciet si
27 belouen sal sine mesdaet ende bekinnen ende ghenade roepen
36 ieste
38 dat hem die mensche biechten sal met goeden redenen
102, 8 h. h. o. gheloeue ende hebben alle grote barde ende half der griexscher gheloeue e. m. tsacrament
15 doen *ontbr.*
22 want
23 draghense *ontbr.*

24 vierkent
26 d. m. heet die s.
28 eneghe
29 of enege d. m. h. n.
35 deen ieghen den andren *ontbr.*
37 willic
38 Na dat ic verclaert hebbe ene lande [?] ende vanden welken daer mede van ouer zee
40 soe willic v nv segghen den wech om weder te keerne in desside
103, 5 een scone
6 .iij. dachuaerde verre van Jherusalem
8 m. brinct daer
9 pennewerden
15 helyseus damasius
16 sijn wtgheuere
22 was d. b. v. seir
25 vrocht
25 ende froyt *ontbr.*
26 mochte
28 lochinghe [*l.* lochtinghe]
29 ghevult
33 sinte pauwels daer een van dien eer hi bekeert was soe woende hi i. d. s. van damas .iij. daghe sonder eten sonder drinken
104, 5 drakes d. h. s. es
20 recht *ontbr.*
33 beemden omder beesten b.
39 vrochtbaer
105, 4 darke
5 baphan
12 weghe door dese *ontbr.*
16 wonen vele kerstene
19 door *ontbr.*
19 dat is een scoen stat *ontbr.*
22 In .xvi. milen der stat van sydon sitmen optie zee
29 men coomt hem niet van daer t. e. hauenen
106, 1 die voer gheseit sijn om te
8 dat si hen veruaren
10 om weder te keerne om enege saken die si achter gelaten hebben daer omme sal ic v in corten worden seggen
15 ende sonder langhe vte te bliuene *ontbr.*
21 men sceept
29 int lant
37 alle *ontbr.*
107, 3 herde scoon ende *ontbr.*
18 daer neuen van maththias was die vader was vanden machabeusen
26 latict nv daer anderwerf te radenen
30 die niet en konnen no en mogen die zee gheliden no ghedragen ende begheren te lande te varne ende te gane soe si meest mogen nochtan datter
108, 1 ende dan te puluera *ontbr.*
7 es der stat van turkien hetense d. k.
11 ende breet *ontbr.*
20 die optie
26 en 27 romenien
28 enen starken torre ende heet florenchen
34 van parasese
38 met snellen strome
39 vanden berge vter steenroetchen
109, 3 dor d. p.
8 een herde *ontbr.*
14 onder halue
16 d. r. v. f. ende van farfar
22 saffar
25 dlant van damilee

29 Ende daer *ontbr.*
36 door marine ende *ontbr.*
38 enege hetent
40 van j.
110, 24 supen ghenoech vanden vleesch sope ende drinken melc van soeten beesten
26 catten muse ende ratten ende ander b.
29 met meste in die sonne ghedroecht
37 ghewederde dattie liede steruen
111, 9 comen
10 hagen ende dorne
22 ic des niet en soude wel connen verclaren
31 claerlijc soude sijn hoe
35 ende die doelaghen
38 Want en waert daer niet ghesnuwet noch *ontbr.*
43 daer *ontbr.*
112, 4 sledden
17 orber
25 dats ten suden waert *ontbr.*
27 noch ghewonen *ontbr.*
35 sulke hetent
113, 4 alle saysunen
6 ofte van honighe *ontbr.*
8 sal vinden rike huse
13 ende die maget sal den lost ende dwerc h.
18 lieuer *ontbr.*
19 der menscheit *ontbr.*
22 gheleert ende dat dingel gabriel haer seide dat si vercoren ware
24 incarnacion ofte *ontbr.*
34 ende gherechtich *ontbr.*
43 ende waende dattie gokelare hadde geweest diese
114, 15 sijn heilicheit
20 te gheuene
28 deuwangelie
30 ende wareghe predekinge
36 al leuende *ontbr.*
43 jnt jaer *ontbr.*
115, 9 der maghet *ontbr.*
11 want si segghen
13 clemmen
19 ende... sal *ontbr*
23 ende qualijc
24 was
32 gods hi en mochte so grote onrechticheit niet ghedraghen
34 belien
36 waerechtich *ontbr.*
39 saleghe
116, 1 gheborte jhesus kerst
9 vergaen
11 gheduren
18 elc
20 waer es
24 tot .ix. lanc
29 enen andren
30 van haren goede
117, 11 boec daer dingel
29 weten wel
38 haer wet die hem god gaf te broken
39 sant
118, 8 goddanc
13 wel doen... van *ontbr.*
15 op sondage diene die tauernen ende in leckernien te sine dach ende n.
21 wanneer sijs ghenoech h.
23 dat si moghen *ontbr.*
27 n. l. n. c. nv breet nv wijt
29 soe ontlicsenen si hen
41 ende wilt weten dbediet om haer scalcheit ende om hare sonden wille hebbense d. l.
119, 3 heeftse
5 maer met haren sonden
6 wi weten wel voer waer

7 dienen sult ende hi v hulpen sal w.
9 vter propheten monde
11 dienen sullen
16 der kerstene staet
19 staet
21 des ghemeyns volx vanden volke dat hi sint in die wise
31 bediedden ende bescieden
33 spraken scoen fransoys
35 daer mi sere af v.
120, 14 sant met
17 bediedde hem die wille gods
29 ende nedre
33 rijc ende wijs
34 regeerder vanden lande
121, 2 ende beleidet *ontbr.*
3 soe als die prince st.
6 daer omme
8 also dicke die ingel g.
11 ghehoeden
19 so sijn eneghe sarrasine
20 agariten na agar
21 sulke die properleec
27 minde eens enen herden g. m.
39 te predeke ende sijn knechte
43 soe dat op enen nacht gheuiel d. m. h. droncken w. van wine ende doen
122, 16 die heyleghe sarrasine en drinken genen wijn.
18 diene wel drinken
22 calamelke
27 ende hare ertsche bisscop of hare flamine dats haer b.
42 selsenheit
123, 5 na dat ic v vorseit hebbe
8 ende te gheraken *ontbr.*
11 gheseit
17 aerdeschen *ontbr.*
25 af ghesproken hebbe
27 zee es lanc van naroch
31 ter wester zee wert int inde
37 dat een.. albanien *ontbr.*
124, 5 en springhene op
7 ende ander wonderlijc lantscap
11 sp. z. bander side
24 vesch
25 ghewonen noch *ontbr.*
29 welc al te noemene soude alte lanc werden
37 welke men mach no en can al niet ghenoemen
125, 2 bad dant nv doet
4 hi moet te geneuen of te venegien scepen of in een ander hauene daer omtrent
11 daer omtrent *ontbr.*
30 songe te priemen
32 ende gheloeueghen maar noit sint en woude hi te sinen bisscopdomme wert weder k.
36 van nide ongheloeue
37 tskeysers van constantenople
126, 1 bi na af sijn van erden ende van wedewinden
5 sporware ende es geleghen bandersi layens
9 wettich
17 allene *ontbr.*
23 ermenien (ook 127, 6)
31 en soude
33 die joffrouwe antwerde hem dat
43 gheuen soud ende
127, 2 vasten *ontbr.*
11 hi wenschte
12 moeste
14 werwenste coman
17 van sine goede
27 ende also gheuilt *ontbr.*
32 daer ic hie voeren seide maer d. s. w.
37 hi geet teenre stat die heet artiron
42 genen wijn want herde luttel

45 v. g. f. c. ende comen van o. derde
128, 13 entien es wel
19 doen noe benedicite s.
20 dat sijt saghen *ontbr.*
21 want men mach
24 negheen mensche daer op noyt en quam
27 weder brachte
29 van desen berge in een kerke
33 en conste ghegaen
41 coenlijc tot hem clomme daer op e. n. m.
129, 13 d. r. k. c. doet van desen lande met al sinen conincrike
22 te gane *ontbr.*
24 .x. dachuarde
25 een wel rike stat
36 daer die .iij. coninge in vergaderden
130, 1 na der zantscher zee
3 heetmen dagabo
6 noch leuen *ontbr.*
7 corteleec
9 breet ende lanc *ontbr.*
12 .xv. milen
32 van sinen goede
35 na sine wit *ontbr.*
131, 5 eer hi starf
17 ende dan wit ende zuete
20 slappene
21 ende te suuerne *ontbr.*
27 eneghe vander talen
32 waren *ontbr.*
41 baruoet
41 keytijfs
132, 2 toten voeten ... hanghende *ontbr.*
5 maer herde lelcec hatelcec ende ververleec te siene
7 gichten
9 noch es meer i. h. s. v. v.
10 ghescriuen connen
12 d. woende Sara abrahams wijf des propheten vader
23 biden ghebode
33 ic vor seide
133, 5 niet en souden mogen wonen leuende of mogen duren
10 alsoe wel
15 van die van
25 meer dan .vij.
25 knapelen kint
30 vriende
37 soe doden sijt
134, 1 slinke
5 want si scieten *ontbr.*
8 m. s. coninghinnen met kiesenediede vroemste es inde w.
13 op tsoud andren heren om gelt te winnene
22 ende luchtich *ontbr.*
27 e. g. l. ende starc e. st. h. tot in dinde v. eg.
29 partien van orienten oest ende van zuden welke partie van zuden es mortanguwen
33 sdages af es so cout
34 ghedrinken
36 hande
135, 1 vander side desen partien
3 weste
4 om die hitte vander z.
11 lost van etene ende ghemeinleec hebbense den lichame ende en sijn niet lanc leuich
16 dat hi scaduwe maect al haren lichame alsi hem auer-acht legghen
23 doe si... sochten *ontbr.*
25 jn indien *ontbr.*
26 men geet die hoghe jnden van maiour dat es die meeste ende es a. h.

28 die clein jnde es een wel ghetimpert lant ende es alte cout soe dat van sijnre coutheit ende gewoenliken vorste dwater van daer wert hert kerstaal

136, 3 grote diamante

4 dat donker kerstael es ende gel.

6 ghepolleren vernissen no gewerken

12 ende tederre *ontbr.*

12 ooc *ontbr.*

16 of

18 ende sulkentijt vintmer also groet als .i. erite

22 herde lichtelike *ontbr.*

30 vele alsoe

33 gheuierhornoct

37 optie berge daer weghe van gout minen sijn ofte andre i. d. erde

137, 3 wijfkene ende mannekene

6 dyamante ende m.

9 ende leit in een luttel des daus

11 wel groet

12 recht *ontbr.*

15 sine rontheit

17 viercantheit

17 dyamante

19 dan aen die rechte w.

21 van norden wert

27 in uwe lap.

29 gesteynten

31 hebben ende *ontbr.*

32 hem d. i. b.

32 w. ende philosophe

34 coenheit den ghenen diene draecht ende stoutheit e. b. d. l. eens geh. l.

38 op dattie sake recht si

40 behoeten van scelden van vechten van quaden drome van omminschelicheit e. v. q. geeste

137, 3 aen hem hadde

4 die dat doen woude

8 gh. sonder heyschen

9 merre macht ende maect

12 oec die lunatet [*l.* lunatec] sijn

13 wast so wat siecheit het si.

18 ende swetende

19 item in jnden sijn dyamante die vyolettachtich of bruunder sijn dan violetten

22 nochtan sijn liede

23 maer bi mire trouwen ic h.

27 maer si sijn donker maer si sijn seker goet

29 sulke hebben .vj. rebben optie side

31 ende maect *ontbr.*

32 baetseleren

36 ic mi

36 om datsi

37 barreteeres

38 ende dyamante vercopen

139, 3 lompare

4 ende van cleinen steenkenen diemen vint inder muse neste

6 doch d. g. d.

8 lichtelijc — polieren ofte werken. maer eneghe wercliede van scalcheden en pollierense niet no en werken mids dat die liede te bad souden wanen

12 maer men proeftse

18 ende men nemt den dyamant ende leiten opten

21 goet ende ghereecht es

25 die goede dyamante

30 macht

33 e. m. conincrike es int lant van jnden
140, 4 voete
12 in elc van desen eylande sijn herde vele steden ende vele volx
14 v. s. manieren
18 wandelbaer no o.
20 diemen heet s.
22 wandelbarich
25 wel *ontbr.*
26 dat saturnus dese sterre soe trage ende soe luttel wandelbarich es
29 die liede van dier naturen sijn
36 si besoect — des werilt wan si besoect al die werilt haesteleke. Haesteliker ende in min t.
141, 7 om comescap te coepene
11 van sinen beene
14 d. h. daer vele vaste benden
20 maer die liede ligghen al n.
22 al te gadre van thiercien tote n.
25 duren
27 ende ligghen
30 meneghe lelike f.
31 steden
34 i. d. z. sijn soe vele d.
36 dat enich scep lede daer omtrent daer enege ysere nagle a. w. het soude tappans bederuen
38 tot hem
39 sijnre *ontbr.* — hi soude een scep om des ysers wille van naturen tot hem trecken
142, 7 grote
8 ende ghemindert *ontbr.*
9 ende *ontbr.*
13 neghenderhande geloue ende wet
16 die ander serpente of enich dinc datsi des morgens ierst werf o.
18 andere *ontbr.*
19 Gi sult merken dondersceet
21 na ghelikenesse natuerliker dinghen als na die ghelikenesse eens mans *enz.*
25 of tempsens
31 noyt en sach no v. e. m.
32 die anbeden ende eren simulacres die erense als omme ende vore enen goeden doeghdeliken man die bi tiden leden sijn als h.
36 groet wonder
38 simulacres ende ydoles
143, 6 van gode
15 heefti hare merre macht ghegeuen
19 proeflic
31 d. s. d. morgens ontmoeten ierstewerf
38 ontmoet *ontbr.*
39 en si bider gracien gods
41 om an te siene
144, 4 quaet ontmoet
9 vore volc van wapenen
10 ghegrijpt — dat es goet t.
11 Ende... teken *ontbr.*
13 heeft e. q. o.
19 diedie heyleghe scrifture w.
20 die
21 van hare naturen
23 want seker
25 vigmerien — jegherincs wert tot onsen vianden
31 maer nochtan en sal niemen daer in sijn gheloeue setten
34 alle *ontbr.*
38 ratten
39 veetse
145, 3 beene — toe *ontbr.*
12 het en wast niegerincs el

13 die wel .xviij.
20 ende ghi sult weten — welt
24 doen *ontbr.*
25 dat scijnt dattie bome selen breken
30 gherompen werden
33 sorbottin [*of:* sorbotijn] dat witte banos dat swerte fulsel
36 ende ghelijct
146, 1 peper *ontbr*
2 peper *ontbr.*
4 omme dat beter es ende van bat getimperder naturen
6 doet *ontbr.*
9 anders *ontbr.*
11 ende oec segghen enege liede dat alse
14 doen te vliene
19 droeghen.
23 limons dat sijn clene appelkine of si
25 sekerleec tgewormte
28 Ende bouen ... name *ontbr.*
31 ende bi deser stat steet ene fonteyne
40 jonc sijn. Jc dranker af .iij. werf of .iiij. soe dat mi noch dunct d. i. t. g. b.
147, 6 sijn *ontbr.*
8 herden goeden gincbere
18 of vij *ontbr.*
20 sulken osse
21 d. d. o. achter waert hi ontfeet
22 mest
23 ende dan geuen sijt haren prelaet die si in hare sprake heten. Arthiprotopaton entie prelaet draget dan vorden coninc Entie coninc met groter devocien net
29 dat si
31 moghe *ontbr.*
33 soe doent oec
35 sire
36 enen yd.
37 enen mensche e. h. n. e. osse
39 ende antwert hem al
148, 3 metten bl.
4 haren gode
5 enich man
8 penitencie no pine
18 ghepresen
24 mach her huwen
29 tot enen lande wert van .ix. dachuarde lanc
33 in vleesche ende in bene ende in een scone tomme
149, 15 als eneghe twist hebben
21 hem
23 onthout
27 in *ontbr.*
28 vol groter s.
31 een herde groet beelde groeter dan .ix. van d. a.
35 der valscher kerstene die hare wet af
37 hebben *ontbr.*
39 ghemaect ende ghewracht
150, 1 als die kerstene doen
3 wert gaen van verre lants
7 anx
13 ende haer bene ende sturten
16 god
19 ende bесprayen den afgod metten bloede van haren kindren ende *enz.*
20 .iij. screden
23 comen *ontbr.*
26 men comt dese ydole of afgode anbeden van meer
29 soe steet een scone plactse
30 wuwer
35 hebben yet ter kerken behoef soe
36 wuwere
37 ter hermakinghen
40 stappans gemact

151, 1 verheffinghe
6 leidene aldus ende voerentene al omme die stat
12 die van verren comen sijn
14 ende laten die raders o. h. l.
•18 ende al dit doense met groter deuocien om d. m.
21 liden pinen
22 naerdere
24 cortelec
28 eneghe — dorren doen dat .xl. deel t. d.
30 ende dan alder naest den wagene wt gaen die menistreerdes
35 toter kerken ende
38 ende
152, 2 ende seitmense datse
3 sijns selfs
5 god
6 ende te goeder *ontbr.*
7 hadden *ontbr.*
9 setten *ontbr.*
14 settense
18 dese gh.
20 ende hem
21 si ontbieden al
22 menistrele
24 om den ghenen
25 ende heeft een wel goet s.m.
26 snijt groet sticken af v. s. v.
29 ende soe sleet hi hem ende stect h. e. d. vele wonden
31 prisenteren
34 ende knecht heeft
38 van vv
40 bi v onder v meeste vriende inder glorien
153, 7 dinc es van desen asschen
8 arch no quaet
11 comtmendoer die weestsche zee
13 welc al te noemene soude sijn te lanc ende te vele
14 Daer na van desen eylande van maberon daer
16 goet — lamori
22 datmen niet e. s. s. sulc dinc te doene als god gemaect heeft want en es niet lelex van naturen es
29 ende si seggen dat si wel gheloeven aen gode
33 ende al die wiue van dien lande sijn al ghemeine
154, 1 dat god behiet als adame
3 c. sijn
6 die erde
7 niemen en mach s.
10 ghehadt hebben
12 in een — in een ander
16 niemen voer gh.
17 men nemt wat dat men wilt
22 dan ander vleesch
25 allen *ontbr.*
26 ende leiden
32 no in menich lant d. o.
38 antartike
155, 4 an dye . . antartica *ontbr.*
6 en comt hier niet (*evenzoo r.* 8)
10 ende worden gheware *ontbr.*
11 sijn
22 inde partie of int lant van br.
27 dat die sterre transmontane dat es die zee sterre v. o. l.
29 grade (*ook* 156, 10)
30 byeme
32 ende .ix. minimen
34 ghi *ontbr.*
37 sijn alle beide te male onberuerlec
40 lopen *ontbr.*
156, 2 bouen dese .ij. sterren a. o.
6 die sterre antartike vorseit dats die zee sterre van genen l.

11 eneghe minimen van welke minimen die .lx. maken een graet
13 ic van
19 alsoe ic v gheseit hebbe die helicht
21 helicht ic hebbe te male gesien
23 helicht (*ook* 156, 29 en 36)
24 siju
25 die norde wert es
30 en hout maer .ix. werf .xx.
31 .lxxij.
33 .c. ende .xv. grade entie helicht
34 maer een en ghebrect
36 .xiij. werf .xx.
40 so . . . graden *ontbr.*
157, 2 gaen *ontbr.*
6 ende scepinghe *ontbr.*
7 ghi *ontbr.*
9 recht
16 begripen ende verstaen
21 westlant . . . van *ontbr.*
24 ende oec alsi hebben den nacht soe hebben wi den dach
27 want datmen
33 ghelauischt (*of* ghelauischf) op heeft te nonen
37 want dat
158, 18 gheboerten
34 gedoelt hadde
35 dat hi al tlant ende die werelt dor gaen hadde
37 comen was
159, 3 wert gh.
13 want alsoe
21 gheclommen
23 ontsiet mi niet die die erde heeft gehanghen in niete (*verbeterd uit* niente)
26 werelt om gan mach van den enen inde toten andren
28 mer niet enen
29 diet te rechte
30 sonder den wech weder te keren d. h. gh. ware
33 dat niemen volcomelijc ende wel en soude gheraken toten lande daer
36 altoos *ontbr.*
160, 1 quaemt
9 mi dunct
23 compas ende dat ertrike vor den cleynen compas die o.
27 graden dats ccc. ende .lx. grade inden
32 ende na die meesters van astronomien. vij[c] stadien es des ertrijcs antwerden enen grade vanden firmamente dat sijn .xiij. werf .xx. ende .vij. milen ende $^1/_2$
161, 1 menichfoldeghen
2 weruen *ontbr.*
4 .vij.
6 die meesters van *ontbr.*
17 d. pl. van verren mede met
18 wanen
20 den andren
21 also wi een deel
22 ghestadighe *ontbr.*
25 prouen ende *ontbr.*
26 alst norden
27 ghestedeghen
33 ghedaen hebbe daer toe
38 al *ontbr.*
40 Bi desen eylande vorseit ten zuden wert es een eylant
162, 17 al te vertreckene te lanc soude sijn
19 bider zee
21 omgaende
27 meer oueruloedeger dan eldre
28 ghinghebere groffelsnagle canele notemusscaten zedewale ende mastis ende wet dan mastis es selue vanden notemusscaten

163, 4 sijn gheuierhornoct deen *enz.*
7 Ende ... goude *ontbr.*
11 op haer hoet
14 gehemelt ende ghewelft
24 dicwille te gader gheorloccht
35 daer men griet ende wit broet af maect van g. sm.
164, 6 meste
7 die des venijns ghenut heeft
9 no triacle no ander dinc en soude hem niet hulpen
12 een derre tiden d. l. s.
16 ghemisten
25 latent droeghen
29 eylant
32 dese dode zee of plasch
35 grote huse
36 ander eyken
37 oeuer vanden plassche w.
38 grote w.
165, 1 v. d. houte
3 die een van desen ouer hem draecht yser no stael en machen niet quetsen noch wonden no d. bl.
6 [*invoeging*:] Ende daer omme die enich van desen stene heeft die vecht herde stoutelijc ter zee ende te lande want men mach hem met ghenen wapene quetsen. Ende daer omme *enz.*
7 van dien lande
8 striden *ontbr.* — ieghen yemen van daer omtrent
9 gescutte tot hem
10 sise wel entie h.
12 eyken m. s. huse kerken scepen
13 van eyken maken e. v. a. b. (doen *ontbr.*)
16 met minen oegen ghesien
18 waren *ontbr.*
28 daer ... brenghen *ontbr.*
29 ende op enen andren nacht dandre ende aldus doet hi tot hi wel
32 niet meer
34 dan een andre
38 min
39 al tam
166, 1 houden van sinen lande voeden
11 eylant groet w. d. niewer elder en es Want
15 jaers alle jare deen jaer na dander.
23 ende blijft daer oec .iij. daghe
27 gheordineerdelike als ghi ghehort hebt tot dat
31 ghenomen *ontbr.*
43 jn sijn l.
167, 1 ende aldus alle vessche gheuen hem seluen ouer ende doen hem manschap
3 bat gh.
4 item in weet
6 diet al w.
7 dunct mi dat meeste wonder dat ic ye gesach
8 ende maect *ontbr.*
16 n. sijn en m.
17 lantscap sijn grote s.
18 te gadre *ontbr.*
23 als een mensche die sulke sijn mindre
28 sterft in dit lant soe grauet men
32 gh. h. in deser w.
168, 1 dan die worme die soe vul sijn inder erden
6 wriende
9 souden *ontbr.*
10 vanden honden *ontbr.*
11 dan mit groter feesten
18 doot te slane
20 doni Ende wie meest menschen doot es daer meest geheert

28 of dat verbont en soude niet dieden v. d. e.
35 tfolc es beesteleec oft niet en verstoede ende
169, 3 dincs etense
5 gheen hebben
16 dat een groet eylant es ende hout
29 een grote taerge
30 dect
170, 2 van pater nostre ende in die maniere datwi segghen pater noster ende aue maria aen pater nostre van ambre seit hi
3 .iij. bed.
4 herde geestelijc
9 in sijn hant te draghene
11 ridende al om haer stat — daer vort
18 ghebben
19 mechtich ende gherechtich
24 beroefde sonder verdraghen souder die coninc swaerlijc ouer rechten
30 cokedrulle — wel en der
31 cocodrulle sijn serpente die gelu ende strijpt sijn
33 grote cl.
36 datmen daer enen groten balke ghesleipt
39 groten
171, 2 entie liede segghen
4 geworpen waren ende dat desen poel van h. t. es
13 ende bechelen [*l.* hechelen]
18 adaems dode
29 welde diere
31 man die in dit lant comt sonder
33 soe sijn welde ganse
38 ende in dit lant ende in andren landen daer omtrent es die zee alsoe hoghe
41 dertrike decken
172, 8 ende naturen *ontbr.*
11 valt
16 dier siecheit
25 sijns grote ware
27 riet
31 datsi steruen selen
173, 1 meesters
2 met groter feesten
5 driuen gr.
7 ende ... hebben *ontbr.*
9 dien verwijtment met
11 ende zericheit *ontbr.*
24 gesint
27 grote eylande
31 is ... volc *ontbr.*
34 een oghe in steet hem in midden haer voerhoet
174, 1 een houfyser staende ter middelt
8 ronde *ontbr.*
11 colue
12 .liij. vorseit
16 vander ... sonnen *ontbr.*
19 pignion
21 daer omme soe nutten si dat si eten met ere pipen
30 ende vaen wel die welde b.
34 ende clemmen ende loepen
35 berch ofte boem
37 manne ende wijf te gader sijn gewassen e. h. e. mamme
175, 3 kinder alsi werken mans werk ende
4 alsi werken wijfs werf [*l.* werc]
12 ic swighe want het soude te lanc risen al te vertreckene
13 ter wester zee gaende
17 dbeste
22 ende een goet *ontbr.*
27 broet om gode v. a.
30 entie manne en h.

31 hoeft daer jemant .l. haers of .lx. in s. b. maer een haer hier ende daer als een lupaert of catten baert

176, 4 Ne geen stat

5 soe wel ghewaerneert v. s.

7 die liede van desen lande

11 boetse

16 feesten ende *ontbr.*

19 een entelmes van desen s.

26 feeste daghe

29 wasem

40 laires d. o. die watre gaen ende eten die vessche

177, 1 dattie watre sijn si gaen daer jn. ende alsi vele vessche hebben willen vten watre soe werpense een van desen beesten

5 stappans brinct hire vten watre also vele alsmen wilt

14 es sonderlinge sere

17 .xij. sonderlinghe principale porten sonder dandre ende voer elc van desen porten buten in .iij. milen of in .iiij. milen na steet een ander grote stat

35 v. o. kerstene ende

37 ende solacerende *ontbr.*

38 ofte cloostere *ontbr.*

41 steet een boegaert

178, 2 megherande [*l.* menegherhande]

13 tot .iiij.^{m} of .v.^{m} ende

14 ter deylinghen

18 teloesken ende si keren weder

28 van d.

37 die aelmoesen *ontbr.*

39 penitentie doen

40 haer broet

41 danse in arme liede ware die sin ende macht hebben te winnene haer cost

179, 5 op .vj. dachuarde vorder steet een stat cilonfode

8 .xxv. milen

9 borge

10 ic ye ghesach Ende dese stat was dierste stoel

13 ende vol van

16 i. d. w. steet

17 daer si ten cleinsten es es si wel .xx. m. b.

22 daer sijn

26 ende si draghen kint alsij .ij. jaer of .iij. out sijn ende en leuen maer .vj. jaer of .vij. of .viij.

29 ende subtielste *ontbr.*

35 en erien niet maer o. h.

180, 3 alsoe wi hem souden doen

7 ende groot *ontbr.*

15 verstendich ende na haer outheit sijn si scalc[1]) genoech

17 van daer

20 ende profitelijc *ontbr.*

21 Dese... profitelijc *ontbr.*

22 den heren vander stat ende vanden lande

24 alsoe si selue seggen

28 hoe vele tsiaers es

33 in... steden *ontbr.*

36 toe seker huse in elke stat

181, 6 saelt stappans

11 jnde

15 sijn scone scepe ende wel geord.

20 die in... vorseit *ontbr.*

1) Scalc *verbeterd uit* verst: *zie hooger.*

21 die leit op
22 grote *ontbr.*
26 eylant ende rike
28 specie oncruut ende ander comescape
31 daer gaen Ende wet dat die liede sijn van jeneuen of van lombardien of van romenien toe te gane te lande of ter zee
35 eylant
182, 1 lant
2 op die side ende hort
19 meer dan .xx. milen
20 can. [*Nieuwe regel en nieuw kapittel*]
Daer soe es een scoen palays van w. p.
27 dat rijcste ende dat costelijcste d. v. mach
31 grote wide grachte vol w.
33 grote wuwers aen deen side ende aen dader
183, 2 boegaert vol beesten als
6 daer sijn hof steet es groet ende scone
14 en mach in die zale comen no int palays
17 gesien mach
24 dierbaren *ontbr.*
25 ende . . . perlen *ontbr.*
26 ende optie .iiij. hornocke vanden montore
30 guldender vate
32 te d. c. — dese sale es herde hogelijc ende wonderlijc ghesiert ende ghepareert
39 t. s. van dieren ghesteynte met guldenen borden ende die borde sijn al omme beset met ghesteynte entie trappen
184, 5 van gesteynte ende van goude
8 enen trap nederde dan sinen Sijns anders wijfs es noch enen graet nederder ende es oec van jaspera ghedrayt als die andre Entie stoel sijns derdes wijfs es noch een graet nedere
15 van sinen gheslachte *ontbr.*
20 es hi
21 blickenden
22 een tymmer
24 den mannen onderhorich
29 of enen graet *ontbr.*
31 die sinen gheslechte sijn na dat si sijn
35 met gheynte [*l.* ghesteynte] of van lignum aloes
37 of van
40 entie ander grote h.
185, 2 es eens scats wert
5 tsi goet . . . seit *ontbr.*
7 niet verroepen
9 es grote feeste gemaelgiert
12 met verhauenen b.
14 te gader smiten
16 gheblas of *ontbr.*
17 waer met dat es en wetic niet
22 hem al onderwinden die in al die werelt sijn
27 alle andre segghense dat blent sijn
34 ende . . . tafelen *ontbr.*
37 sijn in
186, 3 entie witte al van kerstale van bericle
4 geluwe
17 ende tfacelment daermen met dient
29 enich facelment dat sijn alrehande vate die men ter taflen besicht maer

33 plegen te sine
187, 4 .xij. maenden
6 die sake
7 datwi soe sere sinen stat
20 houe es en hadde hijs niet gesien want en es niet alsoe in dit lant es daer die heren gaen soe si meest moghen van volke
28 tghemeyn volc et s. a. o. ville
36 gheloeuen en selen ende selent voer boerde h.
38 v. sinen scatte
39 van dien wondre van welken datti bi heme h.
188, 4 segghen
11 hebben *ontbr.*
18 no gheloeuen nemenne
28 was die sijns vader lichame sach
29 metten vinghere bespottelike daer hi omme
34 dedelste — soe trac hi aen hem met sire wreetheit dmeeste ende dbeste deel vanden lande
189, 4 van desen .iij. broeders [dat sijn asien afriken ende Europen] cam was die meeste
15 menighen *ontbr.*
20 d. i. d. e. van der zee sijn daer ic v hier voren af seide alse asyen al dure [dure *ontstaan uit* dinde?]
26 alle *ontbr.*
34 als die van surien en van samaritanen houdent van hem ende alsoe alsi mi
36 trac [ende omme deser redenen wille es hi gheheten die grote cam] maer
190, 4 onder daen ende in eygenscap
8 beesten die de liede hoeden ter weiden maer onder hem waren
12 hiet
18 een goetman
20 ende niet wel rike
25 die onsterfelike god
33 ghinc hijt desen .vij. gheslechten segghen
35 foebden
37 sceemden
39 witte *ontbr.*
40 ende seide ende gheboet van
191, 2 can ende dat si nemmer eyghen no onder horich sijn en souden ne gh.
7 keyser cosen
12 geheten
14 of si hem souden onder daen willen s.
19 ende aelmachtighen *ontbr.*
27 enen hoetman ende bouen .x.^{m} een hoet
28 dattie meeste
192, 2 ende veruult *ontbr.*
3 alse can
10 Doen ghesciede op
11 met deser gheselscap ende met cleinder gheselscap want hi en voer maer sijn castele ende sijn stercte besien die hi gewonnen hadde
17 s. s. h. in hem ierste werf daer wert
22 vloen
25 van hen veruerret waren die dander jaeghden
30 soeken
33 soekende aldus derwert dat can
193, 15 si hoedense werdelijc oft
23 te varne
30 d. w. des almechtichs gods es

35 so gaet *ontbr.*
39 dat hi di tone ende wise wech daer du moghet doergaen
194, 12 toe *ontbr.*
14 h. d. tgetal van .ix. geheylicht om dattie
18 also doen can
33 ghedoen
195, 4 v cleinste broeder gebroken
10 ghetrouheit ende met eendrachticheit
15 ende . . . worden *ontbr.*
18 van alden lande ende als hi
24 toe *ontbr.*
38 lande van *ontbr.*
196, 4 ende die en
15 regneerde colilatan
28 i. d. w. wonen
36 d. s. nv niet
40 g. w. wel
197, 7 i. h. moystach [*of* moyscach ?]
12 ende *ontbr.* — ghebracht *ontbr.*
22 doet constichlec
29 van tatersche ende van camuscaten
33 lakene of tartarien of camuscate
35 alderfrischt can gheuiseren
198, 1 ghefroyt ende gewracht
3 herde rikelijc *ontbr.*
6 in .iiij. dat es elc .m. bi hem ende elc .m. es eens gecleet
10 dierste .m. es v. h.
13 ghecleet van guldenen lakenen met z.
18 jaspere — georfroet
21 met fyolette wel rikelic
23 Ende . . . ende *ontbr.*
29 waren hier eens scats wert meer danse daer sijn.
32 .ij. ende .ij. geordinert vorden keyser sonder wort
36 of v. yu.
37 masticle *of* mastitle — menistrele
199, 1 is leden ende *ontbr.*
8 gheleert *ontbr.*
9 v. geremanchien van ingromanchien
11 v. vele andere
13 astrable
16 sporen
20 vate van coren die bernende sijn sulke vol van watre ende sulke vol van smoute ende sulke van wine sulke hebben gulden orloye
27 te haren gheboede
32 ende nige *ontbr.*
200, 4 dan seit hi hem noch dat sijt af doen ende dan eest ghedaen
14 dinc en mochten si h. d. t. gh. datsi enich ongetrouwicheit hen souden doen
21 soudse hem in die vre
23 diet . . . hadde *ontbr.*
24 ende doen . . . doen *ontbr.*
25 een grote bediedenesse
27 en maect noch *ontbr.*
28 no cledet [*l.* cleder] no broet no bat
32 of enich ongerief dese ph.
38 liede *ontbr.*
40 gedaen die meesters
201, 4 ende blijsscap *ontbr.*
5 groet
6 een vanden meesters
7 ende wel ghemaect
8 ende seit *ontbr.*
11 ghecleet met
22 als hise gheroepen heeft so comt in deen n. d.

23 prosenteren
26 elc gheeft hem prosent na dat si sijn
35 meesters
40 ende visschen *ontbr.*
202, 1 ende toevenaren *ontbr.*
2 w. m. ende toueren w.
4 om ... doen *ontbr.*
5 cl. geuen dat cume deen den andren ghesien mach
8 niet ghesien en can
11 v. a. wer. scinende ende dan doense
16 joesteren inde lucht vreselike also ter joesten behort ende breken die [die] speren datter d. st. af vliegen
24 ende dat duert totmen die taflen op doet. Dese
29 meesters (*ook* 32)
39 beesten hoeden e. voglen alse ostoere
203, 3 wel .x^{m}. *ontbr.*
5 te wachtene .cc.
8 hi betrout hem
10 meyseniede daer es s. gh.
13 ende ... lude *ontbr.*
24 dat ... staet *ontbr.*
26 ende ghegaen *ontbr.* — printure begint
28 tresoriers
35 altoos *ontbr.*
204, 4 amatiste

In het Kaapsche handschrift ontbreekt een blad; de gaping gaat van 204, 8 (*van af het woord* noorden) *tot* 207, 6 (*tot het woord* processien)

207, 30 wijwatre
31 met groter stemmen hem groetende v. c.
33 hi gebiet die heren bi hem ridende
36 sinen capruun af
208, 2 veltenen hoede die van goede ende van gesteynte gemaect es ende es soe rikelic dat niemen in dit lant en es hi en souden prisen een conincrike ende daer na nijcht hi den cruce
10 ende dan nijcht hi jegen die benedixie
14 toe *ontbr.*
17 die *ontbr.* — sijn *ontbr.*
27 vertorden
32 ende elc prosenteerse oec aldus met frute
209, 3 .ij.^{m} te voet sonder menistreres
4 sonder die beesten wachten welde ende tamme
14 van machte no van goede want in
21 w. hi en verbiet
24 .xl.
36 in beiden siden ende gheeren met siden ende draghen
210, 15 bouen *ontbr.* — gheuen van bouen [*er staat* bo] ende
16 dat dack ende *ontbr.*
17 velte
18 alsi orloghen
20 in midden van
22 van alle manieren sonder verkene
26 van goude van vilte van lakene ende die afgode offerense altoes dierste van haren melke van haren beesten ende occ van haren etene ende van haren drinkene
35 hi hiet

38 .xij. sonen sonder dien die aldus hieten
41 die hieten *ontbr.*
211, 1 die hiet serotham Die liede
9 om tpert voert doen te gane
13 vten potte doet
14 opt gheesel
17 te brekene een been met andren benen
21 dade
25 daermen in
26 herwijt
31 die den keyser enich dinc brinct
35 of quaet dinc die den keyser deren mochten
212, 5 ambachte (ook 6)
8 ambachten
10 Ende .. mannen *ontbr.*
12 vanden lande es ghehorsam h. o. si en vechten no en scelden deen jegen dander
18 dat si sijn si eten
20 m. ende volene ende ezele ende ratten
26 si eriten no
29 dan vleesch ende drinken tsop daer af ende als si gheten hebben vaghen
34 orberen
41 toter wilen
213, 3 die ghesoden es van watre
9 op enen dach
18 gescots
26 soe besegense vele scalcheden
32 entelmes
36 met cr.
214, 2 wandren ende *ontbr.*
10 om die scone cledere maer omden
18 vaste in een besloten daer .xx[m]. mans
25 cast. ende si en prisen genen sin van andren l.
31 sijn oec valsch ende verradechtich
33 betr. in haer gelofte
36 hebbent meer gh.
215, 6 in midden
8 tafel ... enen *ontbr.*
15 ende brede *ontbr.*
20 hem dienen ende melc geuen
22 sijn sal in dander leuen
24 doen hem in die gracht s.
28 ende met wiuen te sine alst hier es
216, 2 om datter weder op wassen soude ende ment niet bekinnen e. s.
7 in dander leuen
8 daer *ontbr.*
10 na dattie
12 wi willen ordineren
14 ende ... cou . *ontbr.*
18 ende dien ic segge ende ghebiede te doene datmen doen sal
22 als met ere st. dat gi gebiet sal w. gh.
27 een swert velt
28 men .. hem *ontbr.*
31 moghen draghen *ontbr.*
33 lieden van goude ende ghesteinte dier s. g. e. s. d. perde ende guldene lakene van tartarien
217, 3 en mochte
4 asien
5 asye
8 qu. besoeken te b.
12 ghenen *ontbr.*
13 in desside tarsen ten w.
17 vel luttel
18 d. b. stat h.
20 es lutter — of corens
21 herde liede e. l.
27 d. b. st. die es geh.
30 die liede sijn daer g.

35 een vanden conincrike vanden groetsten v. a. w. maer en es niet al vol lieden wonachtich
218, 4 dattem niemen en weet werwert bekeren
6 of anders want daer es luttel in daermen onder sculen m.
7 liggense in t.
9 neder hem str. te pr. e. te r.
18 heet naure leecht al d. c.
23 maure
24 ofte wech *ontbr.*
33 doer dese passage en mogen
40 roder zee
219, 3 al ond.
8 na dat ic v gh. h. e. ghedeuiseert ende besceden
13 ende c. *ontbr.*
16 zee ter kerstene
18 sijn .ij. grote h.
26 die vten paradise comt
28 streckende t.
32 daer steet een goede stat in
37 te westen ten con.
220, 2 ter lingden westen t. t. e. vander siden vanden stat van alexandre
10 ende niewet br.
15 dalet ter
20 beste — die heten
23 die heet
24 meneghen
28 aan dit l.
31 arkas
34 onderdaen — arcas
36 bescermt ende bescut jeghen die hem w. d.
38 noyt niemen onderdaen
39 archas
41 omgancs
221, 1 horen die van dien lande ondetiden [*l.* ondertiden] stemmen
6 niet *ontbr.*
7 mids
8 h. w. eens een
9 die saures hiet ende veruolgde om die kerstene te dodene
11 om hem te doene sacrificie e. oft. sinen afgode te doene
15 te nieute te bringen ende daer omtrent woende vele kerstene die
20 om hen allen wt was te doden
22 ende deden hare b. tot g.
27 datsi bleuen ende hebben oyt sint daer al stille jn die donkernesse gedaen e. e. qu. noyt sint wt
32 te slane *ontbr.*
36 ghemaect
39 souden daer bi te heylegher sijn want
222, 5 bereet tontfane al omme sijn g. seriante
11 Ende ... dauid *ontbr.*
14 pers. harre .m.
16 dat ... veriaghen *ontbr.*
32 dar
33 te siene
37 moneghen een werf of twee
223, 9 brike kessi cour picham coanach ende in elc van desen prouinchen sijn vele goeder kerstenen dit t.
14 goet lant alsic hier voren geseit hebbe
16 hem vanden berghe van caldee oestwert
22 es een pleyn slecht lant
31 hets een groet lantscap mesopithanien maer

33 sijn maer
224, 4 lijt men mortagnien
6 weste zee zudewert in dit lant sijn vele conincriken ende op dander side palet aen nubien
8 dit lantscap vorseit
14 ende gaet *ontbr.*
27 ende te battarien
34 in bl. ende in beene als
39 want also wel waren oec s.b.
41 appele lange
225, 5 In dit lant ende in andren landen daer omtrent s. v. b.
12 ghenoech mede te doene soude hebben
13 in dit selue lantscap
15 dese .ij. b.
19 .xij. coninghe met h.v. onder dit gheberchte die te voren hieten siche
26 hi dan
29 sloet hi die berghen sonder van eenre siden
35 niet al daer vte
226, 1 datment die zee heet en es die zee niet no e. c. oec aen geen a. z. maer hets een poel ware
6 niegerincs
8 haer jerste sprake
10 in a. d. wer. *ontbr.*
26 water in vinden en can met grauene no anders soe datmen aldaer
28 s. soe vele
31 ware een herde cout w. entie stede of passagie
33 es tpassagie dattie
36 dan ... Ende *ontbr.*
39 wtcomen selen
227, 2 te spreken opten hope dat als die joden
4 comen selen met hem spr. moghen
6 verderuen
10 wer. wt spreiden
14 alsoe ict
15 inden tide van hantkerste
16 reynaert *ontbr.*
19 vos of reynaert
22 waren met hem sonder
28 maken dede
31 selense wt comen
33 backarien daer quade wrede l.s.
35 ghelyc scape *ontbr.* — daer af dat men goet laken maect
228, 1 die wandelen in dwater sulken tijt in derde
6 .iij. werf beter
7 meneghe griffoene meer dan eldre sulke
10 si seggen
14 waert *ontbr.*
17 want hi heeft die clauwen van sinen voeten also groet
23 wel gr. b. om mede t. sc.
27 dese coninc pap jan heft vele l.
32 ghelopen *ontbr.*
34 die beste stat vanden eylande van pontexore hetense dat e. c. st. es ende edel ende rike
229, 2 meneghen c. ende wonderlijc volc
4 es groet ende rike als dat lant datten groten can to hort maer het en es alles niet soe rike want die coopliede en gaen daer niet soe ghemeinlec o. h. comescap
9 s. v. in deylande van caythay dat h. b.
12 alrehande *ontbr.*
13 b. tij

19 ayamante stenen die van naturen yser t. h. tr.
21 dat daer eneghe scepe die nagle of banden hebben d. b.
24 na hem soe dat si van daer niet en moghen sceden
27 cleyne boemkene ende dorne in st.
31 ende ... volheit *ontbr.*
40 om die naerderheyt
42 wel *ontbr.* — te varene *ontbr.*
230, 4 si al dor persien toter stat heet mepole
11 leeuwerken doet
21 scotelen ende lepele scalen
23 ware i. gh. t. settene maer van enen principalen eylande van sinen scatte ende gheloeue salic v seggen
30 volcomeliken *ontbr.*
35 ende en geuen om gene barenteerscap onder h.
231, 4 die altoes vol es zants
7 ander
8 en geen t. — haer *ontbr.*
10 no scepen ende
14 deouer [*l.* doever]
16 ende sijn
19 berghe
24 d. zantsche z.
25 ende daer valtse in die selue ende
27 .iij. werf in elke w.
30 dese zantsche zee dese riuiere es gh.
32 sietmer
39 ende *ontbr.*
232, 3 der
5 alfs
6 na n.
7 in al tote sonne
8 datmer
14 vele papione dat sijn welde h.
16 d. s. vele
23 maer een clauwe e.h. anden v.
25 ende datmen
26 si *ontbr.*
31 voeren maer hi doet draghen voer hem
233, 11 of van goude of
12 int cruce van houte
17 ter erden sal gh. werden
22 Die ... jan *ontbr.*
23 sijn p. stat Ende daer es sijn .j. principaelste palays
25 datmens niet ghedinken en mochte
27 .ij. g. appele ront ende in elken appel st. .ij. gr. ende brede carbonkele d. d. n. scone lichten
30 d. pr. porte
32 sijn v.
33 ende sijn gebort ende gebert me yuorie
234, 2 v. am. sulke van ghesteynte ende van goude entie scragen daer die tafle op leit es oec v. s. gh. entie trappen
7 mede *ontbr.*
13 sardine die .vj. van dardeline die .vij. van daer hi sinen voet op set es van criseliten ende sijn
15 ende met finen perlen
19 met goude rikelec ende met andren gesteinte ende die pylare
25 ende allicht dit ghesteynte sere nochtan b.
29 ende quade locht te verdriuene
31 ende ghewracht *ontbr.*
33 blesschen
34 wilt met sinen wiue maer .iiij. werf tsjaers slapen n.d.
37 nise

38 hi een rikeleec palays d. h. woent
235, 3 des grotes cans hof
5 die gene die gaen ende comen
8 vert. souden
11 deilen met
16 d. patr. v. thomase
18 alle ertsce bisscope bisscope abde coninge in dat lant ende elc weet wel waer af datti dienen sal deen es m.
23 es cam. dander d. v. s. dander van c. dander es maerscalc dander es dr. dander es prinche vanden grauen ende aldus
30 die wi onder ons heten
31 es groot lant ende breet
236, 1 viseren
3 alte vele *ontbr.*
4 boegarde ende houe daer in st.
7 vrucht
20 oftse alle leefden
24 ende solaes op te siene *ontbr.*
26 .ij. jaren
27 ioncheren van dier oudere
31 rikeleec ende om gemuert van j.
32 met g.
39 baecseleer vr. e. c. hem sien quamse leiden in sijn paradijs ende toende h.
237, 1 ende wonderliken sanc
7 dat dingle waren
15 worden ende dan dochte hem dat een meerre dan hi wouden si steruen
19 soude vander joncheren oude sijn ende d. j.
24 par. leiden
31 vrese en hadden hem doen te dodene
33 in dander
37 die vrome baetselere
38 ende deden hem seluen doden om den hope
41 van sinen vianden met deser bedrieghenessen
238, 1 maer alse
4 bestoten — distruwerdene te male
8 die cierheit en sijn
9 des en es niet langentijts leden dat gedistruweert was
13 daer es ene valeye
17 ende sulke die vr. v.
19 grote tempeeste ende vreselike onlede
20 nachte groet
23 es vol van duulen
29 scatte die daer es te hebbene maer
31 Ende kerstene die daer in gaen om giericheit vanden scatte te hebben die sijn
35 anschijn
239, 3 af veruaren op dat hine saghe ende hem en soude dunken datti van hem selue in ommacht soude vallen
7 alte sere snidelec
8 glensterende [*verbeterd uit* gensterende]
9 verw. dicke sijn maniere datten niemen en der w. b.
11 bi enen mensche ende sulkentijt
13 niemen daer gh.
15 poente of state
19 ouer hen en hebben
23 dreygense in die locht
27 jegen s.w. gedaen mach hebben
31 of wi souden auonturen dorren
33 te settene

34 sulc v. o. gh. acordeerdent e. sulc en acordeerdens n.
40 souden
240, 3 messe doen
4 ontfingen theylich sacrament
8 of bleuen *ontbr.*
12 die wi hadden *ontbr.*
15 alsi oec
19 dat dochte ons
24 daer op
25 oec omme dat ic mi van mire deuocien niet en woude keren
27 om die figuren die so vreselic waren ende die
30 doder lichamen dier ic daer sach soe vele liggen
33 mechtichsten
34 d. m. hoep hadde gescoffiert gheweest soe en souden daer cume also vele doden hebben geweest
39 entie lichamen soe geheel want
241, 1 datse die
4 datter niewelinghe [*schijnt verbeterd tot* newelinghe] soe vele hadde mogen sijn gheuaren ende datter soe vele mochten sijn sonder rotten ende menege
7 doot laghen
14 ende ... beghinsel *ontbr.*
17 daer wel een halue mile lanc eest
19 begint men te donkerne als die dach faelgiert ende die nacht beghint
22 ende swart *ontbr.*
24 nachts no mane no sterre en scijnt
28 wi seker met
31 Ende *ontbr.*
33 ende ouergh. *ontbr.*
35 seker wi en waenden nemmer meer niemare hebben bracht
40 wi en worden daer na w. n. gheslegben
41 want d. w.
42 beesten niet en consten wi gheweten w. b.
242, 5 sulken tijt op deen side ende op dandre ende
9 neder waert voeren ende vielen als in e. d. gr.
11 gheslagen met donderslaghen met tempeeste met winde ende s. t.
14 dwers ouer die lindenen ende
16 wise torden dat veruerlic was te horne
19 d. l. gods
20 ende verloren *ontbr.*
21 ende daer ontfinc elc van ons een teken want elc van ons wert daer seere gheslegben
24 in ommacht waren van ons seluen alse dode ende waren herde langhe
26 in ommacht *ontbr.*
28 no oec niemen
31 dat wi daer af niemen seggen
35 elc van ons hadde een swerte plecke alsoe br. als j. h. die ons gheslegen wert deene in daensichte dander
39 jc wert
243, 2 lanc *ontbr.*
4 na mine macht
7 dlicteken
9 duert
13 bequamelijc
17 ons *ontbr.*
18 van ons *ontbr.* — bernden als een cole viers
21 s. wise an met vare dat wise

25 waren wel na v. soe dat
27 qp. waren wi wale daer ane n. d. w. sere get. h. gew. van den duulen
31 leet daden
35 dicke daer n. gh. van tempeeste
37 god *ontbr.* — leden wi met groter gracien ende der hulpen gods
244, 1 Bander
2 d. l. sijn herde groet a. r. van .xviij. voeten of van .xxx. voeten l.
9 noch . . . ghenaken *ontbr.*
18 derre
20 dene
21 hi en si
22 grote scape als ossen ende h.
27 namen ende droegense vter zee .ij. in deen h.
34 sulc van naturen — eneghen
35 aensien
36 baseliscke
245, 1 daer dese gewoente es
2 hare manne doen enen andren man bi hare liggen
5 goet *ontbr.* — die den magedom nemt ende in e.
7 daer sulke knechte d. h. anders niet en o. dese heten
11 houden vor grote dinc ende voer gr. vr. enen wive
13 ende hem dunct wie dat duert dat hi
15 die manne haer wiue
16 datse die knecht b. hadde maget vinden
18 maget liet van dronkenscape of van iet datter toe scoet so soude
21 scout niet ghequijt en hadde also wel als of hine hadde willen doden maer
30 alsi die wiue ontgonnen
32 enege wiue plagen serpente in haren lichame te draghene
246, 1 doen pr. e. s. h. in auonturen setten
6 groet vier berrende
8 l. hadden — si werpen hem seluen bernende int vier ende verbernen hem met
10 reynegen sal v. alle vl. van sonden ende cuusch ende reyne setten i. d. w.
15 gh. werden
16 is dese want *ontbr.*
18 ende . . . quaetheit *ontbr.*
22 ende daermen leeft in bliscapen sonder pine. In dit eylant maect
26 si enplegen den edelsten no den rijcsten niet te kiesene maer die v.
28 gerecht ende out ende geen kint en heeft
247, 3 recht ouer groten ende ouer cleyne na die mesdaet
6 verwisen
7 nochtan moet hijt doen me consente vanden m.
12 doet om hem iet te doene
15 no vercoepe of diene of teten
16 d. h. v. n. steruen moet. Si en sp.
19 no om vriende no niewer omme si en d. h. na sine mesdaet
22 binnen d. e.
25 v. sise
248, 2 of e. anders *ontbr.*
3 die manne *ontbr.*

6 cokedrulle
15 no daer en es geen water daer in dlant no i. v.
22 lande es e. m. v. herten houte diede c.
24 van ... berende *ontbr.*
27 ghelijct bina in bladers
28 geniure
29 bernen no verrotten en moghen
33 in die bome d. s. h.
38 wel ouer e.
40 clene beesten als welde cironne

249, 1 ende h. gh. *ontbr.*
11 of meer... daerde maken *ontbr.*
13 ende sulke op thoet ghecamt ende ghecroent ende sijn bina op haer voete al rechte ende wel .iiij. vademe lanc of meer ende wonen in hole van steenrotchen ende hebben altoes die kele open daer wt dat altoes venijn druupt
17 v. vele varwen
20 een bont welpen
21 als die w.
26 in thoet iiij [*of* .ij.?] sn. horne
27 alse zw. *ontbr.*
30 s. d. quaede felle beesten die niet grotere en sijn dan een beer
37 na e. welden e.
39 ende rode ganse .ij. werf meerder dan hier ende

250, 4 lant ende vele manieren van voglen die a.
7 Ende vander side steet noch een goet eylant groet
9 daer liede van goeden leuene in sijn ende van goeden geloue ende al eest dat si niet volmaecte kerstene en sijn no gheloeue e. h.
14 ende a. z. *ontbr.*
17 noch grammich *ontbr.*
21 no om geen occusoen en plegen si te liegene maer simpelec ia ende neen
28 ende heten
29 eneghe hetent deylant van bragmep
33 getrouwer ende gherechter danse elder sijn in al d. w. Jn dit eylant en es mordenere no d.

251, 1 ende ... reyne *ontbr.*
3 mogen d. *ontbr.*
4 datse soe gherechtich sijn ende so vol van goeder consciencien
10 sien
24 ende ... ontsegghen *ontbr.*
26 sinden hem weder boden die lettren
30 noch e. gh. *ontbr.*
37 mede *ontbr.*

252, 3 toten
4 paleringe ons lichamen soe besegen wi een keytijf doexken om ons corre of lichame met t. d.
7 noch gh. *ontbr.*
8 mar scoen scieringhe houdense voer
10 soude pinen
11 heeft gemaect
19 daer af gi ons nu w.
23 huedene
27 dat hijt
30 o. goeden peys
34 onraste

35 gene worde en souden hebben ende datsi wel wachten
38 tot haer ged.
253, 1 Al *ontbr.*
6 ende alsi sach hare trouwe ende gheloeuc soe seide hi hem
10 yet rijcheden baden of
14 mede *ontbr.*
18 s. s. hen van hem
26 wetti eneghen termijn of vre v. u. l. nochtan wildi tgoet
33 niet draghen
36 gh. wert — soudi
38 allene god
254, 3 al. te male was ghebabeert ende sciet van daer sonder iet hem qu. t. d.
14 al eest dat vele gheloeuen ende wette inde wer. s.
19 laten ende lachteren
23 dats t. s. *ontbr.*
34 sach te j.
37 van andre manieren die opter erden sijn
255, 3 in despite
4 no doemen maer men sal
25 voer alle zielen van desen ertrike gesceden vor welke
28 getrouheit
29 oetmoet ende dat
33 jh. kerst *ontbr.*
34 souden werden gheboren. .iiij m. jaer
256, 7 nanen want si leuen vanden roke van welden a.
9 alsi yewers
11 wilden *ontbr.* — rokense iet quaets roecs
13 stappans storuense. Dese l. s. clene van verstane
17 sijn ru al ghebaert sonder in daenschijn

21 die heet
25 gaen mochte jc en wasser niet maer het was daer gheseit jn dese weldernesse
33 of f. *ontbr.*
35 om der cracht wille der vr.
257, 2 dat daer v. b. w.
7 niet daer connen comen behoudelec doer die wildernesse ende al om
10 ende der . . . moghen *ontbr.*
13 olyphante ende eenhorne s.gh.
15 vele ander eylanden ende wonderlijcheits ende rijcheide dat wonde [*l.* wonder] ware te seggene ende alte lanc
19 ende . . . weet *ontbr.*
22 b. t. vorleden
25 als dese die noch keyser es doet
28 e. doen gh.
39 e. vanden ridders die bi hem waren antwerde hem ende seide dat papen waren
258, 4 en woude heten na den genen
7 d. w. hiet jan soe datsi oyt sint gheheten hebben pape jan
10 ende . . . betrouwene *ontbr.*
12 hare cappelana die har messe ende tsacrament maken van brode a. d. v. g. doen
16 ende pl. *ontbr.*
20 daer men met consacreert gods lichame
21 adicien of toeuallediede paeuse sint daer toe gedaen hebben
24 Item oestwert
25 steet een eylant een coninc-rike
27 dat edel ende vruchtbarich es

30 ende sijn lant onder pape jan .ij. wintre ende .ij. s. s. i. d. l.
35 bloyende
259, 3 dat sijs selue niet en weten
4 die l. z. *ontbr.*
6 mit o. s. *ontbr.*
14 v. d. landen sijn
21 van al
23 grote *ontbr.*
24 mieren hueden ende si
26 miren
28 niet en dorren desen berch genaken want die mieren souden hem op springhen anders dan met groter subtijlheit
32 ouer *ontbr.*
260, 1 laden heymelec vanden g.
3 weder comen
5 soe nemense m.
6 volene
9 ende alsoe sinden si die merien weyden omtrent maer si onthouden die volene met hem
17 ende alsijt dan gheuult h.
20 soe latense die volene loepen neyende ende dan comen d. m. gheladen te haren voelne wert
27 weyden e. w. *ontbr.*
28 b. h. hebben
29 Ende vander side van deser weldernessen ende desen lande van pape ians lande ten westen wert g. men vint
32 no nacht no dach
33 die liede vanden l.
34 ende die donkerheit duert toten ertschen par. d. adaem onse ierste vader ende yeue ons yerste moeder ierst waren in gedaen
261, 4 t. oesten wert es ant beginsel
8 ten oesten
9 en eest niet hier
11 alsic vore seit hebbe
15 v. dil. diede weec erde
17 entie herte erde entie roetchen bl. gheberchte
19 v een yghelijc niet connen ghesegen w. i. e. h. n. in gewest dats mi leet d.
28 anden tsirkel
34 nv *ontbr.*
35 ghemaect *ontbr.*
262, 6 daer in e. s. mogen c.
7 te middewert
14 gulden
16 ende ermenien
19 m. seit daer dat al tsoete water v. w. nemen haren oerspronc v. d. f.
23 es physon genant
24 in o. spr. *ontbr.*
26 riuieren vergadren hem in deser riuieren ende te sulker stat heetse om eens conincs wille die in jnden was die hiet gagares want si loept dor sijn lant want dese riuiere es te sulker stat claer ende te sulker donker ende te sulker st. cout e. t. sulker st. heet. Dander heet n.o.g. dats te seggen donker die derde heet tygris
35 dan dandre
39 het wast vele
40 coren ende ander dinc

263, 1 en mochte comen te desen par. no ghenaken
3 om der welder beesten die daer int wildernesse sijn ende om die berghe der roetchen die niemen ouer geliden en mochte
9 wille en soude niemen connen gheliden want enege loepen soe st. n. met sulker druust
12 ghescalle ende *ontbr.* — d. geen scep en mach in scepen iegen den stroem ende dat water crit
14 so groet gescal
15 e. dore comt dat deen dander in die scepe niet en souden connen gehoren hoe lude datsi riepen. Menich groet here van goeden wille hebben dit geproeft of si iet souden hebben mogen die baren van deser riuieren verw.
22 te desen ertschen par. met groter geselscap maer noyt e. c. s. haren w.
26 iegen stroem te varne ende meneghe blent worden ende doef omden groten luut ende geruchte v. watre ende menich ander sijn versmacht ende verloren inden strome
30 ten par. en can comen en ware met gracien v. gode soe dat ic v hier af niet meer en soude connen gesseggen
36 ende wille
38 Vanden eylande van pape ians lande daer ic hier voren af seide
264, 2 eylanden
5 gehouden conste
6 tot s. l. *ontbr.*
7 d. h. vte sciet sonder achterwert te keerne den wech dien hi ghegaen hadde recht voertgaende
9 desen wech te gane om datmer te vele tijts soude toe doen ende om die menege vrese
13 dincs ende volcs dat men onder wegen vint
15 te reysen *ontbr.*
16 verd. wille wantmen nemmermeer dus voertgaende soude connen geraken en ware bi auonturen of bider gracien gods alsic vorseit hebbe ende d. omme soe k.
17 eylande
20 doer een st. heet c. ende dit eylant es .xl. d. l. ende .l. br.
23 dbeste lant vander werelt wtg. c.
25 alsoe wel dit lant hant.
28 es wel bewoent van volke dat alsoe saen alsmen
30 een andre werwert dat hi wt geet
32 van alle manieren van specien ende daer sijn gr. bossche van kerstaengien
39 sonder sijn eyghen lant ende sonder die cleyne eylande dier vele es van desen conincrike comtmen in een ander conincrike int wederkeren datmen heet r. dats oec o. d. gr. c. ende hets oueruloedich van corne van wine ende van andren goede

6 maer wonen onder tenten gemaect v. swerten velte al dlant dore entie hoechste stat es al met witten ende met swerten stenen gemuert
17 haers geloefs
20 afgode
22 van hare wet ende ander liede
23 alsoe hier d. l. v. heyleger k. s. onderdanich d. p.
26 wilt den vader ere d.
29 p. c. meesters
30 d. h. den lich.
31 met gr. f. ende dan die groetste prel.
34 in enen guldenen plateel
36 thuus *ontbr.*
41 van l. t. *ontbr.*
42 entie prelate worpen h. s. v. d. vl.
266, 7 was die jngle comenen halen e. dragenen i. p.
10 es endie vogle
11 om *ontbr.*
13 leit die sone s. vr. te siere woninghen ende doet
15 entie vr. vertr.
17 daer .x.
18 daer alle
19 sijns
20 geues elken man v. s. sonderlincsten vr.
22 ontelmesse
23 hersenbecken maectmen
24 entie vr. in gedinkenessen
28 leefdage omder
31 tot des groets c.
32 steet .j. ander eylant daer een rike mechtich coninc in woent ende onder al dese liede
39 rinten .iij.[c] .m. kemele
267, 5 ende slapen gaens
8 te male ende bringen
9 singende goede liedekine ende dan
14 dat hi metten handen niet en soude connen gehouden
16 das een gr. e. der manne alsi
19 int l. *ontbr.*
26 half soe sere en wassen ende d.
30 al singende
39 dese man heeft oec een
40 d. h. in woent
42 daer in
268, 1 al tpaleys
3 van seluere gepaueyt
6 op steet
8 barbicanen — ende daer jn geet hi dicke om te hebben goede locht ende om h.
11 geen ander dinc
12 om sijn gen. allene te h.
13 comtmen weder achter wert
16 daer ic af hebbe geseit ende al deylande ende dat volc van hare geen hoe menegerande
22 die eneghe kerstene in hebben ende si geloeuen w. i. g.
26 prophete
28 selen gode o.
31 selen gode d.
34 dan van also vele als sijs verstaen moghen van h. n. sinne
269, 1 maer vanden iersten boeke moyses weten si wel
6 anbedent om die grote doecht
7 sonder d. g. g.
12 ende ander beelde d. w. a.
19 die leeke te peinsen om te anb. d. heylegen in wies name si gem. s.

23 met onnutten dingen soe dattie liede souden dicke gods e. o. vr. vergeten
26 te anbedene
27 die heyleghen beelden
28 dies... doen *ontbr.*
34 Maer het sijn .ij. rande
270, 4 niet claerlijc af geseggen conne
8 die boec
10 ende... al *ontbr.*
12 ende... lande *ontbr.*
13 niet mins
14 of... namen *ontbr.*
19 dat een ande [*l.* andere] genoech vinden mach
26 v. jngelant sciet
28 om gaen
271, 1 te rasten
11 boeck *ontbr.*
12 op dat... bidden *ontbr.*
15 spreken selen
272, 5 mit... veruullen *ontbr.*
7 lesen beh.
9 die drivoldicheit es
13 houdende
14 no quaet en mach
16 ewe[we]lijcheit

Stellenbosch, Januari 1910. A. LODEWYCKX.

DE MANDEVILLE-DRUK VAN ± 1730.

In den catalogus der Grey-Collectie van Th. Hahn (Capetown 1884) wordt eene uitgave vermeld van de reis van Jan van Mandeville, opgegeven als gedrukt te Amsterdam in 1550.

Het exemplaar dat in de Grey-Collectie berust, is echter niet de zoo zeldzame druk van 1550. Het is blijkbaar een herdruk van omstreeks 1730 (zie Cramer, XLVI).

De juiste titel is als volgt:

De Wonderlyke Reize van || JAN MANDEVYL, || Beschryyende eerst de Reize en Geschiedenisze van den || H. Lande van Beloften | te Voet | te Paard of ter Zee | ende de Gestaltenisze | ende Geleegendheid van den zelven Landen. || Daar na de Gestaltenisze ende Zeeden van den Landen van || Egipten | Syrien | beide Arabien | Persien | Indien ende Ethiopien | ende || ook dat Leeven ende Geloove der Menschen van dien Landen.

[Hieronder een houtsnede voorstellende een monnik in zittende houding, met de rechterhand zijn hoofd aanrakend; voor hem knielt een man met een ransel op den rug (Jan van Mandeville?). Onder de houtsnede:]

Te AMSTERDAM,

Gedrukt bij de Erven de Weduwe JACOBUS VAN EGMONT; Op || de Reguliers Breê-Straat.

Quarto, gothische letter, 48 bladen, titel en tafel medegerekend. Twee kolommen, elk van 48 regels met reclamen en signaturen (A_2 op blz. 3 tot M_3 op blz. 93).

Begin:

2 De PROLOGIE.

3, kol. a Want alzoo is 't dat het Land van over Zee | dat is te weeten dat Heilige Land van Beloften | onder alle andere Landen is dat uitverkooren | en de Vrouwe van alle andere Landen.

Einde:

94 b alzo de Grieken zeggen | Cado en Calo: Cado is goed | maar Calo is kwaad | maar in haar Afgooden zyn kwaade Engelen | om hen in haar dwaalingen te houden.

EINDE.

95 Hier begind de || TAFEL.

96 b .... Hoe dat van al de voorzeide Landen geen een is | of zy hebben wat van 't Kersten Geloof.

By Consent van het Hof, gegeeven tot Brussel, den lesten October, M D ende L.

EINDE.

Het boek was gebonden in den bekenden blauwpapieren omslag der volksboeken, waarvan nu de voorste helft is weggescheurd.

Naar blijkt uit eene gedrukte nota in het Kaapsche handschrift van de reis van Mandeville, heeft deze druk vroeger toebehoord aan rechter Watermeyer, die hem geschonken heeft aan de Grey-Collectie.

Stellenbosch. A. LODEWYCKX.

DE CNAPE VAN DORDRECHT.

Bij het lezen van Dr. Prinsen's stukje in *Taal en Letteren* 16, 251—257, 524, over de boerde van den *Cnape van Dordrecht*, waarin het hem te doen is om te bewijzen, dat de kern van dit verhaal, waaraan »de zuidelijke oorsprong te ruiken is", misschien in Italië te vinden is, heeft het mij verwonderd, dat de schrijver heelemaal niet aan Boccaccio heeft gedacht. Die verwondering is nog te grooter omdat hij op blz. 256 wel La Fontaine's nouvelle *l'Ermite* noemt, die blijkens de opgave van dien eerlijken Franschman is »tirée de Boccace". De goede verstaander weet nu wel, dat de 2e vertelling van den 4en dag bedoeld wordt, het verhaal van den engel Gabriël, alias den schijnheiligen Alberto van Imola, en Lisette da Quirino.

In Landau's *Quellen des Dekameron* en in tome 4 (blz. 453 vlg.) van Régnier's uitgave van La Fontaine is natuurlijk behalve veel van wat Dr. Prinsen geeft, nog veel meer te vinden, wat de bronnen, de herkomst en de verbreiding van het verhaal betreft en zijn verschillende motieven. Over het thema van den slimmen minnaar, dat we reeds in Plautus' *Miles gloriosus* en in de *1001 Nacht* vinden, spreekt ook de hr. G. Busken Huet in zijn Gidsartikel (Oct. 1902, blz. 73): *Komen onze sprookjes en vertellingen uit Indië?*

Het zou ons te ver voeren, indien wij dit alles, hoe interessant ook, dieper ophaalden, het doel van dit stukje is erop te wijzen, dat ook in een tijd, die nog niet zoo heel ver achter ons ligt (einde 16e eeuw) en door een schrijver, die als Duitscher ons na verwant is, den Nürnberger notaris Jacob Ayrer, ons thema tweemaal behandeld is, 1° in een »Singspiel": *Der verlarft Franciscus mit der venedischen jungen Wittfrauen*, 2° in een vastenavondspel. Zie Dr. Bolte's *Die Singspiele der Englischen Komödianten und ihrer Nachfolger*, blz. 12/13. Zie ook Kalff, *Gesch. Ned. Lettk.* II, 200.

G. A. NAUTA.

SPOREN VAN OUDGERMAANSCHE EN ANDERE OVERLEVERINGEN IN MIDDELEEUWSCH-NEDERLANDSCHE GESCHRIFTEN.

De betrekkelijke schaarschheid van herinneringen aan Oudgermaansche sagen in onze eigenlijke Middelnederlandsche letterkunde doet misschien wel eens te zeer de voorstelling bij ons post vatten, alsof in deze lage landen van die poëzie òf nooit veel van belang bestaan zou hebben òf wel hetgeen er eenmaal geweest is reeds vroeg door den invloed der Fransche ridderlijke en der Dietsche burgerlijke literatuur weggevaagd zou zijn. En daarnaast zijn wij ook wellicht te ras en te zeer geneigd aan te nemen dat met name onze noordelijke Nederlanden, het land der „nuchtere" Hollanders lang vóór de Hervorming, reeds in de vroege middeleeuwen van oude volkspoëzie, sagen en legenden (maar ook van classieke literaire beschaving) verstoken geweest zouden zijn, althans vergeleken met ontegenzeggelijk veel vroeger en hooger ontwikkelde zuidelijke Nederlandsche gewesten als Vlaanderen, Brabant en Limburg. En toch, al moge zoowel het een als het ander in 't algemeen waar zijn, bij eenig nadenken is het duidelijk dat men althans de overblijfselen van Germaansche overleveringen niet in minderen getale behoeft te verwachten in deze noordelijke, zoo lang „bot" en boersch, maar ook zuiver Germaansch gebleven, meerendeels Friesche en Sassische, dan in gene zuidelijke, reeds zoo vroeg onder den invloed der Romaansche cultuur geraakte Frankische gewesten.

Hoe het zij, ik wensch hier met enkele voorbeelden aan te toonen dat het er in het Noorden in de 14de eeuw toch niet zóó bar uitzag als men — na en in onwillekeurige reactie tegen de romantiek van Van Lennep's Legenden en Hofdijk's Balladen — wel eens pleegt aan te nemen. Trouwens dat de abdij

van Egmond zoo al niet (gelijk St.-Gallen en andere groote Duitsche en Fransche abdijen) een brandpunt, dan toch een verzamel- en bewaarplaats van literaire beschaving is geweest, behoeven wij niet maar in 't algemeen te onderstellen, maar weten wij ook beslist uit den bekenden ouden catalogus harer librije, die o. a. ook een Waltharius bevatte [1]).

Mijne mededeelingen betreffen slechts enkele sporen van oude overleveringen, van zeer verscheiden aard en herkomst: Oud-germaansche sagen, classieke fabelen of andere sproken, in den ruimsten zin des woords, die ik in den laatsten tijd toevallig in middeleeuwsche kronieken, in de eigenlijke Middelnederlandsche letterkunde of elders heb aangetroffen. Eenige „verscheidenheden" derhalve, zonder anderen band dan de hierboven genoemde.

1. VAN DEN NEGHEN BESTEN.

Ik begin met de herinnering aan hetgeen ik onlangs in dit Tijdschrift (XXVIII, 278—292) heb aangevoerd, ten betooge dat Willelmus Procurator bij de bewerking zijner kroniek waarschijnlijk kennis heeft gedragen van het Dietsche gedicht, of althans van de in woord en beeld toen reeds alom bekende voorstelling, over „de negen besten".

2. REINAERT.

Het is bekend dat dierenfabelen en dierensproken in de kloosters verteld, in 't Latijn bewerkt en opgeschreven zijn; wij danken daaraan o.a. de Ecbasis Captivi, den Ysengrimus en een reeks kleinere verhalen in poëzie en proza, meest alle achtereenvolgens door E. Voigt op voortreffelijke wijze uitgegeven. Een eigenaardige Latijnsche bewerking in kanselarijstijl, wellicht uit een klooster afkomstig, van een cento uit het dierenepos heb ik onlangs in dit Tijdschrift (XXIX, 207—228) opnieuw gemeen gemaakt. Maar uit onze Noordnederlandsche, Hollandsche kloosters is, zooveel ik weet, tot dusverre nauwelijks eenig getuigenis

1) Inditium librorum, in Arch. v. Nederl. kerkgesch. II, 127—170 (zie 147).

van een dergelijke bekendheid aan den dag gekomen. Des te meer trof mij onlangs in het bovengenoemde Chronicon van den bekenden Willem, kapelaan te Brederode en later monnik en „procurator" in de abdij van Egmond, de volgende toespeling, bij 't gewag van Floris V en de heeren van Aemstel, op eene blijkbaar toen en daar bekende dierensproke (ed. Pijnacker Hordijk, p. 46):

"Tempore Florentii comitis in terminis Hollandie pax summa floruit. Nam ve nobili, si minimum contra justitiam provocavit. Cum itaque leone, animalium rege, in cubili suo cum pacis gaudio quiescitur [1]), per ursum, lupum et vulpem insidiis provocatur et, quia vires deficiunt, consilio nituntur polluere et illum multis detractionibus perversisque studiis inclinare" [2]).

Hoe jammer dat Busken Huet deze plaats niet gekend heeft! Zij ware hem zoo uitnemend te stade gekomen bij zijne voorstelling van onzen Reinaert als »den avonturier geworden kleinen edelman of vorst, die de feodaliteit trotseert en exploiteert", en van de Hollandsche graven Dirk III, Willem I e. a. als prototypen uit de werkelijkheid voor ons dierenepos. Al dient toegegeven dat hier inderdaad een dergelijk verband als Huet... fantaseerde in een middeleeuwsche kroniek gevonden wordt, ook hier is »meer gelijk als eigen". Immers de Hollandsche edelen in hun opstand tegen den vorst zijn hier geen prototypen, maar worden integendeel met die helden uit het epos vergeleken, het reeds bestaande verhaal toegepast op de personen der geschiedenis.

Doch niet de toepassing van het verhaal is voor ons van belang; veel meer de herkomst er van. Aanvankelijk meende ik dat hier onzen braven monnik b. v. een fabel van Avianus voor den geest had gestaan, van welken bundel wij weten dat in 1100 een exemplaar in de librije van Egmond aanwezig

1) D. i.: dum leo quiescit; zie over 's mans Latijn Pijnacker Hordijk's Inleiding XXXV.
2) Hier: „ad servitutem repetere, revocare" (Ducange)?
3) Land van Rembrand (1ste druk) I, 610—630, vooral 625 vlgg.

geweest is [1]); maar noch onder Avianus' 42 fabelen noch elders in (de registers op) Hervieux, Les fabulistes latins I—V vond ik een fabel van dezen inhoud. En dan wordt men door de bewoording — ondanks enkele uitdrukkingen die met deze verklaring niet te best schijnen te strooken — onwillekeurig herinnerd aan het uit onzen Dietschen Reinaert welbekende (maar nog nergens elders aangetroffen) meesterlijke verdichtsel der samenzwering van Reinaerts vader met Brune en Isingrijn (benevens Tibeert en Grimbeert) tegen Nobel, en vraagt men zich af of dit of een dergelijk mondeling of schriftelijk verhaal — hetzij dan bron of uitvloeisel van Willems (of Aernouts?) gedicht — toen, omstreeks 1322 [2]), in Egmond bekend geweest kan zijn. Verrassend ware dit zeker, maar toch gansch niet onmogelijk. Aarzelend zou ik daarbij willen herinneren aan hetgeen door mij is opgemerkt naar aanleiding van den naam *B(o)loys* in het nieuwe handschrift van den Reinaert [3]), waaruit men wellicht mag besluiten tot een bekendheid van ons gedicht in Holland omstreeks denzelfden tijd, de eerste helft der veertiende eeuw. Evenwel, al zijn voor een dergelijk besluit de gegevens onvoldoende, zooveel blijkt er in allen gevalle uit — en dit is al merkwaardig genoeg — dat de Procurator een verhaal, hetzij sproke of fabel, kende, dat met het beroemde verzinsel van Reinaert meer overeenkomst heeft dan eenig ander tot dusverre gevonden verhaal uit den cyclus van het dierenepos [4]).

3. DE FABEL VAN DEN AARDEN EN DEN IJZEREN POT.

Een derde toespeling, ditmaal op een bekend „bispel", dat van den aarden en den ijzeren pot, is te vinden op p. 130 van

1) Zie het Inditium librorum, in Arch. v. Ned. kerkgesch. II, 153.

2) Zie Pijnacker Hordijk's Inleiding, p. XVII.

3) Zie Versl. en Meded. d. Kon. Vl. Acad. 1907, 137—139.

4) In 1447 werd te Lubeck (waar een halve eeuw later de Reinke Vos gedrukt is) in een vastelavondspel voorgesteld hoe de leeuw van den troon werd gestooten (Creizenach, Gesch. d. neueren Dramas I, 427). Is dit soms een dramatiseering der hier bedoelde episode, uit de Nederduitsche vertaling (nog in handschrift?) van Henric van Alcmaer's Reinaert?

des Procurators Chronicon, in 't gewag van Vlaanderens sedert lang ongehoorde vredelievende gezindheid jegens den graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland (Willem III):

"Hoc enim sepius, ut comparationis ordine procedatur, experimento addiscitur: ollam luteam ferrea destrui et tam active quam passive ejus impetu demolliri".

Deze fabel, wel bij Avianus (XLII) te vinden, is een nieuw blijk der belezenheid van den Procurator. Wellicht zou een stelselmatige doorlezing van zijn kroniek, waartoe mij nu tijd en gelegenheid ontbreken, nog meer van dezen aard opleveren. Omgekeerd heeft Kalff uit deze schijnbaar dorre kroniek eenige trekken aangehaald die, hoewel aan de geschiedenis ontleend, wel romantiek schijnen: „ongeboren poëzie", zooals hij 't, naar een woord van Gezelle, noemt [1]).

4. ORENDEL.

In een heel anderen hoek belanden wij met het volgende. Bij de voordrachten van Dr. J. H. Holwerda jr. en Mr. S. Gratama, in de maandvergadering van November 1909 onzer Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over „de Romeinsche nederzetting op Arentsburg bij Voorburg" en „wat men vroeger daarover meende en thans meent te weten" [2]) werd mijne aandacht getrokken door den naam *Aurindilius* in de mededeelingen van laatstgenoemden spreker. Deze gaf een overzicht van de berichten in de Noordnederlandsche kronieken der 14de en 15de eeuw aangaande een groot en overoud kasteel bij Voorburg, kennelijk betrekking hebbende op dezelfde Romeinsche vesting, die door Dr. Holwerda gehouden wordt voor de door keizer Claudius aangelegde vlootvesting (het Praetorium Agrippinae der kaart van Peutinger), en waarvan de overblijfselen thans, naar wij hopen, geheel onderzocht zullen worden.

1) Gesch. d. Nederl. Letterk. I, 487—488.
2) Zie voorshands het verslag in Museum XVII, 113—114.

Van die berichten nu, »welke blijkbaar als een Utrechtsche overlevering tot ons gekomen zijn", doch welker herkomst tot nu toe niet gebleken (is)" schijnt dat in Beka's Chronicon wel het oudste. Deze verhaalt dat ten tijde van bisschop Hungerus van Utrecht, in 856:

„Dani cum Nordtmannis... devenerunt ad Kenemariam, ubi sancti Confessoris Adalberti dilapidaverunt Ecclesiam; beatum Jeronem Presbyterum in Noertich, (ut traditur) capite detruncantes, et castrum munitissimum Aurindulii quondam Regis prope Voerburch, Vorenburg destruentes" *etc.* [1]).

Hetzelfde aldus in de Hollandsche vertaling van Beka, zonder eenig toevoegsel [2]). Ook bij Heda staat hetzelfde te lezen: daar is sprake van eene

„arx munitissima... ab Aureliano quondam Augusto illic constituta (quem vulgo Aurundilium vocant) *etc.*" [3]).

In de Hollandsche kronieken wordt dit verhaal nu steeds fraaier opgesmukt. Reeds de Clerc uten laghen landen bi der see bericht dat „die Denen ende die Noormans... worpen neder alten grooten casteel bi Voirburch, dat eer des coninc Aurindilius was, diemen in duutsche plach te heten ezeloer." [4]) En nu heeft de ongebreidelde fantasie vrij spel.

Het Oude Goutsche Chronycxken weet te vertellen van den eersten „Casteleyn" van den burg te Leiden, wiens zoon Lem, heer van Wiltenburch, een zoon Dibbout had, later koning van Friesland, die bij zijne vrouw, een reuzin, weder een zoon »heer Lem" won, den stichter van Haar-lem, welke Lem (II) de vader was van den machtigen koning *Ezeloor*. Deze, aldus geheeten naar zijne lange ooren (als die eens ezels), was zeer groot van stal en had ook een reuzin tot vrouw, bij wie hij o. a. een dochter won, die later koningin van Friesland werd. Hij was koning van de Slaven, »dat nu Hollanders sijn", deed

1) Ed. Buchell, p. 28.
2) Bij Matthaeus, Analecta[2] III, 41.
3) Ed. Buchell, p. 54.
4) Ed. Hist. Gen., blz. 20.

bij Voorburg een zeer groot kasteel maken, welks gelijke in hoogte en breedte niet bestond, leefde zeer lang, en had ook een bastaard, Valck geheeten (naar zijn ronde en „klare" oogen), stichter van Valkenburg. Later, in 856, werd genoemd kasteel door de heidensche Denen genomen en geslecht, bij welke gelegenheid twee ridders, Geerlof en Dibbout, sneuvelden [1]).

Nagenoeg geheel gelijkluidend is het Latijnsche verhaal in Johannes a Leydis' Chronicon; het eenige opmerkelijke verschil is dat de in het Goudsch kroniekje ontbrekende naam hier weer opduikt, zij 't ook in den vorm *Arindalius* (daarnaast *Aurindulius*) [2]). Eveneens in (Gouthoeven's) Divisiekroniek, waar de naam weer *Aurindulius* „oft *Etzelinus*" luidt [3]), en bij Snoy, De reb. Batav. ll. XIII: *Aurindelinus*, later *Aurendilius* [4]).

Dit alles vormt voor wie er niet dagelijks mee omgaat een vrij vermakelijke en tevens leerzame lectuur: welk een samenraapsel van kinderachtig zotte fabeltjes, trouw door den een den ander nageschreven! Het doet inderdaad goed te lezen hoe een man van den nieuweren tijd als Scriverius critiek oefent op deze onzelfstandige, onoordeelkundige middeleeuwsche kroniekschrijvers, hen bij de ooren trekt en de fiolen van zijn spot en hoon over hen uitgiet, en dat in een levendig, aanschouwelijk proza, in een volksaardige, hartige of leuke taal, die hem inderdaad — om in den stijl zijns tijds te spreken — stempelen tot een „Schrijver" [5]).

Deze ongemeene naam nu, *Aurindilius* (met zijn varianten) herinnerde mij aanstonds aan *Orendel*, den titelheld van het bekende Middelhoogduitsche speelmansgedicht. Deze naam wordt

1) Zie de ed. van Scriverius, blz. 7 en 15.

2) I, 12 en V, 34 (bij Sweertius, Rer. belg. Ann. p. 8 en 90).

3) 2de Div., c. XXV; 3de Div., c. LXXXIX (ed. 1620, blz. 31*b*, 68*b*).

4) IV (bij Sweertius, o. c. 35, 47).

5) Kortheidshalve — hoewel ternauwernood — onthoud ik mij van aanhalingen, maar verwijs naar zijn „Toetssteen" (achter zijn uitgave van het Goutsch Chronycxken) 205, en naar zijn critische uiteenzettingen in zijn uitgave der Divisiekroniek 227 (over den Leidschen burg), 232 (over de gewaande Trojaansche afstamming van zoovele vorsten), 234 (de verwoesting van Aurindulius' slot), 238 (Egmond) enz.

herleid tot een ouderen, oorspronkelijken vorm **Auriwandil*, waar de vorm uit onze Latijnsch-Hollandsche kronieken dus nog vrij dicht bij zou staan. Mag men die namen nu vereenzelvigen, en dan daaruit besluiten dat die sage, die persoon, of ten minste die naam ook in deze lage landen bekend geraakt is? En zoo ja: van waar is die kondschap tot hier doorgedrongen?

Over de geschiedenis van het speelmansgedicht en over de sage van Orendel is in de laatste jaren heel wat, en in zeer verschillenden zin, geschreven [1]). Ik moet echter erkennen noch bij een (uiteraard trouwens vluchtig) doorloopen van den inhoud van het Mhd. gedicht, noch in de daarover verschenen geschriften iets gevonden te hebben, dat den held zou doen kennen als den stichter eener burcht aan de zeekust, noch ook iets dat aanleiding zou hebben kunnen geven tot den fabelachtigen naam *Ezeloor* [2]). Evenmin is mij gebleken dat het Overlandsche gedicht in onze Nederlanden bekend geweest is.

Evenwel, dit gedicht is niet de eenige vorm, waarin de sage is overgeleverd. Volgens eene Deensche lezing, ons bewaard door Saxo Grammaticus, was *Horvendillus* een groote zeekoning, een viking of zeeroover. En ook in het Mhd. gedicht is, hoe men 't ook opvat, Orendel een held die althans ook vele zeeavonturen heeft; ja Sijmons rekent, na aftrek van al hetgeen de critiek als jonger heeft aangewezen, toch nog altoos een zeevaart en een gevangenschap in het reuzenland tot de hoofdbestanddeelen der sage. Is het voortleven van zulk een naam (en sage) aan onze kust uit den tijd der Noormannen denkbaar? Mij dunkt van niet; eer nog uit den tijd der kruistochten. En dat de inhoud van het Mhd. gedicht met onzen Seghelijn vergeleken is [3]) kan hier evenmin iets baten. Maar hoe 't zij, men

---

1) Zie Sijmons in Paul's Grundr.² III, 731—733 (vergeleken met a.w. II, 62—63) en Vogt in a. w. II, 229—231, 301 en de daar aangehaalde literatuur.

2) Staat de naam *Etzelinus* uit de Divisiekroniek (herinnerende zoowel aan mhd. *Etzel* als aan mhd.-it. *Ezzelino*), soms in eenig verband met dezen naam?

3) Zie Heinzel in Wiener Sitzungsber. CXXVI, 51—60, 78—90 (een opstel dat hier te lande niet genoegzaam de aandacht getrokken schijnt te hebben).

dient in 't oog te houden dat een dergelijke naam en sage aan onze kusten, vanouds stellig het tooneel van veel strijd en avontuurlijke zeetochten, op zich zelf al evenmin bevreemdend zou wezen als die van Brandaan.

Ik kan alleen nog op een paar parallellen wijzen, die misschien de localiseering en de naamsverklaring iets minder onaannemelijk maken dan zij aanvankelijk schijnt. In Overlandsche streken zijn verscheidene plaatsnamen aangewezen als *Orendileshûs*, *Orendelstein*, *Orendelsall*. Ook is er sprake van een heiligen *Orendulus* [1]). Deze nu moet ook — naar de bekende volksetymologische opvatting van heiligennamen — lijders aan oorziekten genezen, hetgeen doet denken aan de opvatting van *Aurindulius* als samengesteld met lat. *auris*, die immers de eenig mogelijke verklaring is der dwaze verdietsching — waarmede Scriverius ook duchtig den spot drijft — tot *Ezeloor*. Ook de herinnering aan keizer *Aurelianus*, door Heda en Scriverius [2]) te berde gebracht, vindt haar weergade in een Latijnsche benaming als *Vicus Aurelii* voor *Oehringen* [3]). En eindelijk verwijs ik naar een anderen, beneden in herinnering gebrachten Oudgermaanschen held, die eveneens als stichter van een kasteel in de lage landen genoemd wordt: *Ermenrijc*.

5. BRANDAAN = BRANDARIUS.

Van Orendel naar Brandaan is de weg niet lang: hij gaat recht door zee. De eerste is of lijkt een wereldlijke (hoewel ten slotte „begheven"), de ander een geestelijke Odysseus; beide sagen schijnen een mengsel van heidensche en christelijke bestanddeelen, beide zijn verwerkt tot „speelmansgedichten".

Ik veroorloof mij te herinneren aan twee opstellen van mijne hand over *Brandaris* en *Sint-Brandarius* in dit Tijdschrift

1) Heinzel in Wiener Sitzungsber. CXXVI, 14; E. H. Meyer in ZfdA. XXXVIII, 133—134; zie ook J. Meier in PBB. XVI, 81 vlgg.

2) Toetssteen 205, waar hij van op het terrein te Voorburg gevonden „penningen" van dien keizer gewaagt.

3) Zie Heinzel en E. H. Meyer t. a. p.

(XVI, 274—282; XVIII, 193—199), en vraag verlof er in dit wetenschappelijk „paerlement” ten derden male het woord over te nemen. Aldaar heb ik aangetoond dat de tegenwoordige *brandaris*, de bekende vuurtoren van Ter Schelling, vanouds, immers sedert de eerste helft der 16de eeuw, te boek heeft gestaan als *S. Brandarius-kerke*, *-kapelle* of *-toren*. De gissing, aanstonds bij mij (maar ook reeds vroeger bij anderen) gerezen, dat *Branda r i u s* uit *Brand a n u s* verloopen zou zijn, is t. a. p. getoetst. Dat zulk een kerk of kapel, welker toren vanouds — evenals b. v. de oude kolossale kerktorens van Zieriksee, Westkapelle en zooveel andere ook Vlaamsche kustplaatsen — als vuurtoren (vierboet of baak) dienst gedaan heeft, dat zulk een gebouw aan den heiligen *Brandanus* gewijd was zou zeker op zich zelf niet zoo vreemd zijn, indien men hem, den zeevarenden heilige, mocht aanzien als den schutspatroon der zeevaarders; evenzoo zijn vele kerken in havensteden immers vanouds aan dien anderen schipperspatroon, St. Nicolaas gewijd. Men zou daarom ons Ter Schelling nog niet voor het langgezochte „insula fortunatorum” behoeven te houden! Doch hoe het verloop van *Branda n us* in *Branda r i us* te verklaren? Graphisch, in een handschrift, ware zulk eene verschrijving, en zelfs misschien de vereeuwiging daaruit in geschrifte van zulk een aanvankelijk v e r s c h r e v e n naam, zeer eenvoudig te verklaren: het verschil tusschen *n* en *ri* is uiterst gering. Maar, zoo redeneerde ik, kan men zich voorstellen dat zulk een naamsvervorming zonder eenige aanleiding, hetzij, buiten invloed van eenig boek, in de levende volkstaal van de bewoners van Ter Schelling of van andere zeelieden ontstaan, hetzij uit een boek onder dat volk verspreid geraakt zou zijn? Het een docht mij al even ongerijmd als het andere. Ik trachtte derhalve, uitgaande van de meening dat de heiligennaam *Brandarius* niet uit *Brandanus*, maar uit een Nederlandschen soortnaam *brandaris* ontstaan zou zijn, tevergeefs dit laatste te verklaren als rechtstreeksche afleiding van nedl. *brand* of *branden*, doch moest eindigen met een „non liquet”.

Later echter vond ik 1° een *Sint-Brandari(u)s* te Brugge (in 1397 [1]) en in 1604), zeer waarschijnlijk denzelfde als *Sint-Brandanus*, in 1648 terzelfder plaatse beschermheilige tegen brand; 2° een *Sint-Brandaris* te Sluis, in de 15de en 16de eeuw peet van een straat en patroon van een gilde, vermoedelijk dat der kaarsengieters. Derhalve dezelfde heilige op drie oude haven- en handelsplaatsen aan de Noordzeekust: op Ter Schelling als patroon van het kustvuur, en waarschijnlijk te Brugge als beschermheilige tegen brand, te Sluis als patroon der kaarsengieters; overal in betrekking tot *brand*, in eene der beteekenissen van dit woord.

Aan de laatstgemelde nieuwe gegevens, die een (hetzij oorspronkelijk hetzij secundair) verband tusschen *Brandarius* en *brand* ontwijfelbaar, en een dergelijk tusschen *Brandarius* en *Brandanus* niet onwaarschijnlijk maakten, kan ik thans nog een en ander toevoegen. Vooreerst vond ik in een uittreksel uit een in 1599 (zonder plaats) uitgegeven [2]), pamflet eene publicatie, in 1581 te Brussel afgekondigd [3]), waarin o. a. het volgende:

„item, datter gheen sieckten, peryckelen noch fortuynen ter werelt zyn gheweest, oft elck en heeft ghehadt zynen particulieren patroon ofte ghepretendeerden sanct, ooc al souden de namen van deselve sancten zyn versiert (*d. i. verzierd, verdicht*) gheweest als S. Brandarius, patroon van den brandt, S. Aernout, patroon van de verloren saken, S. Fyacker, patroon van de spenen *enz.*"

Schijnt *S. Brandarius* hier een verzonnen heilige, in den trant van *S. Luyaert* enz. [4]), dit is geenszins het geval met den heilige, genoemd in de volgende uittreksels uit een kort opstel van Dr. Grotefend (Schwerin) over: „Das Fest des heiligen

1) Een hem gewijd altaar, in de kapel van den schipperspatroon Sint-Nicolaas!

2) Cat. Muller-Tiele, no. 436; aangeh. bij P. Fredericq, Het Nederl. Proza in de zestiendeeuwsche pamfletten, 359.

3) Blijkens welwillende mededeeling van den heer G. des Marez, archivaris van Brussel, is deze publicatie echt, niet door den pamfletschrijver verdicht.

4) Zie Tijdschr. XIX, 196—198, 205 vlgg., en voorts Nyeuvont, uitgegeven door Mej. E. Neurdenburg, blz. 85 vlgg.

Brandanus" [1]), waarvan ik de kennis verschuldigd ben aan de vriendelijke gedachtenis van Mr. R. Fruin te Middelburg. De heilige Brandanus, t.w. de in 587 gestorven abt van Cluainfert in Ierland, staat, behalve in den kalender van Aberdon (d. i. Aberdeen in Schotland) op den 16den Mei ook in die der diocesen Bazel en Constanz, verder te Lubeck en in twee Fransche kalenders. Als voornaam komt *Brandanus* (of *Brandanies*) bij edelen, burgers en boeren van het eind der 14de tot aan de 16de eeuw in nagenoeg alle streken van Noord-Duitschland voor [2]). Ook als patroon van verschillende altaren wordt hij genoemd: te Schwerin, te Malchin en te Gustrow (alle in Mecklenburg gelegen). Op laatstbedoeld altaar stond of staat de heilige Brandanus afgebeeld met een in drieën verdeelde kaars of met een »brand" (brandend stuk hout of fakkel [3])). Dit attribuut wordt t. a. p., op voorgang van anderen, in verband gebracht met een passage uit het in 1517 te Bazel verschenen „Levent der Heiligen" (f. CCXLVII*b*), geheel beantwoordende aan en allicht vertaald uit den bundel Middelnederlandsche (Middelnederduitsch getinte) heiligenlevens, waaruit Moltzer in afl. 45 zijner Mnl. Bibliotheek o. a. het proza-leven van Sint-Brandaan heeft laten afdrukken. Aldaar luidt de overeenkomstige plaats (blz. 19):

„Ende doe si sulke dingen twysschen hem beyden spraken, siet, daer sijt aensagen, is daer geseynt doer een venster een vuerich geschuyt of pijle in alle die lampen, die daer waren geset voer die altaren; ende die pile is haeste weder uut gegaen doer dat vynster(en), doch bleef een seer claer licht in dien lampen. Voert vraechden Brandanus, van wien die lichten des mergens werden uut gedaen. Die heilige vader antwoerden hem: „Coemt ende siet dat sacrament ende die heilicheit des dinges. Du sieste bernende kersen

1) In Korrespondenzbl. d. Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine LVII (1909), 395—397: een hier te lande weinig bekend tijdschrift, weshalve ik liever een uittreksel geef dan een enkele verwijzing.

2) Verg. hetgeen Tijdschr. XVI, 278 is medegedeeld over het voorkomen van dezen doopnaam hier te lande.

3) Zie Ned. Wdb. III, 1042. Verg. een afbeelding van Brandanus met een brandhaak, vermeld in Tijdschr. XIX, 194.

in dat middel der lampen, doch niet en wort daer af gebrant, dat si yet mynre werden of krimpen; ende tot mergen toe en sal daer niet bliven enich assche of achterblivinge, want dat is een geestelick licht". Brandanus sprack: „Hoe mach een geestelick onlichamlick creatuer maken een lichamelick lycht, dattet licham bernt?" Die abt antwoerden: „Hebstu niet gelesen, dat den hagedoern bernden in den berch Synai? Ende doch die hagedoern bleef onverbernt vanden vuer".

Met dit alles brengt Grotefend nu ook in verband de door hem uit Schiller-Lübben, Mnd. Wtb. aangehaalde *Brandaniskerke* (sic! ofschoon er t. a. p. niets dan *Branda r iskerke* [1]) staat: een ietwat zonderlinge stilzwijgende emendatie!). Hij leidt uit een en ander af dat een vereering van den heiligen Brandanus vooral in Noord-Duitschland niet geloochend kan worden. Deze blijkt dan ook nog verder uit dateeringen naar zijn naamdag (evenwel niet 16 Mei, maar waarschijnlijk veeleer 29 December: er zijn zelfs 3 Brandaansdagen geweest), waarbij hij ook *Brandanius* en *Brannanius* genoemd wordt. Dit chronologisch vraagstuk verder ter zijde latende, haal ik alleen, als voor ons doel van belang, nog aan dat Brandanus ook te Straalsund, te Rostock en in Lijfland, dus langs de Oostzeekust, bekend en vereerd blijkt te zijn geweest, en dat in eerstgenoemde stad de brouwers, bakkers, smeden »und sus, de mit vure umbgingen" drie- of viermaal 's jaars een mis lieten »holden" (doen) „in s. Brannanius erhe (*eere*), dadt desulve woll tom vure sehen scholde": dit waren de drie „Brandaniesfeste". Ten slotte meent Grotefend — mij dunkt nu, te recht — dat de vereering van den heiligen Brandanus juist door de gilden »die met vuur omgaan" kwalijk alleen uit dien eenen, bovengenoemden trek der legende verklaard kan worden. De aanleiding daartoe moet gelegen hebben in de overeenkomst (»Namensanklang") van *Brandanus* met *brand*, welk laatste woord immers niet alleen in het Hoogduitsch en Nederlandsch, maar ook in het Engelsch, Zweedsch en Deensch (evenals *brandon* in 't Fransch) voorkomt

1) Met een verwijzing naar „*D*" (waarvan de beteekenis in de lijst van aangehaalde schrijvers niet blijkt).

in de bett.: fakkel en: brandend stuk hout, een der attributen waarmede Brandanus afgebeeld is.

Dit alles gelijkt nu toch in meer dan in een opzicht al te zeer op het indertijd door mij gevondene om het er niet mede in verband te brengen of liever een historisch verband te onderstellen. Op zes Noordduitsche en Lijflandsche plaatsen (waarvan althans twee aan zee gelegen zijn) vinden wij *Brandanus* als patroon in verband met *brand*, evenals *Brandarius* (*-anus*) op Ter Schelling, te Sluis en Brugge: alles langs de Noord- (en Oost)zee. Daar nu een heilige *Brandarius* onvindbaar en onverklaarbaar is gebleken, de heilige *Brandanus* daarentegen inderdaad juist door zijn zeetochten vermaard is geweest, blijft er wel niets anders over dan aan te nemen dat toch werkelijk vanouds overal de laatste bedoeld is geweest, doch zijn naam hier te lande reeds vroeg in *Brandarius* (> *brandaris*) veranderd is, en wel met zóó goed gevolg, dat de oorspronkelijke naam alleen te Brugge niet geheel vergeten blijkt en later (door geleerde hand hersteld?) opnieuw opduikt. Mijne boven, blz. 66, aangehaalde redeneering blijkt dus hypercritisch, overvoorzichtig en al te wijs te zijn geweest: »j'ai cherché midi à quatorze heures!" Inderdaad eene verandering van *Brandanus*, na en naar de reeds vanzelf ontstane [1]) bijgedachte aan *brand*, in *Brandarius*, waarin niet alleen klerken maar ook leeken allicht een gelatiniseerd *brander* zagen, ligt te zeer voor de hand om ze niet ook in de levende volkstaal der zeelieden of der bewoners van Ter Schelling (en Sluis en Brugge) aan te nemen [2]). Zelfs mogen wij het niet meer ongerijmd noemen, dat zoodanige vervorming uit een boek onder het volk verspreid geraakt zou zijn. Bédier's ontnuchterende onderzoekingen over het ontstaan der Chansons de geste hebben ons immers opnieuw

1) Zie Hesseling in De Gids 1909, I, 542.

2) Weliswaar was en bleef die bijgedachte aan *brand* ook bij *Brandanus* evengoed mogelijk, brengt zij de verandering in *Brandarius* niet vanzelf met zich; maar de uitgang lat. *-arius* > mnl. *-arijs* was toch veel meer dan *-anus* alom bekend en moest welhaast vanzelf voor de laatste in de plaats treden.

met nadruk herinnerd aan den grooten invloed der literaire traditie, met hare welbewuste, willekeurige wijzigingen (vooral op 't stuk der namen), op de mondelinge volksoverlevering; wij zijn voor de zooveelste maal gewaarschuwd tegen een romantisch dwepen met de laatste, als de wel niet overal met den vinger aan te wijzen, maar toch altijd te onderstellen bron en oorsprong van jongere sproken, legenden en andere uitingen der volkswijsheid [1]).

En dat de heilige *Brandarius*, hoewel geboren uit een volksetymologische opvatting van *Brandanus*, tot op zekere hoogte officieel erkend is geworden blijkt nu evenmin zoo bevreemdend en ongeloofelijk als het aanvankelijk schijnt. Immers, van eene gansch andere, onverdacht Katholieke zijde heeft het geschrift van den geleerden Bollandist H. Delehaye, Les légendes hagiographiques eveneens de aandacht gevestigd op het groote aandeel, dat eenerzijds de volksverbeelding (ook volksetymologie), anderzijds geleerde vergissing of ook willekeur heeft gehad in de vorming en vervorming van de legenden en de namen der heiligen [2]).

Met dat al blijkt uit de boven, blz. 67, aangehaalde plaats wel dat *Brandarius*, als schutspatroon tegen *brand*, niet in een volkomen »reuk van heiligheid" gestaan heeft, door de Kerk niet officieel als zoodanig erkend is geworden, en soms in verdacht gezelschap van »verzierde heiligen" genoemd werd.

Ik knoop hieraan ten slotte een paar later gevonden berichten over den hedendaagschen Brandaris(toren) op Ter Schelling vast.

---

1) Een paar andere staaltjes van zulke vernoemingen volgen beneden, blz. 77—78.

2) Zie a. w. (2e éd.) 49, 54, 93 enz. — Aan een vroegere mededeeling van Mr. Fruin dank ik de verwijzing naar een soortgelijke verwarring tusschen *S. Machutus* en *S. Macharius*. De eerste, in enkele Fransche en Engelsche diocesen vereerd (fr. *St. Malo*), maar hier te lande alleen als kerkheilige van Monster min of meer bekend, is ten gevolge van die geringe bekendheid dikwijls verward met, of liever in den volksmond vervangen door den tweede, die tot de heiligen van den Utrechtschen kalender behoorde en wiens naam op dezelfde wijze begon. Een geval derhalve, analoog met *Brandanus* > *Brandarius*, al geldt het hier de vervanging van den eenen door een anderen werkelijken heilige.

Vooreerst is hij uitvoerig besproken door Ds. G. A. Wumkes in zijn: Tusschen Flie en Borne 135—142 (grootendeels overeenstemmende met en, naar ik meen, ontleend aan mijne beide opstellen). Ten tweede is hij onlangs in ruimen kring bekend geraakt door den bundel van G. F. Haspels, Onder den Brandaris.

Deze Schellinger brandaris, een goed vriend van alle Nederlandsche zeevaarders, is weer de peet geweest voor een »brandaris" op ons Westindisch eiland Bonaire. Zoo wordt aldaar genoemd de hoogste berg, waarop vanouds, bij nadering van vijandelijke schepen, hout in brand gestoken werd, tot waarschuwing niet alleen voor het westelijker gelegen eiland Curaçao, maar ook van de gaande en komende schepen: een zeer primitieve wijze van seinen geven met vuur (aan onze kust »vieren" genoemd), gelijk dat in berglanden eveneens vanouds placht te geschieden. Zie P. A. Euwens in Neerlandia 1907, 196 (verg. 1908, 69) en in Onze Eeuw 1907, IV, 242, noot, alsmede J. Daalder in Eigen Haard 1903, 90—93.

Zoo is de heilige Brandaan dan ten slotte op zijn zwerftochten langs en over zee beland op een dier eilanden in het verre Westen, waarvan zijn vermaard reisverhaal misschien eenige herinnering bewaart! [1])

6. HEIMO.

Een andere weg voert van *Orendel* naar *Heimo* [2]).

Deze uit de Oudgermaansche sage welbekende naam komt hier te lande meer dan eens voor. Vooreerst in de Stichtsche, Renensche legende van Sinte Cunera, die, al is zij alleen bewaard in verschillende jonge bewerkingen, toch hoogst merkwaardig schijnt vooral om het bijmengsel van bestanddeelen, wellicht aan geschiedenis en aan oude sagen ontleend en in latere redacties nog vermeerderd met van elders bekende en kennelijk ook ontleende literaire motieven: te veel om hier op te halen,

1) [En thans, nu de nieuwe motorreddingboot van Terschelling *Brandaris* gedoopt is, zal de oude heilige weer op zee zwalken, ook zoo den schepelingen ten zegen. Nov. '10.]

2) Zie Laistner in ZfdA. XXXVIII, 125—127.

maar uitlokkende tot opzettelijke behandeling. Van dit alles noem ik hier alleen wat op Heimo betrekking heeft.

Het verhaal der Latijnsche legende (ten jongste uit de veertiende eeuw) luidt, voor zooverre hier van belang, als volgt. Nadat Cunera door de naijverige gemalin van den »rex Reni" vermoord en te Renen begraven is, wordt deze moord door den koning ontdekt en de koningin zonder genade gestraft (hs. 394 der Univ.-Bibliotheek alhier, f. 159 r° *b*):

„in tantum quod rationis expars vagabatur per totam regionem insana per triduum. crinesque suos exstrahens ac vestimenta lacerans effecta est penitus furiosa. quemadmodum scriptum est *etc.*.... Que tandem tribus diebus elapsis insaniendo seipsam de quodam cacumine precipitauit."

Toen nu vele jaren later bisschop Willibrord zijn metropolitaan te Keulen ging bezoeken, beloofde hij, den Rijn opvarende, aan die van Renen het gebeente der zalige maagd te zullen »verheffen". Doch hij vergat zijne belofte, en (a. w., f. 159 v° *a*):

„nauigio Reni flumine ascendens [1]) tranquille venit iuxta montem Haymonis. ubi tempestas horribilis insurgens. nauemque suam fere degluciens: omnes in naue existentes submersionem compulit formidare."

Willibrord erkent hierin natuurlijk 's hemels straf voor zijne vergetel- en nalatigheid, gaat te Renen aan land en »verheft" daar het lichaam der heilige.

Indien men nu, zooals mij niet ongeoorloofd schijnt, den bergtop (»cacumen"), waarvan de booze koningin zich afstort, mocht vereenzelvigen met den »mons Haymonis", waarbij later Willibrord, wegens het niet nakomen zijner gelofte, bijna schipbreuk lijdt, dan zou men hier een soort van gekerstende Lorelei-sage [2]) aantreffen. De booze geest der vervloekte koningin waart in en om dien berg rond en tracht de voorbijvarenden te doen verongelukken; hetgeen alleen afgewend kan worden

1) Natuurlijk is hier de variant in de Acta SS. (12 Jun., II, 563*a*): *descendens* te verkiezen.

2) Zie hierover Mogk, in Paul's Grundr. d. germ. Phil.[2] III, 256. Dat *Lorelei* eigenlijk een plaatsnaam is (de Lore-rots), bij vergissing tot persoonsnaam geworden — zie Hertz, in Münch. Sitzungsber. 1886, 217—251 —, doet hier niet ter zake.

door de voorbidding en den bijstand der aldaar door de schippers aan te roepen locale heilige Sinte Cunera.

Van een gelijknamigen berg is reeds, in dergelijk verband met eene booze vrouw en met Cunera, sprake in 't oudste gewag dezer heilige, t. w. in de Vita S. Meinwerci, uit de 11de eeuw. De ontaarde moeder van den heilige, haren zoon willende onterven:

„10 mansos in monte Lare iuxta Heimmeberg in inferiori terra, ecclesiae sancti Viti in Eltene... contulit."

De bisschop zet zijne moeder achterna:

„eamque in monte Lare deprehendens, volentem fuga evadere, ad aquam Emme de monte salientem comprehendit".

De »homines" der moeder willen nu »ten heiligen" zweren dat hare gift rechtmatig is geweest:

„Ilico allatis reliquiis de ecclesia vicina Rene, constructa in honore sanctae Cunerae, in quibus iurare consueverant, episcopus eas abiecit; et prolatis de apothecis suis reliquiis sanctorum apostolorum Petri et Pauli... super eas iurare fecit." [1])

Ik laat het historisch-topographisch onderzoek naar de gelegenheid der hier genoemde plaatsen *Laren, Emme* enz. nu voorshands rusten, en merk alleen op 1° dat wij hier kennelijk te doen hebben met dezelfde of dergelijke sage van een booze vrouw, die zich van een berg in de rivier stort, en met denzelfden berg; 2° dat die *Heimmeberg* = *mons Haymonis* in allen gevalle even kennelijk niets anders is dan de nog heden aldus geheeten en onder dien naam op de kaarten voorkomende *Heimenberg* (waarnaar ook het nabijgelegen buitengoed *Heimerstein* zijn blijkbaar ouden naam draagt), stroomafwaarts beneden den Grebbeberg, doch even boven Renen gelegen. Naar wien, naar welken *Heimo* heet deze berg, reeds in de 11de eeuw, aldus? Kan dit de vermaarde *Heimo* der Oudgermaansche sage zijn, in deze landen gelocaliseerd en peet van een der laatste en laagste »bergen"

1) Monum. Germ. hist., Script. XI, 134.

aan den Rijn geworden [1])? Dit eenige gegeven is zeker te gering om er veel uit op te maken: niet dan aarzelend stel ik dan ook de vraag.

Dezelfde aarzeling bevangt mij bij het stellen der vraag: is die Oudgermaansche (ook in deze gewesten dan wellicht gelocaliseerde) *Heimo* niet dezelfde als de vermaarde held der Oudfransche en Dietsche »geesten": **Heime*, vlaamsch **Heeme*, ofr. *Aymes*, waaruit weer mnl. (*H*)*aymijn* [2]), de vader der vier *Heemskinderen*? Eene vraag die ik durf doen, omdat ik over de herkomst van dezen held niets stelligs gevonden heb bij de schrijvers over de geschiedenis dezer Frankische sage [3]).

Thans wil ik alleen, eenigszins gewijzigd, herhalen hetgeen ik indertijd geschreven heb in De Nederl. Spectator 1888, 134. De Heime der Oudgermaansche heldensage is Madelgêr's zoon; hij is een reus met vier ellebogen, die over de Weser springt, met draken strijdt enz. Heime's trouwe metgezel is Widege, de eigenaar van het vermaarde ros Scimminc; beiden zijn aan het hof van koning Ermenrijc, waar Heime Sibico's plannen dwarsboomt, en dezen eindelijk een slag geeft, dat hij dood voor Ermenrijcs voeten valt. Hierop vlucht hij, wordt door Widege gered, leeft, gedurende de ballingschap van Diederik van Bern, lang als roover in de bosschen, gaat eindelijk in een klooster, dat hij later echter weder verlaat om met Widege zijn vroeger leven te hervatten, totdat hij ten slotte door een reus wordt verslagen. Er is hierin wel een en ander, dat aan

1) Dat de namen der heldensage in vele plaatsnamen voortleven is welbekend (zie b. v. vele dergelijke „zeugnisse" door Meier verzameld in PBB. XVI, 81—85). Ook dat de helden in het werkelijke leven vaak vernoemd zijn: men denke slechts aan *Lancelot*, *Artur* en *Reinout van Brederode* (16de eeuw) en zie beneden, 80, benevens Socin, Mhd. Namenbuch 565 vlgg.. Maar wie verzamelt dit alles bij ons eens?

2) Te vergelijken met vormen als *Apolijn*, *Jupijn* en met ofr. *Aymon*, of wellicht ontstaan uit een (inderdaad voorkomenden) Ofr. vorm *Aymoin*?

3) Zie b. v. Matthes, Inl. op Renout v. Montalbaen, XLVI. In het opstel van Laistner (ZfdA. XXXVIII, 125—127) worden *Heime* en *Haymon* inderdaad naast en in verband met elkaar genoemd.

de geschiedenis van Haimijn en diens zonen, de Heemskinderen, doet denken. Ik wijs er b. v. slechts op dat wel niet Haimijn zelf, maar toch zijne vier zonen, door den koning van Frankrijk vervolgd en verbannen en als bandieten (< *bannis*), als »aubains" rondzwervende, toch eigenlijk hetzelfde type van verdreven »recken" vertegenwoordigen als Heime, gelijk deze en Widege in den Angelsaksischen Wîdsîđ ook uitdrukkelijk *wraeccan* genoemd worden [1]); een dergelijk type ook als die andere figuur van Oudgermaanschen oorsprong in een onzer »geesten": Elegast, de door Koning Karel verbannen, maar toch zelf steeds zijn koning tot in den dood getrouw blijvende roover. Ik durf niets beslissen, alleen de mogelijkheid der vereenzelviging van de twee of drie Heime's te berde brengen. En wanneer men bedenkt dat niet alleen de namen, maar ook de personen van den zooeven genoemden *Elegast* (< *Albigast*), *Oberon* (< *Albirûn*) en *Maugis*, *Malagijs* (< *Madalgêr*) in de Frankisch-(Fransch-)Dietsche heldensage afkomstig zijn uit de Oudgermaansche, wanneer wij zien hoe in onzen Wisselau figuren uit die Oudgermaansche sagen in verband gebracht zijn met Karel den Grooten, mogen wij die vereenzelviging m. i. zelfs niet onwaarschijnlijk noemen. Daarom wil ik hier nog wijzen op een karakteristiek punt van overeenkomst tusschen *Heime* en *Haimijn* (of diens zonen). De eerste is in de Noorsche sage vooral beroemd door de voortreffelijke paarden die hij bezit en aanfokt, en waarvan allerlei verteld wordt [2]); zou het wonderros *Beyaert* van onzen **Heeme* en zijne kinderen hier niet mede samenhangen?

---

1) Zie Sijmons in Paul's Grundr. d. germ. Philol.[2] III, 694.

2) Zie Thidreksaga (ed. Bertelsen) c. 30*a* (18); ik dank deze verwijzing aan mijn ambtgenoot Frantzen. — Mag men verder b. v. Roelants onzachte bejegening van een abt (in den Ofr. Renaus, bij Matthes, Renout v. Montalbaen, blz. 97) niet vergeijken en in verband brengen met een volkomen gelijk voorval uit Heime's »moniage", waar deze den abt eveneens bij de pij vat en heen en weer schudt dat er vier tanden uit zijn mond springen en de monniken verschrikt wegloopen (verg. ook Laistner in ZfdA. XXXVIII, 125)? Zie t. l. a. p. nog andere trekken die aan den Renout herinneren: hoe Heime zonder stijgbeugel te paard springt, een ander een stuk van zijn een afslaat zoo groot als een paardenlast .w. 126, 127) enz.

De naam *Heimo* geeft mij aanleiding tot nog eene opmerking. Het is bekend dat de vader der Heemskinderen, aanvankelijk in de *Ardennen* thuishoorende (of wel misschien beter: gelocaliseerd), later in sommige bewerkingen naar Zuid-Frankrijk verhuisd is, waarschijnlijk alleen door een misvatting van ofr. *d'Ardan* als *Dordon*, ten gevolge waarvan dan allerlei feiten, ja het geheele tooneel verplaatst wordt naar de streken der Garonne en Dordogne, en bepaaldelijk naar Montauban [1]), en b. v. in ons Nederlandsch volksboek sprake is van Aymijn van Dordoen. Op eene andere soortgelijke vernoeming nu, in geheel andere richting, is, zooveel ik weet, nog niet de aandacht gevestigd. Het stoutste riddergeslacht in Holland, de Arkel's, knoopte, zooals bekend is, zijn eigen heldengeschiedenis vast aan *Heimo van Dardanië*, van wien zij beweerden af te stammen [2]). Dat dit *Dardanie*, evenals *Dordoen*, uit een (al dan niet opzettelijk) mislezen of misverstaan *d'Ardan* ontstaan is zal nu wel niemand meer in twijfel trekken. Doch hier zit nog iets anders achter, t.w. de welbekende middeleeuwsche neiging om de stamboomen van vorsten (heroes eponymi) en volken in de classieke oudheid te doen wortelen, bepaaldelijk om de Franken en de Frankische vorsten (evenals de Romeinen, ook hier nog de doorluchtige voorbeelden der middeleeuwers) van de Trojanen te doen afstammen. Die Trojaansche stamsage van »Francion" enz. ontmoet men in de middeleeuwen telkens en overal [3]). Evenzoo wordt hier »met een abelheit" (de aaneenschrijving van *d'Ardan* als *Dardan*) het land der *Dardani*, zooals de Trojanen bij den in de middeleeuwen immers steeds bekend en geliefd gebleven Virgilius vaak heeten, gemaakt tot het stamland van den vader der Heemskinderen: de Arkel's, nog niet tevreden met

1) Zie Matthes a. w. XXIII vlgg., XLVIII enz.

2) Zie b. v. Jonckbloet, Gesch. d. Mnl. Dichtk. II, 331; Alb. Thijm, Karol. Verhalen¹ 70. In de Divisiekroniek, blz. 133 wordt alleen gesproken van „Heyman... d'eerste heere van Arckel, overleden An. 980."

3) Zie b. v. Maerlant, Sp. Hist. I², 19, 19—42; III¹, 4, 11 vlgg., en boven, blz. 63, noot 5, benevens Sijmons in Paul's Grundr.² III, 669.

hunne afstamming van het beroemde heldengeslacht der Heemskinderen, hadden hunne afkomst nog hooger, tot de aloude Trojanen opgevoerd! Inderdaad, wisten wij niet uit Blöte's onderzoekingen hoe de »sage" van de afstamming der hertogen van Brabant van den Zwaanridder reeds in de »naieve" middeleeuwen in de wereld gekomen, d. w. z. gefabriceerd is, wij zouden wanen in de zeventiende eeuw te zijn, waarin het groote Rome in 't kleen werd nagebootst!

Deze en dergelijke staaltjes van middeleeuwsche genealogie-humbug doordringen ons telkens opnieuw van de laatstelijk van meer dan ééne zijde (o. a. door Blöte, Delehaye, Bédier, Roethe) betoogde stellingen: 1° dat veel meer dan men langen tijd gemeend heeft vergissingen van afschrijvers, vertalers en bewerkers in het lezen en afschrijven van oudere hss. een belangrijk aandeel hebben gehad niet alleen in de vervalsching en verdraaiing der historische waarheid, maar ook in de al dan niet opzettelijke vervorming, verplaatsing en vernoeming van sagen, zoodat ook hier dikwijls uit de »nomina" de »numina" geboren zijn [1]; 2° dat ook reeds zeer vroeg, zoowel antiek-classieke als oostersch-Christelijke bestanddeelen zich in de wording dier sagen met heidensch-Germaansche vermengd hebben.

7. ERMENRIJC.

Van Heimo komen wij ten slotte tot Ermenrijc, onder wiens »gesinde" Heimo aanvankelijk hoort. In zijn bekend opstel in De Gids 1889, II, 273—308 heeft Boer een scherpzinnig betoog geleverd over het ontstaan van het oudste der drie bekende liederen of gedichten over Geraert van Velsen. Zooals men zich

1) Zie b. v. Roethe, Waltharius und Nibelungias (in de Sitzungsber. d. Preuss. Akad. 1909, 649—691): hoe *Hagen von Tronje* reeds vanouds met *Troja* in verband is gebracht, en hoe deze *Hagano Trojanus* door verwarring met (keizer) *Trajanus* weer een vader *Aldrian* (< *Hadrianus*) gekregen heeft. Men denke verder aan *Ogier le Danois* (< *l'Ardenois*), aan oude en gevestigde verwarringen als *Dacia* voor *Dania* enz. enz., die ten slotte haast doen denken aan de beruchte verzinsels van ons Oera Linda-Bok (die trouwens in de wonderlijke verhalen der Oudfriesche wetten welhaast een voorbeeld schijnen te vinden).

herinnert, wordt daar uiteengezet hoe een Nederduitsch lied, over koning Ermanariks verkrachting der vrouw van zijn raadsman Siveke en de wraak van den laatste op den eerste, op de grens der dertiende en veertiende eeuw in Kleefsland of in Holland in aanraking gekomen en vermengd is met de berichten over den moord van Floris V, uit welke vermenging door wederzijdsche ontleening eenerzijds geboren is het Dietsche lied op Geraert van Velsen, anderzijds een gewijzigd lied over Ermanarik, dat, zelf weer vermengd met de verhalen over den tragischen dood van den Deenschen koning Erik Glipping, het aanzijn gaf aan de Deensche volksliederen over dit laatste onderwerp.

De eenige reden waarom ik daarop terugkom is gelegen in mijne verwondering over het veronachtzamen, althans ongebruikt laten door Boer van de eenige plaatsen, waar bij Nederlandsche schrijvers inderdaad de naam van den Oostgotischen koning Ermanarîk nog voortleeft, t. w. 1° in de Miracula S. Bavonis (uit de 10de eeuw):

„Ferunt autem Agrippam quondam Romanorum Ducem in eo (loco) castrum condidisse Gandavumque appellasse. At alii Hermenricum Regem in eo arcem imperii sibi tradunt instituisse" [1]);

en 2° in onzen Reinaert, waarin, zooals bekend is, *Ermerijc* [2]) reeds door Grimm met den vorengenoemden Oostgotischen koning vereenzelvigd is.

Mij dunkt, deze sporen van het tot in de 13de, ja 14de eeuw voortleven van den naam in de Nederlanden waren voor Boer een welkome steun geweest bij zijn gissing omtrent de versmelting van een lied betreffende den vermaarden koning met de berichten of geruchten omtrent Floris V: de drieërlei overleveringen bevestigen elkander wederkeerig.

Laat ik nog hierop de aandacht vestigen dat wij ook hier

---

1) Acta SS. ord. Bened. sec. II, p. 407.

2 Aldus nog enkele malen in de hss. *f* en *b*, en geregeld in *p* (de prozabewerking) en *l* (de Lat. vertaling); elders in *a*, *b*, *e* en *f*: *Hermerijc*, *Heimeric* en *Ermelinc*.

dus, evenals boven bij *Aurindilius* het geval was, een uit de Oudgermaansche sage beroemd persoon, een rijk, machtig koning [1]) door de jongere overlevering aangewezen vinden als stichter van een overoud kasteel [2]); natuurlijk had men behoefte zulke »reuzengestichten" vast te knoopen aan een door de sage verheerlijkt personage. Voor ons echter zijn deze namen alleen belangrijk als getuigenissen van het voortleven van oude sagen in onze aan dergelijke sagen arme of arm gewaande landen.

Utrecht, December 1909. J. W. MULLER.

8. VOLKER DE SPEELMAN.

In aansluiting aan het voorafgaande wil ik hier thans nog even de aandacht vestigen op een onlangs door H. Bresslau opnieuw afgedrukte [3]) oorkonde (a° 1130 of 1131) van graaf Diederik (van den Elzas) van Vlaanderen, waarin een »Folkir ioculator" voorkomt als pachter van een stuk land, waarvoor het klooster Oudenburg (in West-Vlaanderen) den graaf cijns schuldig was: een kostelijk getuigenis van de verbreiding der Nibelungensage in Vlaanderen gedurende de 12de eeuw. [4])

U., Nov. 1910. J. W. M.

---

1) Zie over Ermanarik in 't algemeen Sijmons in Paul's Grundr.[2] III, 682—688 (over zijn spreekwoordelijken rijkdom 685).

2) Over den ouderdom en de geschiedenis van het (nu weer in al zijn sombere grootschheid herrezen) Gentsche Gravenkasteel — immers deze burcht of haar oudste kern zal toch wel bedoeld zijn met de »arx" in de Miracula S. Bavonis — zie o. a. L. Willems in Handel. d. Mij. v. Geschied- en Oudheidk. te Gent VIII, 289—315. Ook het beroemde klooster Blandinium (de abdij van St.-Pieter) te Gent was gesticht op de plaats van een Oudgermaansch heidensch heiligdom: zie Lev. v. St. Amand I, 3468 vlgg.

3) ZfdA. LII, 121—123.

4) Zie over Volker Sijmons in Paul's Grundr.[2] III, 669.

NIET-GEREKTE *A*, *E* VOOR *R* + KONSONANT.

De hier volgende onderzoekingen sluiten zich aan bij twee artikels, voor enige jaren door mij in dit tijdschrift gepubliceerd. In de 26e jaargang, blz. 33—65 handelde ik over »vocaalrekking vòòr *r* + dentaal"; o. a. besprak ik de klinkers *a* en *e* vòòr deze konsonantverbinding, het bleek, dat bij verscheidene woorden de klinker gerekt werd, maar lang niet bij alle. Over de kwaliteit, anders gezegd het timbre der gerekte vokalen werd met de nodige uitvoerigheid gehandeld; wat de niet-gerekte aangaat, stelde ik mij tevreden met een lijstje voorbeelden, blz. 54 vlg., maar over de kwaliteit werd niet gesproken. Dat wens ik nu hier te doen, en wel in verband met de kwaliteit der klinkers *a*, *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal. Hierover kwam reeds een en ander voor Tijdschr. 24, 14 v., in het andere der hierboven bedoelde artikels: »over het woord *morgen*"; t. a. p. wees ik op de palataliserende werking, die gutturale en labiale konsonanten in tegenstelling tot dentale op voorafgaande *r*-verbindingen uitoefenen, een verschijnsel, dat ook uit andere talen, vooral uit het Pools, bekend is.

Wij zullen het dus hebben over woorden als *hard*, *hart*, *arm*, *scherp*, *sterven*. Letten we alleen op de vorm, die deze en dergelijke woorden in de algemene beschaafde taal hebben, dan mogen we zonder enig voorbehoud van »niet-gerekte *a*, *e*" spreken. We zullen evenwel zien, dat in verscheiden dialekten wel degelik gerekte vokalen voorkomen; toch heb ik gemeend, als titel voor dit opstel »niet-gerekte *a*, *e* enz." te mogen kiezen: immers deze rekking is niet zoals die in *baard*, *paard*, *aarde* een oud verschijnsel, dat over het gehele taalgebied dat we beschouwen en ver daarbuiten voorkomt, maar een jonger, dialekties beperkt verschijnsel; soms vinden we in twee na verwante en dicht bij elkaar liggende dialekten verschillende be-

handeling van eenzelfde klinker: in het ene rekking, in 't andere geen rekking. Vgl. bijv. Van de Water, De Volkstaal in het Oosten van de Bommelerwaard, blz. 9: het westelike dialekt van de Bommelerwaard heeft gerekte klinker in woorden als *ẽrəm*, in het Oosten vinden we echter *errəm*: de afwijkende vormen in het Oosten *achẽrəm* en *stofvẽrəkə* (maar: *verrəkə*) worden terecht als ontleningen verklaard, waarbij ook aan West-Brabantse oorsprong gedacht kan worden.

Met het volste recht mogen we dus bij *hard*, *hart*, *arm*, *scherp*, *sterven*, in tegenstelling tot *baard*, *paard*, *aarde* van niet-gerekte klinkers spreken: — met hetzelfde recht beweerde ik Tijdschr. 26, 33, dat germ. *i* vòòr *r* + dentaal niet verlengd is: dialektiese vormen als West-Voorns *kērzə* 'kers' (vrucht), *hērsəns* 'hersens', Noord-Bevelands *ēᵃrdər* 'herder', met jongere, lokaal beperkte rekking, doen aan de geldigheid van de opgestelde regel niets af.

Ik beperk mij tot de in de titel genoemde klankgroepen, *a*, *e*, d. w. z. wgerm. *a*, *ë* + *r* + konsonant. De klankgroep *ir* + kons., die in de voorafgaande alinea al ter sprake kwam, behandel ik wellicht later nog eens, maar nu niet; zowel wat de beschaafde Nederlandse taal als wat een groot aantal dialekten aangaat, mag deze klankgroep niet zo maar met *ar*, *er* + konsonant worden gelijkgesteld en het is jammer, dat Te Winkel in zijn »Geschichte der niederländischen Sprache" in Pauls Grundriss I² dat wel doet [1]). — Ook spreek ik hier niet van woorden met metathesis, waarbij dus in het Wgerm. de klinker na de *r* stond; ik handelde hierover Tijdschr. 27, 16 vv. en daarna W. de Vries, Tijdschr. 28, 221 vv. Het laatste woord is, dunkt mij, over deze netelige kwestie nog niet gezegd; in dit verband laat ik echter het onderwerp liever rusten. Verder blijven nog de woorden met *rr* buiten beschouwing; wellicht wijd ik er later eene aparte onderzoeking aan.

1) Blz. 820 worden *hersenen*, *kers*, *hert*, *herder* in een adem met *ernst*, *verder* onder de wgerm. *e* besproken; *verzenen*, dat oude *e* heeft, blijft onvermeld. Voor *gerst*, in 't zelfde verband genoemd, vgl. hieronder blz. 91 noot 2.

Helaas is het niet mogelik, met hulp van de tot nu toe bestaande dialektgrammatika's het omvangrijke taalgebied te overzien, waarvan deze elk een klein stukje behandelen. Vooral voelde ik bij deze onderzoeking het gemis van een uitvoerige en betrouwbare beschrijving van een centraal-Zuid-Hollands dialekt. Het Zaans wijkt belangrijk af van de overige dialekten, zonder dat wij toch die afwijkingen als »Frisismen" kunnen ter zijde stellen. Konden wij maar eens een zuideliker Hollands dialekt vergelijken! Het snelle toenemen van dialekt-onderzoekingen in de laatste jaren geeft mij hoop, dat in deze leemte binnenkort wel eens voorzien zal worden.

De gegevens aangaande de dialekten, die ter sprake komen, ontleen ik vooral aan de volgende grammatiese monografieën: W. de Vries, Het vocalisme van den tongval van Noordhorn, Groningen, 1895; J. H. Gallée, Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect, 's-Gravenhage, 1895 [1] [2]); J. Gunnink, Het dialect van Kampen en omstreken, Kampen, 1908; W. van Schothorst, Het dialect der Noord-West-Veluwe, Utrecht, 1904; A. van de Water, De volkstaal in het Oosten van de Bommelerwaard, Utrecht, 1904; M. Bruyel, Het dialect van Elten-Bergh, Utrecht, 1901; L. Simons, Het Roermondsch dialect, getoetst aan het Oud-Saksisch en Oud-Nederfrankisch, Gent 1889; A. M. Mertens, Het Limburgsch dialect, Onze Volkstaal 2, 201 vv.; J. H. H. Houben, Het dialect der stad Maastricht, Maastricht, 1905; L. Grootaers, Het dialect van Tongeren, Leuvensche bijdragen 8, 101 vv.; L. Goemans, Het dialect van Leuven, Leuv. bijdr. 2, 1 vv.; Ph. Colinet, Het dialect van Aalst, Leuv. bijdr. 1, 1 vv.; H. van der Brand, Proeve

1) Bevat ook een korte grammatiese inleiding, maar het hoofdmateriaal levert het woordeboek. Ook van andere woordeboeken maakte ik een dankbaar gebruik, in 't biezonder noem ik J. Bergsma, Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen, afl. I Groningen, 1906. Hieraan heb ik al mijn Drentse materiaal ontleend.

2) W. Draaijer, Woordenboekje van het Deventersch dialect, 's-Gravenhage, 1896 behandelt een onderdeel van de dialektgroep, door Gallée onderzocht. Voor de groepen *ar* en *er* levert het Deventers geen merkwaardige afwijkingen op.

eener grammatica der taal van oostelijk Noord-Brabant, Onze Volkstaal 1, 162 vv. (e. a. artikels van dezelfde in Onze Volkstaal); H. Smout, Het Antwerpsch dialect, Gent, 1905; J. Boucherij, De Gentsche tongval, Verslagen en meded. der kon. Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde, 1907, blz. 613 vv.; J. Vercoullie, Spraakleer van het Westvlaamsch dialect, Onze Volkstaal 2, 3 vv.; A. Verschuur, Klankleer van het Noord-Bevelandsch, Amsterdam, 1902; M. A. van Weel, Het dialect van West-Voorne, Leiden, 1904; A. Opprel, Het dialect van Oud-Beierland, 's-Gravenhage, 1896; G. J. Boekenoogen, De Zaansche volkstaal, Leiden, 1896.

Het Fries heb ik van mijn onderzoek uitgesloten, ofschoon wij sedert 1907, dank zij P. Kloosterman's studie over »Het vocalisme der beklemtoonde lettergrepen van den Metslawierschen tongval" (Groningen, 1907), meer gegevens voor deze taal bezitten dan vroeger. Het Fries wijkt echter belangrijk af van de andere Nederlandse tongvallen, zowel van de zgn. Frankiese en Frankies-Friese als van de Saksiese, en de klank-kategorieën zijn er vaak heel anders, de groepering van de klanken berust op andere klankwetten. Daarom liet ik het buiten beschouwing.

Slechts in een klein deel van het onderzochte taalgebied is de oorspronkelike scheiding tussen *a*- en *e*-vokalisme bewaard gebleven, namelik alleen in Twente. Ieder kan gemakkelik uit de lijst van »afwijkingen in het dialect van Twenthe", die Gallée aan zijn »Woordenboek" heeft toegevoegd, een groot aantal voorbeelden verzamelen. Ik citeer er slechts enige. Ik onderscheid hierbij 3 klassen: 1. oude *a*, 2. oude *a* met volgende umlautsfaktor, 3. oude *e*. In elke klasse geef ik onder a. voorbeelden met volgende dentaal, onder b. met labiaal en gutturaal. Ik doe dit om de vergelijking met andere dialekten gemakkelik te maken: in het Twents echter wijken a. en b. niet van elkander af.

1a. *hart* 'hard', *zwa*^{r}*t* (niet vermeld, m. a. w. niet afwijkend van de gelderse vorm).

1b. *ârm* znw. bnw., *schaarp*, *staark* [1]).

2a. Geen voorbeelden. [Van de Tijdschr. 26,55 vermelde drie woorden komt alleen 't laatste als *mörsch* in Gallée's lijst voor; het vertoont umlaut en labialisering, vgl. blz. 113 v.; trouwens 't hele woord *mörsch* hoort niet ten volle hierbij, de grondvorm was **mariska-z* en vertoonde dus niet de klankgroep *r* + kons.] Of 't ww. *harden* in 't Twents bestaat en hoe het er dan luidt, weet ik niet. We kunnen zowel **herden*, de klankwettige vorm [2]), als **harden*, met *a* naar *hart*, verwachten. Ook elders zijn voorbeelden van 2a schaars of niet aanwezig.

2b. *èrve* [3]) 'erf' en 'erfgenaam', *merken*.

3a. *heʳte* 'hart', *smerte* 'smart'.

3b. *stèrven*, *werk*.

Enige opvallende Twentse vormen zijn: *èrge* bijw. znw. o. 'erg'; of we aan ontlening uit naburige dialekten dan wel aan invloed van afleidingen met umlaut (zoals *èrgernisse*) moeten denken, laat ik in het midden; in geen geval zullen we naast **arga-* een stam **argia-* moeten aannemen: immers deze komt elders niet voor en het bnw. luidt ook in het Twents *arg*, *aarg*: Gallée vermeldt het niet in zijn Twents vokabulaar, ergo stemt het met de Gelderse vorm overeen. — *markte*. Gaat wel is waar op lat. *mercātus* terug; maar zowel 't Ohd. als 't Os. hebben een vorm met *a*. Die ligt ook aan de Twentse vorm ten grondslag, en evenzo aan alle ndl. dialektvormen van het woord. — *merg*. Als we hierin een *i*-stam = on. *mergr* willen zien, zou de *e* in het mv. en enige kasus van 't enkelvoud klankwettig zijn; de nomin. enk. zou dan analogiese *e* hebben: vgl. Gallée XXII over *würm* naast *worm*. Met 't oog op 't neutrale geslacht is dit echter minder aannemelik. Ook komt

---

1) De klinkerrekking voor *r* + lab. en gutt. is een verschijnsel dat veel dialekten onafhankelik van elkaar vertonen (zie blz. 81 v.; ons gaat het in dit verband niet verder aan.

2) Of zou die **heerden* luiden? Vgl. blz. 112. Dat is niet waarschijnlik met 't oog op de westf. vorm. Zie blz. 87.

3) Vgl. noot 1: *è* is een gerekte *e* blijkens Gallée blz. XI.

een grondvorm **mezga*- > **merga*- voor dit Twentse woord mij niet waarschijnlik voor, niettegenstaande ozw. *miærgher* (Falk-Torp Etymol. Ordb. over det norske og det danske sprog, s. v. *marv*). Eer is tw. *merg* een ontlening uit het beschaafde Nederlands [1]). — *hest* = geld. *ha^rst* 'ribbe, harst'. Een vorm *herst* kent ook het door A. M. Mertens, Onze Volkstaal 2, 201 vv. beschreven Limburgse dial.: zie aldaar blz. 219. Over dit dialekt zullen we blz. 103 v. nog spreken. Wat *harst*, *herst* betreft, 't is een lastig woord, ook om zijn betekenis; vgl. het Woordenboek der Nederlandsche taal s. v.. M. i. is het 't best te verklaren als een deverbativum van wgerm. **harstian* 'roosteren, braden', mnl. *hersten*, ohd. *harsten hersten*, ags. *hierstan*; de letterlike betekenis is dan 'gebraad'. In dit geval is *e* de van *hersten* overgenomen umlautsvokaal van *a*. Helaas kloppen de westfaalse vormen hiermee niet: Woeste, Wtb. der westfäl. Mundart vermeldt *hast* < *harst*, Holthausen, Die Soester Mundart blz. 23 *pòthast*. We kunnen nu wel onze toevlucht nemen tot een wgerm. ww. **harstôn* (mnd. *harsten*) naast **harstian* en daarvan het westf. znw. afleiden; maar zodoende komen we steeds op onzekerder terrein. Ook zouden we van een stam **harsti*- kunnen uitgaan, in welks paradigma *a*- en *e*-vormen wisselden; maar we doen het beste met eenvoudig te konstateren, dat het woord *harst*, *herst* moeilikheden oplevert. Tijdschr. 26, 54 bracht ik het zonder voldoende grond bij de woorden met *a* zonder volgende umlautsfaktor. — Over *bèrm* zie blz. 88.

Verder dan vermoedens kwamen wij bij deze »opvallende" vormen niet. Trouwens, zo gaat het bijna altijd: welk dialekt of welke taal we ook bestuderen, we stuiten altijd op vormen, die zich niet onder de klankwetten voegen: zij moeten toch op een of andere wijze te verklaren zijn, maar hoe: daarnaar kunnen we dikwels slechts raden. Dit feit doet echter aan de juistheid der opgestelde klankwetten niets af, mits deze slechts

1) Vgl. westf. *mark*, dat blijkens zijn auslaut (: mnd. *march*) uit het Hd. komt, en zie verder blz. 104, noot 2.

op een voldoend aantal ondubbelzinnige voorbeelden zijn gebaseerd, — en dat is in het speciale geval, waarmee we ons bezig hielden, zonder twijfel het geval. En het Twentse dialekt staat onder de naburige dialekten niet alleen: in het door Holthausen beschreven Soester dialekt bewaren eveneens *a* en *e* zowel vóór dentaal als voor labiaal en gutturaal hun timbre. Ik verwijs naar Holthausen § 85 vv. en citeer hier de woorden, die ik hierboven uit Gallée's woordelijst aanhaalde, in de westfaalse vorm, zoals Woeste [1]) die opgeeft:

1a. *hard*, *swart*, *swatt*.
1b. *ârm*, *scharp* (kompar. *ẹrmer*, *schẹrper*), *stark*.
2a. *hẹrden*, [*märsch*].
2b. *ẹrwe*, *mẹrken*.
3a. *hẹrte*, *smẹrte* (v., en *smẹrt* m.).
3b. *stẹrwen*, *werk*.

Wanneer we echter het Twents vergelijken met de aangrenzende Saksiese dialekten op Nederlands gebied, dan vinden wij belangrijke afwijkingen. Zowel in het Gelders-Sallands als ook in het Drents en Gronings treden oude *a* en *e* regelmatig als *a* op, evenzo in het Kampens en het Saksies-Frankiese dialekt van Elten-Bergh. Ook *a* vòòr volgende umlautfaktor treedt in dit gebied als *a* op.

Uit Gallée's Gelders-Sallandse woordelijst citeer ik de onder deze regel vallende woorden, die met *a* en *b* beginnen; dit lijstje is overtuigend genoeg en ik vind het niet nodig het afschrijven verder voort te zetten; achter deze vormen plaats ik de Drentse, ik citeer ze naar J. Bergsma's bovenvermeld »woordenboek":

arbeid, dr. *arbeidersmens(k)en* (1 b).

arf, *arve* [mv. *erve* naar andere woorden met umlaut als meervoudsteken; klankwettig zijn de umlautskondities in enkelv. en mv. gelijkelik aanwezig] 'erf', *arve* 'erfgenaam', *arven* 'erven', dr. *arf*, *a(a)rfenisse*, *a(a)rfoompien* (2 b). *Erfekse* naast *arfekse*

1) Deze gebruikt een op 't eerste gezicht begrijpeliker transskriptie dan Holthausen.

bij Gallée zal wel de oorspronkelik in Twente en aangrenzende Duitse dialekten inheemse vorm zijn [1]).

arfte 'erwt', dr. *arft*, *aarft*, *arfte*, *erft*, *aarf*, *arf*, *arwten*, *doperfen*, *aart*, *art*, *ât* (2 b). [De vorm *doperfen* wordt voor Koekange opgegeven; s. v. *erf* vinden we deze vorm voor hetzelfde dorp en *ert* voor Hoogeveen en Zweeloo vermeld. Ook *erfgrond* 'zwarte plekken onder de knieën', *erg* bnw. bijw., *erge* znw. komen blijkens blz. 110 in Koekange voor; wij hebben hier blijkbaar met een lokale eigenaardigheid, misschien een „Tubantisme" van een klein dialektje te doen. Afgezien hiervan schijnt het Drents regelmatig *a*-vokalisme te hebben.]

arg, *aarg*, *argernisse*, dr. *ārg*, *argdadig* (1 b).

arke (1 b).

arksel, *harksel* 'vel papier', dr. *ārksel* (1 b).

arm znw. bnw., dr. *arm*, *aarm*, 't znw. ook *narm*, *naarm* (1 b).

armôd, *armô*, dr. *ārmoede*, *armoed*, *armōde*, *armōd* (1 b).

barg 'gesneden varken' (ook *borg*), dr. *barg*, *bārg* (*bōrg*) (1 b).

barg 'berg, bergplaats', dr. *barg*, *bārg* (= 'mons' 3 b, = 'bergplaats' 1 b; zie blz. 92).

bargen 'bergen', dr. *bārgen* (3 b).

dr. *bark* 'eikenschors' (1 b), ook *börk*.

barm 'berm van de weg', dr. *barm* (1 b). Het Twents heeft *bèrm*, het Westfaals *barme* 'diemen, garbenhaufen', het Mnd. *barm* m., *berme* v. 'Fuss (Sohle) des Deiches, (aufgehäufte Erde)'. Ongetwijfeld moeten wij een grondvorm **barma-z* aannemen (1 b); hierop gaan ook mnl. *barm*, *baerm*, *bārem* m. 'berm' en on. *barmr* m. 'rand' terug; mnd. *berme* veronderstelt een grondvorm **barmiō(n)*-. Deze zal wel niet aan twents *bèrm*, dat mannelik is, ten grondslag liggen, veeleer is dit een ontlening uit het Nederlands; het ndl. *berm* zelf stamt weer uit een dialekt waar *a* vóór *rm* gepalataliseerd werd. Dat tw. *bèrm* en het *barm* der aangrenzende dialekten op **barmi*- zouden teruggaan (vgl. blz. 86 over *harst*) komt me niet waarschijnlik voor.

1) Voor „Tijds. M. v. L. 1, 10" t. a. p. bij Gallée lees: 5, 10—15.

bemarkung znw., dr. *bemarken* ww. (2 b).

[*berke*, *barke* 'berk' heeft *e*, *a* uit *i* en hoort niet hierbij].

Aangezien we bij de *a* en *b* nog geen woorden van groep 3a zijn tegengekomen, citeer ik nog *dwars* 'dwars, onvriendelik', dr. *dwarsbongeln* 'tegenspreken, niet willen begrijpen' en *harte*, welk woord nog niet voorkomt in 't tot nu toe verschenen eerste deel van 't Drentse woordeboekje.

Het materiaal, dat de drie nog resterende *a*-dialekten, het Groninga, het Kampens en het Elten-Berghs opleveren, is gemakkelik te overzien, aangezien het in grammatika's is geordend en besproken. Voor 't Groninga verwijs ik naar De Vries' »Vocalisme van den tongval van Noordhorn", § 79 (*arm* 'brachium, pauper' 1 b), 80 (*swart*, *hart* bnw. 1 a), 143 (*harst* 'herfst' *arf* 'erfenis' 2 b, *wark* 'werk' 3 b, *hart* znw. 3 a). Of het *a*-vokalisme in alle gevallen over de hele provinsie Groningen voorkomt, waag ik niet uit te maken; ik meen echter aan te mogen nemen, dat het ook buiten Noordhorn voldoende voorkomt, om het algemeen 'Groninga' te noemen; altans in alle hier besproken gevallen is in Molema's »Woordenboek der Groningsche volkstaal" *a*-vokalisme regel; vgl. ook A. A. Ganderheyden, Groningana (Supplement op Molema), blz. 1, J. Onnekes, Onze Volkstaal 2, 54.

Voor het Kampens verwijs ik naar Gunnink's spraakkunst § 36 a (*na·rm* 'arm' znw., *a·rm* bnw. 1 b, *pa·t* 'part' 1 a; een oorspr. ndl. woord van klasse 1a is *swa·t* 'zwart', dat de woordelijst vermeldt), 44 (2 a en b: »Voor *r* is de umlauts-*e* niet te herkennen, daar zoowel *e* als *a* voor *r a·* wordt"), 56 (*sta·rvn̥* 'sterven' 3 b, *a·tə* 'hart', alleen in 't vokabulaar, 3 a).

Het Elten-Berghse materiaal vindt men bij Bruyel § 60 (*arəbejt* 1 b, *hat* 'hard' 1 a, *varkə* 2 b), 74 aanm. 2 (*hat* 'hart' 3 a), 75 (*bargə* 'bergen' 3 b). De redaktie der laatstgenoemde §, »*ĕ* voor *r* + konsonant behalve dentaal wordt *a*" is onjuist; het zelfde geldt voor de niet-verlengde *ĕ* voor *r* + dentaal, getuige *hat* 'hart'; in § 74 aanm. 1 wordt beweerd, dat *ĕ* voor *r* + dentaal *e* blijft in *het* 'hert' — hier hebben we echter *e* uit *i* —,

en in *ves* 'vers' — hier hebben we echter met een 'Fremdwort' te doen, dat uit het beschaafde Nederlands is ingedrongen, — en van een Elten-Berghse klankwet »*ĕ* blijft *e*" is geen sprake.

In de aangehaalde §§ van De Vries, Gunnink en Bruyel komen heel wat meer voorbeelden voor dan hier werden opgenoemd; het kwam mij niet nodig voor ze alle af te schrijven. Dat inderdaad in de door hen beschreven dialekten *a*, *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal en, voorzover ze niet de Tijdschr. 26, 33 vv. besproken rekking hebben ondergaan, ook voor dentaal in *a* zijn samengevallen, lijdt geen twijfel. De grenzen van dit *a*-gebied kan ik niet aangeven, ook weet ik niet, in hoeverre er enclaves in voorkomen met afwijkend vokalisme (het Koekangens? zie blz. 88), maar in 't algemeen mogen wij zeggen, dat het samenvalt met het zgn. »Saksiese" dialektgebied, Twente uitgezonderd en dat ook een deel der hieraan grenzende streken er zich bij aansluit.

Wij gaan nu over tot de dialektgroep, waarin niet-gerekte *ar*, *er* vòòr dentalen in één vokaal zijn samengevallen, en vòòr labialen en gutturalen in een andere; in de meeste dialekten vinden we in het laatste geval een meer palatale klinker en ook waar dat niet het geval is, is toch een dgl. toestand aan de tegenwoordige voorafgegaan. Tot deze groep behoren het NW.-Veluws, het Bommelerwaards, het Noord-Brabants, het Maastrichts, het Tongerens, het Leuvens, het Aalsts, het Antwerps, het Noord-Bevelands, het West-Voorns, het Beierlands. Ik bespreek deze dialekten achtereenvolgens, daarbij kies ik echter een andere volgorde; in plaats van met NW.-Veluws te beginnen (hetgeen voor de hand zou liggen, aangezien het grenst aan de Saks. dialekten en het Kampens, die reeds besproken zijn), beschouwen wij eerst die dialekten, waarin de oude toestand het getrouwst bewaard is: *a*, *e* vòòr *r* + dentaal vallen in een *a*-klank, *a*, *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal in een *e*-klank samen.

Eén groep vormen het Noord-Bevelands en het West-Voorns; in het algemeen trouwens behoort Goeree en Overflakkee wat de taal aangaat bij Zeeland en niet bij Zuid-Holland. Het

Beierlands verschilt in veel opzichten van 't West-Voorns, maar wat de *ar-*, *er*-groepen aangaat stemt het er mee overeen. Vgl. Verschuur § 85, § 88, 1 b en 2 a, § 91, § 92, Van Weel § 30, § 31, § 32, § 39 [1]), § 50, § 52 Opm. II (*dwò^{a}rs* met *o* onder labiale invloed uit **dwa^{ə}rs*) en Opm. III [2]), Opprel § 2 c met de Opm., § 8 a en c. Aan deze §§ ontleen ik de volgende voorbeelden:

1a. Verschuur: *ă^{o}rt* 'hard', *zwă^{o}rt* 'zwart'.
Van Weel: *ha^{ə}rdə*, *zwa^{ə}rtə*.
[Opprel: *hard*, *zwart*; worden niet opgegeven, maar bestaan ongetwijfeld].

1b. Verschuur: *ē^{a}r^{ə}m*, *sχē^{a}r^{ə}p* [3]).
Van Weel: *erəm*, *scherəp*.
Opprel: *errəm*, *scherrəp*.

2a. [Van Weel: *ha^{ə}rdə* 'harden' [4]) zou, ook als voor *rd* umlaut mogelijk was, deze zelfde vorm kunnen vertonen, naar analogie van *ha^{ə}rdə* bnw. Ongetwijfeld echter zou een „geïsoleerd'' woord met *ard* vóór een umlautsfactor eveneens *a^{ə}rd* hebben. N.B. 't Bnw. *ha^{ə}rdə* zou zelf eventueel zo'n geïsoleerd woord kunnen zijn: als 't op **hardia*- teruggaat; niet wsch.].

2b. Verschuur: *vē^{a}r^{ə}kə*, Van Weel: *verəkə* [4]), Opprel: *verrəkə*.

3a. Verschuur: *ă^{o}rtə* 'hart', *hă^{o}stə* 'gerst', *smă^{o}rte* 'pijn' [5]).
Van Weel: *ha^{ə}rtə* [4]), *ga^{ə}rstə*.
Opprel: *hart*, *garst*, *smart*.

---

1) § 39 Opm. 1 is onjuist; ook zonder volgende umlautsfaktor zijn *erəg* en *scherəp* klankwettig ontstaan; èn positief èn komparatief hebben in dit dialekt klankwettig palataal vokalisme.

2) *Ga^{ə}rstə* met *a^{ə}r* uit *er*; waarom is dit woord niet samen met *ha^{ə}rtə* 'hart', dat ik in de grammatika onder de *e* niet besproken vind, in een aparte § behandeld, maar stiefmoederlik met het heterogene *sta^{ə}rrəka^{ə}s* in een aanmerking weggestopt? Naast *ga^{ə}rstə* staat *gērstə*; wellicht heeft dit het vokalisme van wgerm. **girstína*- 'gersten'; vgl. *kērzən* 'kersen', *hērsəns* 'hersenen'. Zie Tijdschr. 26, 44 noot 2.

3) De rekking (niet bij alle woorden) gaat ons hier niet aan. Zie blz. 81 v. Bij de verderop besproken dialekten zwijg ik over dgl. voor ons nu bijkomstige verschijnselen.

4) In het glossarium.

5) Hiernaast *smē^{a}rtə* (ontl. uit een ander dialekt?). Het ww. luidt altijd *smä^{o}rtə*.

3b. Verschuur: *bēᵃrᵊχ, stēᵃrᵊvə.*
Van Weel: *berəg, sterəvə* [1]).
Opprel: *berrəg, sterrəvə* [2]).

De Bommelerwaardse *ar-*, *er-*groepen vereisen evenmin een kommentaar als de Zeeuwse, Westvoornse en Beierlandse. Uit Van de Water's grammatika en woordelijst citeer ik:

1a. *hard, zwartsəg*, 1b. *errəm, terrəf* ('tarwe').

2b. *verrəkə.*

3a. *hart, start* 'staart' (zie Tijdschr. 26, 52), 3b. *berrəgə, sterrəvə.*

Zie t. a. p. § 5,5a, § 8, § 9,3a. In § 9,4 wordt een geval van *a* „vòòr *r* + heterorgane consonant" vermeld, nml. *barrəg.* Ik beken eerlik de toevoeging „vgl. *bergan*" niet te begrijpen. Is dit *bergan* de wgerm. resp. oerndl. grondvorm van ons ww. *bergen*, Bommelerw. *berrəgə* en is *barrəg* dan = 'hooiberg'? Dan zou 't = mnl. mnd. *barch* 'id.', een met *bergen* ablautend nomen zijn. De grondvorm is dan **barga-z*; op die grondvorm wijst ook Zaansch *barg* 'hooiberg' (zie blz. 103). Maar de klankwettige vorm van **barga-z* zou Bomm. **berrəg* zijn; immers de klankwet „*a* voor *r* + lab. en gutt. wordt *e*" wordt voor dit en naburige dialekten door te veel voorbeelden gestaafd, dan dat dit ene woord haar zou kunnen omverwerpen, en ook kunnen we ons niet denken, dat hier speciale klank- of aksentkondities de overgang van *a* in *e* zouden hebben tegengehouden; ergo: als Bomm. *barrəg* het oude **barga-z* is, is 't ontleend van elders, bijv. uit het Elten-Berghs of een aangrenzend dialekt. Wanneer *barrəg* ons *berg* 'mons' is — waarop de vertaling 'berg' in het glossarium kan wijzen — is 't niet minder een leenwoord. Dat in een vlakke streek als de Bommelerwaard een woord voor 'berg' niet onafgebroken heeft voortbestaan, is wel begrijpelik, — maar toch, o. a. met 't oog op bijbelteksten met dit woord, opvallend.

Van de Bommelerwaard naar Maastricht en Tongeren verhuizende, passeren we het Oosten van Noord-Brabant. De „Proeve eener Grammatica" en de „Woordenlijst" van H. van der Brand

1) In het glossarium. 2) § 68.

tonen ons, dat hier een dergelijke onderscheiding tusschen *a*- en *e*-vokalen bestaat als in het Bommelerwaards. Ik maak dat door enige voorbeelden duidelik; daarbij duid ik de *e*-klanken met V. d. B. door *e*, bij verlenging *ē* aan; het teken *ae* (*ăe*, *āe*), dat V. d. B. gebruikt, waar hij het nodig acht om het onderscheid met andere *e*-klanken te doen uitkomen, is voor ons overbodig [1]):

1a. *hart* 'hard', *zwart*. Zonder twijfel bestaan deze vormen. Dat V. d. B. ze niet opgeeft, komt waarschijnlik, doordat hij hun existentie en hun vorm als van-zelf-sprekend beschouwde.

1b. *ērm* 'arm', *gērf* 'garf, schoof'.

2b. *ērf* 'erf', *vērken* 'varken'.

3a. *hart* 'hart', *garst* 'gerst', *start* 'staart' (zie blz. 92). [NB. *dwèrs* 'dwars' heeft dezelfde vokaal als *hèrt* 'haard', *wèrt* 'waard', *pèrt* 'paard', m. a. w. dit dialekt kent een vorm met gerekte klinker; evenzo Maastr. *dwē·rs*, Hass. *dwiaors*, Leuv. *dwẽs*, Aalsts *dweıs*, Gents *dwis*. Het woord *dwars* staat dus met zijn dubbele behandeling van *er* vòòr dentaal op één lijn met *staart*, zie t. a. p. NB. We moeten voor al deze vormen van een grondvorm *dwers* uitgaan; dat deze op **þwerhes* teruggaat, doet voor hun verklaring niets ter zake.]

3b. *berg*, *bērgen*.

Aan Houben's Maastrichtse spraakkunst ontleen ik de volgende voorbeelden:

1a. *zwart* (§ 41; de leenwoorden *kwārt* 'kwart', *pārt* 'part', die in andere dialekten zich bij de klasse van *zwart* aansluiten, hebben zich in 't Maastrichts bij die van *baard*, Maastr. *bārd* aangesloten. Zie § 44).

1b. *e·rəm*, *ge·rəf* (§ 45).

2b. *errəvə* ww., *ve·rəkə* (§ 52).

3a. *hart* 'hart', *start* 'staart' (§ 67 Opm. 3; *gē·rs* 'gerst',

1) In 't algemeen gesproken geldt wat van oost-Noord-Brabant gezegd is, ook van het westen der provincie. V. d. Brand's woordelijst en enige andere artikels van zijn hand in „Onze Volkstaal" hebben op het Noord-Brabants in 't algemeen betrekking. De vorm *aarm* „aan de Zeeuwsche grens", O. V. I, 26, sluit zich bij de Antwerpse vormen aan. Zie blz. 96 v.

§ 67, kan evenals *kē·rs* 'kers' idg. *i* hebben; vgl. blz. 91 noot 2, naar aanleiding van Westvoorns *gērstə*; maar zie ook blz. 99 noot 1.

3b. *be·rəg*, *ste·rəvə* (§ 65; *pa·rək*, *ma·rək* § 42c zijn vrij jonge leenwoorden uit het beschaafde Ndl. resp. uit het Duits).

Voor meer voorbeelden zie de aangehaalde §§ uit Houben's grammatika. Blijkbaar is H. de klankwettige verdeling der *e*- en *a*-klanken ontgaan; anders zou hij niet in § 45 van „*r* + consonant" spreken in plaats van »*r* + gutturaal en labiaal" [1]) en het geval 3a slechts een »opmerking" in plaats van een hele § waardig keuren: maar dat neemt niet weg, dat de klankwet »*a*, *e* > *a* voor *r* + dentaal, *a*, *e* > *e* voor *r* + lab. en gutt." wel degelik in dit dialekt bestaat.

Het naburige Tongerens gaat in dezen met het Maastrichts samen. Vgl. de volgende aan Grootaers' studie over dit dialekt ontleende voorbeelden. Voor meer materiaal zie de §§, waarnaar verwezen wordt.

1a. *zwá.t* 'zwart' (§ 4, 2).

1b. *è.rem* 'arm', *tèref* 'tarwe', *stè.rek* 'sterk' (§ 8, 3).

2b. *è.ref*, *vè.reke* (§ 8, 3).

3a. *há.t* 'hart', *stá.t* 'staart' (§ 4, 2).

3b. (*ver*)*bèrge*, (*be*)*dèrve* (§ 8, 1).

We hebben nu van de blz. 90 opgesomde dialekten, waar *a*, *e* vòòr *r* + dentaal in *a*, vòòr *r* + labiaal en gutturaal in *e* zijn samengevallen, diegene besproken, waar deze toestand tot de huidige dag toe is blijven voortbestaan. We komen nu tot de dialekten, waarvoor dezelfde klankwet is aan te nemen, maar waar de oorspronkelike toestand tengevolge van jongere klankveranderingen niet meer zo duidelik uitkomt. In de eerste plaats beschouwen wij het N.-W.-Veluws. Ik publiceerde over dit dialekt en speciaal over zijn palataliserings- resp. depala-

---

1) N.B. In § 44, handelend over *ă* vòòr *r* + dentaal vinden we de merkwaardige woorden: „Uitgezonderd *e·rt* erwt (ohd. *araweiz*)". Het schijnt de schrijver ontgaan te zijn, dat dit woord op geen regel een uitzondering vormt, maar de klankwettige *e* vòòr *r* + *w* vertoont.

taliseringsverschijnselen al vroeger een artikel, in de Indogermanische Forschungen, 26, blz. 275—282. In enigszins andere vorm en volgorde en veel korter zal ik er in dit verband over spreken.

Dat in het Noord-West-Veluws *a* en *e* vòòr *r* + dentaal in *a* zijn samengevallen (natuurlik de vormen met klinkerrekking, m. a. w. de kategorie van *baard*, *paard*, *aarde* buitengesloten), behoeft geen nader betoog; vgl. *hart* 'hard' (Van Schothorst, § 53 Opm.), *zwart* met oorspronkelike *a*, *hart* 'hart', *start* met oorspronkelike *e* (§ 71 Opm.). Voor meer voorbeelden vgl. de aangehaalde plaatsen bij Van Schothorst [1]). Ook vòòr *r* + labiaal en gutturaal zijn *a* en *e* samengevallen, ze treden echter niet als *e* op maar als *ā*: in de §§ 54, 62, 72 van Van Schothorst vindt men onder meer de volgende voorbeelden: *ārəm* 'arm', *stārək* 'sterk' (1 b), *ārəf* 'erf', *vārəkən* 'varken' (2 b), *bārəχ* 'berg', *stārəvən* 'sterven' (3 b). Eén ding staat dus vast: evengoed als vòòr *r* + dentaal zijn ook vòòr *r* + labiaal en gutturaal *a* en *e* samengevallen, maar in een andere klinker dan vòòr *r* + dentaal. Gerust mogen wij nu aannemen, dat in de periode, waarin deze klankprocessen plaats grepen, de vokaal vòòr *r* + labiaal en gutturaal een palatalere klank had dan vòòr *r* + dentaal, m. a. w. dat hij in 't eerste geval meer een *e*-klank, in 't tweede meer een *a*-klank was. Immers:

1. Deze verdeling van *a*- en *e*-klanken is èn op Nederlands gebied èn elders een bekend verschijnsel.

2. Deze verdeling komt in zeer nabijgelegen dialekten, waarschijnlik in onmiddellik aangrenzende dialekten voor; zonneklaar vertoont ze zich in het Bommelerwaards; in het westen van dit dialekt is de gepalataliseerde klinker vòòr *r* + lab. en gutt. bovendien gerekt, hetgeen herinnert aan de gerekte *ā* in het N.-W.-Veluws.

---

1) Ook *a* vòòr *r* + dentaal + umlautsfaktor moet als *a* optreden. — Het woord *hartoχ* (§ 63 Opm. 3), dat oudtijds de klankverbinding *-arit-* vertoonde, zou wat zijn vorm betreft een van ouder tot ouder Veluwse vorm kunnen zijn; dit is echter zeer dubieus.

3. Ook in een ander geval, waarin de meeste ndl. dialekten geen dergelijke onderscheiding kennen, heeft in het Noord-West-Veluws een volgende labiaal en gutturaal palataal vokaaltimbre veroorzaakt in tegenstelling tot een volgende dentaal: de zgn. wgerm. *ā* of — juister — *ǣ* en de uit *ă* gerekte *ā* splitsten zich in een meer *ē*-achtige en een meer *ā*-achtige klank, de eerste vóór lab. en gutt., de tweede vóór dent. Vgl. Indogerm. Forsch. 26, 275 vlgg., waar dit is aangetoond, onder vergelijking van dgl. klankontwikkelingen in het Pools. Later hebben verschuivingen plaats gehad: de *ā* werd *å̄*, *ō*, zoals dat ook in aangrenzende dialekten gebeurde, en de *ē*, *ǣ* nam *ā*-timbre aan. Welnu, hier hebben we een frappante parallel voor de overgang van *er* of liever *ēr* in *ār*. Misschien mogen we wel aannemen, dat de *ē* van *ēr* (**bērg* en dgl.) was samengevallen met de *ē* uit wgerm. *ā* (*ǣ*) en gerekte *ă*: dan zou de overgang van *ēr* in *ār* slechts een speciaal geval zijn van die van *ē* in *ā*.

4. Ten overvloede wijst het frappante parallelisme met het Pools op een dergelijke oorspronkelike klank-verdeling. Vgl. Indogerm. Forsch. t. a. p.

Aan het N.-W.-Veluws herinnert het Antwerps. Hier vinden we enerzijds *zwart*, *art* ('hart'), *smart*, *garst* (1 a, 3 a; Smout § 32, 2 en 6) [1]), anderzijds *ārəm*, *ārəvə*, *stārəvə* enz. (1 b, 2 b, 3 b; § 33, 1, 2); we mogen niet anders dan een dergelijke ontwikkelingsgeschiedenis voor deze *ā* als voor de Veluwse aannemen. De beide dialekten liggen vrij ver van elkaar af. Of er niettegenstaande dat kontinuïteit tussen beide bestaan heeft, kan ik bij gebrek aan gegevens niet uitmaken. Ik wijs op het blz. 93 noot naar V. d. Brand geciteerde westnbrab. *aarm*; dit geeft aan het vermoeden van kontinuïteit enige grond, — als deze vorm altans bestaat! V. d. Br. m e e n t slechts dat hij »aan

1) Een zeer opvallende vorm is *ārt* 'hard' (§ 33,1). Met de betekenis 'erwt' zou deze vorm zeer begrijpelik zijn. Smout's opgave klopt niet met die van Cornelissen en Vervliet, die voor *hard* de uitspraak *hart*, *hāt* opgeven. Voor *erwt* geven ze inderdaad *aart*, *aat*, naast *æært*, *èèrt*, *ææt*.

de Zeeuwsche grens" voorkomt, overigens heeft het Westnbrabants evenals het Oostnbrabants *ērm*. Trouwens ook ten Oosten van Antwerpen maakt de *â* al spoedig plaats voor een *e*-klank. Vgl. Cornelissen en Vervliet, Idioticon van het Antwerpsch dialect, blz. 19: »Korte *a* vóór *r* verandert in *e*. *Err^{ə}m*, *derr^{ə}m*, *hert*, *mer(k)t*, *smert*, *verr^{ə}ken*, *zwert*, enz.... In 't Antwerpsch hoort men *bärr^{ə}g*, *kärr^{ə}k*, *stärr^{ə}k*, enz. voor *berg*, *kerk*, *sterk*." Bedenken we, dat Cornelissen en Vervliet hun stof niet alleen uit de taal van de stad Antwerpen putten, en letten we op artikels uit hun woordeboek als *arm* en *hart*, *hert* 'hart', waarvoor als Kempense uitspraak *ärr^{ə}m*, *eirr^{ə}m* *ærr^{ə}m* resp. *hät* wordt opgegeven, dan krijgen we de indruk, dat 1. de uitspraak *ârəm* enz. dialekties zeer beperkt is, en 2. wat de *ä*, *e* vòòr *r* + dentaal aangaat, dat deze uitspraak niet zozeer in de stad Antwerpen als wel in de Kempen gebruikelik is: het Kempens sluit zich in dit opzicht aan bij de dialekten van Aalst en Leuven; zie hieronder.

De dialekten van Aalst en Leuven kunnen we samen beschouwen; de klankgroepen, die ons interesseren, zijn er op gelijke wijze gerepresenteerd [1]). *A* en *e* vòòr *r* + dentaal treden als *è* op:

1a. *hard*, *zwart* luiden Aalsts *èrt*, *zwèrt* (Colinet § 6, 3), Leuvens *èt*, *zwèt* (Goemans § 7, 3).

3a. *hart*: A. *èrt* (C. § 6, 1), L. *èt* (G. § 7, 1).

1b. *arm*, *sterk*: A. *ḕrm* (C. § 7, 5), *stḕrk*, L. *ḕrem*, *stḕrek* (G. § 8, 3).

2b. *erf*, *erwt*: A. *ḕrf*, *ḕrt* (C. § 7, 3), L. *ḕref(diel)*, *ḕt* (G. § 8, 2).

3b. *berg*, *werven*: A. *bḕrg*, *wḕrven* (C. § 7, 1), L. *bḕreh*, *wḕreven* (G. § 8, 1).

Op 't ogenblik bestaat het verschil tussen *è* en *ḕ* slechts in de kwantiteit (vgl. de beschrijving van de klinkers in § 2 der

1) Colinet en Goemans, die deze beide dialekten beschreven hebben, bedienen zich gelukkig van een gelijk transskriptie-systeem. Kon dat maar van al onze dialektonderzoekers worden gezegd!

beide grammatika's): is dat altijd zo geweest? Als we in aanmerking nemen, dat het verschil tussen oude *a* en *e* niet meer bestaat, maar dat het klinkerverschil van nu slechts afhankelik is van de *r* + dent. resp. *r* + lab. of gutt., die er op volgen, en verder, dat niet alleen in ver verwijderde talen, maar ook in naburige dialekten de eerste van deze konsonantgroepen een minder, de laatste een meer palatale klinker pleegt vóór zich te hebben, dan is dunkt mij de hypothese niet te vermetel, dat ook in de taal van Aalst en Leuven eenmaal een dergelijke toestand bestaan heeft en dat de tegenwoordige toestand zich daaruit door jongere verschuivingen ontwikkeld heeft. Hoe die meer en minder palatale vokaal, die wij voor 't oud-Aalsts en 't oud-Leuvens aannemen, in deze dialekten precies geklonken hebben, dat is niet meer na te gaan; de laatste behoeft geen zuivere *a*-klank, 't kan een zeer open *e*-klank geweest zijn (zie blz. 109). Trouwens, wanneer wij, van een vervlogen tijdperk sprekende, zeggen, dat een vokaal zich gesplitst heeft in *a* vòòr *r* + dentaal, *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal, dan kunnen we uit de aard der zaak aan deze *a* en *e* slechts een relatieve betekenis toekennen.

Aan het uitgestrekte dialektgebied, waarover we in de laatste bladzijden (blz. 90—98) handelden, grenst in het Zuidwesten, in Vlaanderen een streek met geheel andere verdeling der *a*- en *e*-klanken vòòr *r* + konsonant. Ik beschik over te weinig gegevens, om over het vokalisme van deze dialekten voldoende te kunnen oordelen en om ze in groepen in te delen. Hoezeer ze afwijken van de tot nog toe besproken dialekten, blijke uit hetgeen ik over het Gents en het Westvlaams aan de hand van Boucherij's en Vercoullie's onderzoekingen meedeel.

Het dialekt van Gent onderscheidt nog de niet-gerekte *a* en *e* vòòr *r* + dentaal: Boucherij zegt blz. 619: »Overal waar de Hollanders de *a* vóor eene *r* gebruiken, bezigt men te Gent altijd eene *è*" en onder de voorbeelden noemt hij *hèrte* 'hart'. Maar: »*Hard*, *zwart* en *harpe* behouden de *a*." In een historiese grammatika van de Genter tongval zouden we deze regel aldus

formuleren: „Oorspronkelike *a* blijft *a*, oorspr. *e* blijft *e* vòòr *r* + dentaal" [1] [2]).

De behandeling van *a*, *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal is niet heel duidelik. Naast *oarm*, *oarem* 'arm', *doarm*, *doarem* 'darm', *woarm*, *woareme* 'warm', *koarpel* 'karpel' (= 'karper'), *moarbel* 'marmer', *moarbol* 'marbel' (oorspr. = *marmer*) (blz. 618), alle met oorspronkelike *a*, vinden we met Gents *ir* niet alleen *birg* 'berg', *wirk*, *hirbirge* 'herberg', die oorspronkelike *ĕ* en *hirfst* herfst', *kirmen* 'kermen', *irreweet* 'erwt' (blz. 621, de overige woorden 620), die oorspr. *a* met volgende umlautsfaktor hebben, maar ook *irg* 'erg', *stirk* 'sterk', *zirp* 'zerp', *zirk* 'zerk', *virve* 'verf', *schirp* 'scherp', met oorspronkelike *a* zonder umlautsfaktor. Nu zouden we wel kunnen aannemen, dat *virve* naar analogie van het werkwoord *virven* zijn vokalisme gewijzigd heeft en dat de bijvoeglike naamwoorden *irg*, *stirk*, *zirp*, *schirp* naar analogie van de komparatief en van denominatieve verba *e* > *i* hebben (zoals Te Winkel dat voor de algemeen-Nederlandse adjektieven *erg*, *scherp*, *sterk* aanneemt, Pauls Grundriss I[2] 818), desnoods zouden we de vokaal van *zirk* uit de casus obliqui en de pluralis kunnen verklaren (de stam is **sarki*-) en dan zouden we, na aldus met mannemoed de moeilikheden te hebben overwonnen, de regel kunnen opstellen: „Ook vòòr *r* + labiaal en gutturaal bleef het onderscheid tusschen oude *a* enerzijds en *e* resp. *a* met volgende umlautsfaktor anderzijds bewaard", — maar die verklaring is heel gewrongen. Immers is 't a priori verre van waarschijnlik, dat denominatieve werkwoorden en kompa-

1) Gents *dwis* 'dwars' heeft dezelfde vokaal als *kisse* 'kaars', *vize* 'vaars', m. a. w. deze vorm = Noord-Brab. *dwèrs*. Zie blz. 93. Ook in Gents *gist* 'gerst' zullen we een vorm met vokaalrekking moeten zien = Aalsts *geist*; ook Maastr. *gē·rs* kan zo verklaard worden. Zie echter blz. 93 v.

2) Het woord *harpe* heeft *a*, omdat het een jong leenwoord is. Zo ook in andere dialekten: Beierl. *herrəp* 'zekere zeef' (= zw. *harpa* 'id.'; ook *harp* als naam van een muziekinstrument is 't zelfde woord, zie Meringer Indogerm. Forsch. 16, 128—133, Hirt in Weigand, Deutsches Wörterbuch I[5], 811): *harp* 'harp'. In de eerste betekenis heeft 't woord onafgebroken in 't dialekt bestaan, in de tweede niet.

ratieven zo'n invloed hebben op de positief [1]), — maar zo'n invloed is altans mogelik: hoe komt het dan echter, dat het woord *arm* er aan ontkomen is, en ook *warm*? En terwijl de meeste woorden van de *i*-klasse, zoals *gast*, hun niet-umgelautete vokaal bewaard hebben [2]), zou juist bij **sarki*- de invloed der oblique kasus en van de pluralis zo groot geweest zijn? Zo'n veronderstelling is niet onmogelik, maar toch heel onwaarschijnlik.

Met evenveel recht kunnen we, voorzover we altans uit het niet volledige materiaal van Boucherij konklusies mogen trekken, de these verdedigen, dat in het Gents evenals in oosteliker dialekten, *a* en *e* vòòr *r* + labiaal en gutturaal in *e* zijn samengevallen [3]), als wij dan maar de positie vòòr *rm* uitzonderen en in *koarpel* een leenwoord zien. Wat de groep *arm* betreft, zouden we aan kunnen nemen, dat zich hier al vroeg een svarabhakti-vokaal ontwikkelde, die verlenging van de *a* veroorzaakte, m. a. w. dat wij al vroeg een vorm **ārəm* hadden, in dezelfde tijd, waarin men nog *scharp*, *stark* sprak met korte vokaal. Natuurlik kunnen we dan ook voor *kirmen* een ouder **kǣrəmən* of **kērəmən* veronderstellen, — 't zou echter mogelik zijn, dat die svarabhakti-vokaal alleen optrad bij tautosyllabiese *rm*: dus *arm* > **ārəm*, maar **ăr-mə*, **kǣr-mən*, **kĕr-mən*. Het

---

1) A priori is 't omgekeerde waarschijnliker; vgl. ook Kern, De Limburgsche Sermoenen, blz. 110; in het dialekt der L. S. heeft de komparatief steeds de niet-umgelautete klinker van de positivus Bij de superlatief komt vaak nog wel umlaut voor.

2) In *eik*, *geit* (en *arbeid*? maar dit is waarschijnlik een ontlening uit 't Hd.: in 't Ndl. verwachten we *v* en geen *b*) behoeven we geen analogie naar de verbogen kasus aan te nemen: veeleer heeft germ. *ai*, oerndl *ei* zich gesplist in *ei* vòòr *i* en *j* en anders *ē*, voordat de *i* in de nomin.-akkus nog was afgevallen, — eventueel na die afval, maar dan kunnen we palatalisering van de slotkonsonant aannemen, die de overgang in *ē* verhinderde.

3) De overgang van *e* en *i* is een jonger proces, evenals die van *a* in *ao*. Het is opvallend, dat dezelfde klankgroepen *aor* en *ir* ook de rekkings-produkten van *ar* en van *ęr*, *ër* vòòr dentaal zijn: *board* 'baard', *koarte* 'kaart', *pird* 'paard', *irde* 'aarde' (Boucherij blz. 627).

nieuw-Gentse *kirmen* laat zich trouwens ook best uit een vorm met gerekte klinker verklaren [1]).

Maar ik zal over dit onderwerp niet verder doorgaan; bij het Westvlaams komen we er op terug. Ter loops merk ik op, dat een goed middel, om hier tot klaarheid te komen, zou zijn: een statisties onderzoek naar het gebruik van de spellingen *aerm*, *arm*, *erm*, *staerc*, *starc*, *sterc* enz. in Middelnederlandse Vlaamse handschriften, misschien zou zo'n onderzoek voor sommige lokale dialekten iets aangaande de uitspraak leren. Ik stel me hier tevreden met te konstateren, dat het Gentse dialekt in tegenstelling tot het Antwerps, Aalsts e. a. oostelike dialekten de niet-gerekte *a* en *e* vòòr *r* + dentaal van elkaar onderscheidt en dat ook vòòr *r* + labiaal en gutturaal dit dialekt niet geheel gelijke ontwikkeling van *a* en *e* vertoont als de genoemde naburige dialekten. Ter loops wijs ik nog op de overeenstemming tussen de nieuw-Nederlandse schrijfwijze en het vokalisme van Gent: de boven naar Boucherij opgenoemde woorden met *aò* schrijven wij met *a*, die met *i* echter met *e* [2]). Het is een bekend feit, dat onze schrijftaal veel Vlaamse elementen bevat; in dit geval heeft blijkbaar de orthografie zich geregeld naar de uitspraak van beschaafde Vlamingen, en die uitspraak samen met de hiernaar aangenomen schrijfwijze heeft verder invloed gehad op de uitspraak van Noord-Nederlanders, die beschaafd Nederlands spraken. Trouwens, bij de klankgroepen *ar*, *er* vinden we nog steeds belangrijke uitspraakverschillen ook bij beschaafden, en in de 17e eeuw, toen een beschaafde Hollandse spreektaal zich begon te vormen, zullen die verschillen nog wel groter geweest zijn.

Het Westvlaams onderscheidt ook de oude *a* en *e* vòòr *r* + dentaal: *hard*, *zwart* worden door Vercoullie niet vermeld en

1) Het door Boucherij vermelde *ontfirmen* liet ik onbesproken. Of we van een ww. op *-ôn* of op *-ian* uitgaan, is van geen belang, aangezien dit woord waarschijnlik in het Gents evenals elders voortdurend onder invloed heeft gestaan van de kerktaal: wij moeten het als een telkens bij herhaling ontleend *ontfermen* beschouwen.

2) 't Woord *zwerm* vond ik bij B. niet vermeld.

hebben dus blijkbaar *a* als in 't geschreven Nederlands; anderzijds: *hert*, *smert* (§ 1, II, 5 b) [1]). Vòòr *r* + lab. en gutt.: *aorm* (met lange *ao;* 4 b), maar: *erg*, *perk*, *zerk*, *derm*, *zwerm*, *erbermen* [leenwoord], *scherp*, *terwe* (*a* zonder umlautsfaktor); *verken* (*a* met umlautsfaktor) (5 b). Voor dit dialekt is de verklaring van *erg* enz. naar analogie van komparatieven enz. met umlaut nog minder aannemelik dan voor het Gents: we houden hier altijd nog de woorden *derm*, *terwe* over, het eerste een *a*-, het tweede een *ō*-stam, zonder dat er afleidingen met umlaut voorkomen, die een analogiese *e* hadden kunnen veroorzaken. Daardoor wordt die analogie-hypothese ook voor 't Gents nog onwaarschijnliker. Maar ook vinden we in 't Wvla. niet een dgl. onderscheid tussen vormen met *rm* en met andere konsonantgroepen als in 't Gents. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de oorzaak der schijnbaar grillige verdeling van *a* en *e* voor beide dialekten dezelfde is; maar dan is deze niet in de *m* te zoeken. Wanneer ik een formule wil opstellen voor het Gents en het Westvlaams, moet die aldus luiden: de groepen *ar* + dentaal en *er* + dentaal zijn niet samengevallen; vòòr labialen en gutturalen zijn *ar* met volgende umlautsfaktor en *er* in *er* samengevallen; ook *ar* vòòr lab. en gutt. zonder volgende umlautsfaktor is onder zekere niet nader bekende kondities *er* geworden.

Minder moeilikheden levert het Zaans, waartoe wij nu overgaan, op. Aangezien dit dialekt afwijkt van al de tot nu toe besprokene, betreur ik het dubbel, aangaande aangrenzende dialekten geen gegevens te hebben; in de eerste plaats bedoel ik die dialekten, die tussen het Zaans en 't grote blz. 90—98 behandelde taalgebied liggen.

In het Zaans zijn *a* en *e* vòòr *r* + dentaal in *a* samengevallen: *hart* 'cor', *dwars*, *garst* (Boekenoogen § 21) hebben dezelfde vokaal als *scharn* (= ags. *scearn*), *flard* (§ 19) en het

1) Wvla. *dertel*, Kil. *dertel*, mnl. *derten* hebben oorspronkeliker vokalisme dan *dartel*. Ten onrechte nam ik Tijdschr. 26, 54 een grondvorm met *a* aan.

niet in dit verband door B. genoemde *hard*. Vòòr *r* + labiaal en gutturaal is *a* bewaard gebleven, evenzoo de *e*, bijv. *arr₂m* (§ 86a), *barg* 'hooiberg' (zie blz. 92), *barm*, ook *barmtə* 'berm' (zie blz. 88) (§ 21), *arg*, *skarp*, *stark*, *zark*, *zarp*, *tarf*[1]) 'tarwe' (§ 20), maar: *sterrəvə*, *werrək* (§ 86a). *Ar* vóór umlautsfaktor treedt soms als *er* op: *errəf* 'erf', *errəfənis* (§ 86a), *ervə* (§ 160), soms als *a*: *varkə* ('t mv. *vettəvarkəs* in een dialektiese tekst op blz. LXXXIV), *art* 'erwt'. Waarschijnlik moeten we *errəf* enz. als niet-klankwettige, ontleende vormen beschouwen, te meer aangezien het dialekt hiernaast 't uit **arf* door labialisatie ontstane *orf* kent (§ 56; zie blz. 114). Of moeten we aannemen, dat in sommige vormen van het paradigma (eventueel vóór tautosyllabiese *rf*, *rv*) umlaut werkte, onder andere kondities echter niet?

Toen ik blz. 90 van de *a*-dialekten was overgegaan naar de *a-e*-dialekten (gemakshalve gebruik ik deze korte benamingen), heb ik het eerst die grote dialektgroep beschouwd, waar *ar* en *er* vòòr alle konsonanten zijn samengevallen, maar vòòr dentalen anders optreden dan vòòr labialen en gutturalen. Daarna werden de dialekten besproken, waar slechts in een deel dezer gevallen *a* en *e* samenvielen. Tot deze dialekten behoort er nog een, dat tot nu toe onbesproken bleef; het bevindt zich tussen de *a*-dialekten en het hierboven besproken Brabants en Zuid-Limburgs. Het bedoelde dialekt is beschreven door A. M. Mertens, Onze Volkstaal 2, 201 vlgg.: het wordt gesproken in de dorpen tussen Roermond en Weert; zie t. a. p. blz. 204 noot. De stad Roermond heeft weer „eene geheel eigenaardige taal", zegt Mertens, maar wat de hier besproken klankgroepen aangaat, stemt het met Mertens' dialekt overeen, zoals uit de opgaven van Simons blijkt. Hoe de *a* en *e* vòòr *r* + konsonant verdeeld zijn, dat tonen de volgende voorbeelden:

---

1) Hoe Assendelfts *terf* te beoordelen is, laat ik in 't midden. Is 't een leenwoord, of is 't een laatste rest van een hele groep dgl. vormen en werkte in 't Assendelfts van ouds *r* + lab. palataliserend? Vgl. over dit dialekt Boekenoogen, blz. XI.

1a. M. *kwartel* (blz. 242), S. *zwart* (blz. 12).
1b. M. *erm*, *werm* (204), S. *erm*, *werm*, *sterk* (12).
2a. M. *st. Merte* (223), S. *merteleer* (12).
2b. M. *verke(n)*, S. *ärf* (12).
3a. M. *hert*, *stert* (204), S. *hert*, *schmert*, *stert* (14).
3b. M. *berch* (245), *sterve(n)* (229), S. *berge*, *sterve* (13).

Dus: vóór *r* + labiaal en gutturaal zijn *a* en *e* in één palatale vokaal [1]) samengevallen, maar vóór *r* + dentaal is *a* *a* en *e* (*ẹ* en *ë*) *e* gebleven. Het woord *marg* 'merg' bij Simons pag. 12 is ongetwijfeld een leenwoord [2]).

Helaas bezit ik geen voldoende gegevens, om de geografiese verbreiding van deze Limburgse verdeling van *ar* en *er* vast te stellen en om zodoende na te gaan of er nog overgangsdialekten bestaan naar de kant 't zij van het *a*-gebied enerof het Brab.-Zuidlimb. gebied anderzijds. P. Bellefroid geeft Versl. en Meded. der kon. Vla. akad. v. taal- en letterkunde, 1906, blz. 888—892 een kort overzicht over de Limb. dialektgroepen; over de klankverbindingen *ar* en *ér* spreekt hij tot mijn spijt niet in 't biezonder. Te oordelen naar Ridder de

1) Simons beweert, blz. 12, dat de umlauts-*a* „in verreweg de meeste gevallen den oorspronkelijken klank naar *a* toe, als in 't Hoogduitsch, behouden heeft". Voor „'t Hoogduitsch" is die bewering niet juist; ook voor 't Roermonds waag ik het te betwijfelen, of *ärf* een andere klinker heeft dan *erm*. Volgens S. zou een *i* minder sterk palataliserend hebben gewerkt dan een *m*; anders evenwel bij *r* + dentaal: *merteleer* (= mhd. *merterer*, met umlaut, zie blz. 106 v.) heeft volgens S. dezelfde *e* als *erm* en een andere dan *ärf*.

2) Dit woord is ook elders ontleend. Naast vormen op *g* resp. *χ* uitgaande in 't Saks. dialekt van Gelderland en Overijsel, 't Elten-Berghs, 't N.-W.-Veluws, 't Bommelerwaards, 't N.-Brabants, 't Maastrichts, 't West-Voorns, 't Beierlands en 't Zaans vinden we: gron. *mark* (Molema en De Vries), om Kampen *mörk* (in de stad *mörf*), Leuv. *mèrek*, Aalsts *mèrk*, Antw. *mårək*, wvla. *mark*, N.-Bev. *mēᵃrᵊk*. Deze vormen kunnen we, hoe vreemd dat ook is, niet anders verklaren dan door ontlening aan te nemen, vooral als we bedenken, dat Verdam Mnl. Wdb. s. v. *march* onder zijn talrijke voorbeelden er slechts één heeft kunnen geven van de vorm *marc* (gen. *marcs*, variant Nat. Bl. 2, 2259) en dat Kiliaen, die zelf te Antwerpen woonde, dus midden in een streek, waar nu de *k*-vorm gebruikt wordt, *marck* slechts als een Saksiese vorm kent. Is bij uit Westfalen of uit 't Hd. geïmporteerd? Vgl. over de westf. vorm blz. 86 noot. Ook de Twentse vorm (blz 85 v.) en de Zaanse (blz. 114) zullen, hoewel op *g* (*ch*) uitgaande, wel ontleend zijn.

Corswarem t. a. p. 1907, blz. 163 zijn juist de Limburgse dialekten zeer interessant: »Nergens, in België, vindt men eene zoo groote verscheidenheid op een zoo weinig uitgestrekt grondgebied". Wat het Hasselts aangaat, waarvan R. d. C. verder een en ander meedeelt, hier vinden we *haard* 'hard', *erm* 'arm', *derm* 'darm', *werm* 'warm', *verken* 'varken', *merkt* 'markt', (blz. 164), *berg* 'berg' (blz. 165). Mogen we uit het feit, dat de woorden *hart* e. dgl. niet vermeld worden, afleiden, dat ze *e*-vokalisme hebben? Immers vooral de afwijkingen van het 'Vlaamsch" worden meegedeeld. In dat geval zou het Hasselts met de door Simons en Mertens beschreven dialekten overeenstemmen [1]).

Het gebied, waarop wij palatalisatie van *a* resp. depalatalisatie van *e* vóór *r* + gutturaal en labiaal resp. *r* + dentaal hebben gekonstateerd, is heel groot. Beide verschijnselen troffen we aan op 't grote dialektgebied, dat op blz. 90 is aangegeven; alleen depalatalisatie in het Zaans, alleen palatalisatie in de het laatst besproken Limburgse dialekten en in het Vlaams, hier echter met moeilik te verklaren uitzonderingen. Hoe moeten we ons nu de ontwikkelingsgang in die streken voorstellen, die beide verschijnsels kennen? Moeten we aannemen, dat eerst *a* en *e* vóór *r* + welke konsonant ook in één klank zijn samengevallen (afgezien natuurlik van de woorden met rekking, van 't type *baard, aarde*) en dat daarna door de verschillende werking van dentalen ener- en labialen en gutturalen anderzijds differentiatie is ingetreden? In dit geval zouden bedoelde dialekten in een vroegere periode dgl. toestanden hebben gekend als nu — en wellicht reeds vóór enige eeuwen — de blz. 87—90 besproken *a*-dialekten. Of moeten we veeleer een oudere toestand veronderstellen, overeenkomend met die 't zij van 't Roermonds 't zij van het Zaans? Of is wellicht in een deel

1) *Dwars* heeft vokaalrekking: *dwiaors* evenals *iaord* 'aarde', *miaort* 'maart'. Vgl. blz. 93.

van het gebied, dan waarschijnlik het Zuidelike, de palatalisatie onder, en in het andere deel de depalatalisatie? Desnoods zouden we dan voor een derde deel, in de buurt van de saks. streken, samenval van *ar*, *er* voor alle konsonanten kunnen aannemen. Het is voorlopig onmogelik, deze vragen te beantwoorden, immers de Middelnederlandse toestanden zijn nog zo weinig klaar; vgl. Franck, Mittelndl. Gramm.[2] § 46 en § 65. Toch houd ik het niet voor onmogelik, dat in de schijnbaar onontwarbare chaos van het mnl. materiaal nog eens licht en orde wordt gebracht. Daarvoor zal het echter in de eerste plaats nodig zijn, dat enerzijds lokaliseerbare handschriften nauwkeurig worden onderzocht, dat anderzijds bij 't onderzoek van andere handschriften met de gegevens wordt rekening gehouden, die de nnl. dialekten ons aan de hand doen. Wanneer het bekend is, uit welke streek de auteur afkomstig is, wiens werken in de door ons bestudeerde handschriften voorkomen, wordt enerzijds de kwestie ingewikkelder, doordat we niet mogen nalaten, ook met zijn dialekt rekening te houden, anderzijds hebben we een houvast meer dan anders het geval is. Natuurlik hebben we ook nog rekening te houden met lokale rekkingen, zoals we die bij ons onderzoek aangaande *ar*, *er* in de jongere dialekten telkens aantroffen, en verder met de schrijfgewoonten van de litteraire taal. Omstandigheden te over, die het onderzoek ingewikkeld maken! Toch is er wel iets te bereiken.

Wellicht kom ik op de mnl. representatie van *ar*, *er* + konsonant nog eens terug; voor dit artikel heb ik slechts het nnl. materiaal nauwkeurig onderzocht en alleen als een kleine aanvulling geef ik enige biezonderheden aangaande 't Mnl.

Wat het Zuidlimburgs aangaat, hiervoor mogen we een dgl. oudere toestand aannemen als we in 't tegenwoordige Roermonds aantreffen. J. H. Kern geeft in zijn grammatika van de Limburgse Sermoenen blz. 20 enige woorden op met *e* voor *a*: *erm* 'lacertus', *ermude*, *ertsetrie*, *mertelere*, *scerpe* 'pera', *verwe*, *erwermen* 'incalescere', *verwermen* 'id.': al deze vormen kunnen door umlaut (*ertsetrie*: vgl. onfr. *ercetere*; *mertelere* = ohd.

martirari, mhd. *merterer*, *merteler*) resp. door invloed van de labiale konsonanten worden verklaard. Het is echter al te gewaagd, uit deze enkele vormen, waartegenover een veel groter aantal met bewaard gebleven *a* staat, verstrekkende konklusies te trekken betreffende de palataliserende werking van labialen en gutturalen. Gelukkig kreeg ik onlangs een Zuidlimburgse tekst onder ogen, die wel degelik aantoont, dat in de 15de eeuw (dus een eeuw later dan de Limb. Serm.) altans in Tongeren de labialen en gutturalen palataliserend werkten. Ik heb hier een getijdeboek op 't oog, dat op de Koninkl. Bibliotheek berust (hs. 75 G 2), geschreven in de 15de eeuw en afkomstig uit Tongeren. Dat blijkt uit het rood geschrevene *kerc wijnge tongren* in de kalender (9 Mei) en uit de dialektiese eigenaardigheden, die nauwkeurig overeenstemmen met die van het tegenwoordige Tongerens, zoals Grootaers dat heeft beschreven. Ik liep in dit getijdeboek de kalender, de Getijden der H. Maagd, de boetpsalmen en de 100 artikelen door en vond geen spoor van depalatalisatie vóór *r* + dentaal, daarentegen ondubbelzinnige bewijzen van palatalisatie vóór *r* + labiaal en gutturaal. Ik had met het doorlezen van veel minder bladen kunnen volstaan, als ik in het begin meer voorbeelden van het type 1a (*hard*) had aangetroffen. Het resultaat is als volgt:

1a. *hardelic* (fol. 99r.), *haertheit* (105v.); naar analogie: *verhaert* 'verhardt' (15r.; de gelijkluidende passus in de Lange Kruisgetijden en de Getijden van de Eeuwige Wijsheid heeft *verhardet*, fol. 134v., 160v.), *verhaerdt* (120r.), *verhaerden* (120v.); maar met *e: der swertter morianen* (10v.): op dit geval komen wij zometeen nog terug. Dat *verhaert*, *verhardet* enz. analogiese *a* voor *e* hebben, blijkt uit de voorbeelden met umlaut (2a).

2a. *Merten*, gen. *-ens* (3 maal in de kalender), *mertelere* (herhaaldelik, nooit met *a*; maar wel: *martilie(n)* 101r., 102v., 104r. 2 maal, 116v, met ander aksent).

3a. *herte* (ettelike keren, nooit met *a*), *smerttelike* (109r.).

1b. *erke* 'ark' (57v, naast *arke* 41r.; bij een „geleerd" woord begrijpelik), datief *herpen* 'harp' (32v), *sterck* (101r.), *scerpe(n)*

(37v., 96v., 109v., 119v.) enz.. De enige uitzonderingen zijn *arbeyt* (46v.), *ghearbei(d)t* (45v., 53r.), *arm* 'pauper', dat herhaaldelik voorkomt, altijd met *a*, en *arm* 'bracchium', waarvan ik 3 maal een *e*-vorm (55v., 123r, 127r.: *erme* resp. *-en*), 2 maal een *a*-vorm (121v, 126v.: *armen*) vond. *Arbeyt*, *ghearbeit* zouden we eventueel als een geleerd woord kunnen opvatten, maar bij *arm* 'pauper' is dat niet mogelik. Vgl. blz. 99 v., 102, waar op een dgl. afwijking in het Vlaams werd gewezen.

2b. *erue* (54r.).

3b. *berch* (passim).

Mij dunkt het is niet te vermetel, om voor dit dialekt aan te nemen, dat in de 15de eeuw de depalatalisering vóór *r* + dentaal nog niet had plaats gehad, de palatalisering vóór *r* + labiaal en gutturaal wel, hoewel misschien zekere omstandigheden die nog konden verhinderen (deze restriktie wegens het woord *arm*); m. a. w. hier moeten we van een dgl. toestand uitgaan als we nu in het Roermonds en Vlaams nog vinden en de depalatalisatie vòòr *r* + dentaal is jonger. Het vreemdst is in ons handschrift type 1a gerepresenteerd. In de kalender vinden we *swertter*, elders afleidingen van *hard* met *a* en *ae*. Moeten we nu aannemen, dat deze laatste schrijfwijzen op invloed van een orthografiese konventie berusten en dat *swertter* de ware klank van het gesproken dialekt weergeeft? Voor dat vermoeden is wel enige aanleiding: immers ook wat de oorspronkelik lange *â* aangaat, sluit de kalender met zijn talrijke *oe*'s zich meer bij de gesproken taal aan dan de er op volgende gebeden, waar deze spelling zeer zeldzaam is. Toch geloof ik, dat we op zijn hoogst zo ver mogen gaan, dat we voor het dialekt van ons handschrift een ietwat *e*-achtige uitspraak van de *a* vóór *r* + dentaal aannemen (a^e); een dgl. *e*-klank als vóór *r* + lab. en gutturaal mogen we bezwaarlik veronderstellen, mede op grond van deze twee feiten: 1. de iets oudere, maar uit een naburig gebied afkomstige Limburgse Sermoenen kenden blijkens de voorbeelden bij Kern de meer palatale vokaal alleen vóór *r* + lab. en gutt., 2. het tegenwoordige Tongerens

kent *ar* vóór dentaal tegenover *er* vóór labiaal en gutturaal. Als wij aan de *e* in de kalender enige waarde moeten toekennen, zullen we dus moeten aannemen, dat in het 15de-eeuwse Tongerens oorspr. *a* en *e* vóór *r* + lab. en gutturaal *e* luidden, evenzo oude *e* vóór *r* + dent. en oude *a* vóór *r* + dentaal + umlautsfaktor; maar *a* vóór *r* + dent. zonder umlautsfaktor a^e; later ging dan de *e* vóór *r* + dent. ook in a^e en daarna iedere a^e in *a* over.

Als deze opvatting juist is, hebben we meteen een vingerwijzing voor de verklaring van de *è* vóór *r* + dentaal in het Zuidbrabants van Leuven en het Oostvlaams van Aalst. Ook deze dialekten kennen een palatale vokaal vóór *r* + lab. en gutt., maar tevens vóór *r* + dentaal, hoewel de vokaal in deze positie niet identies is met de andere. Ik stel me voor, dat ook in deze streken de palatalisering vóór *r* + lab. en gutt. een oud verschijnsel is — daarop wijzen de overeenkomstige toestanden zowel in het Zuid- en Noord-Limburgs als in het N.-Brabants, Antwerps en Vlaams —, dat daarna de *a*- en *e*-vokalen vóór *r* + dentaal in een a^e-klank zijn samengevallen, die later een nog palataler timbre heeft gekregen. Gaarne erken ik echter, dat we bij dgl. rekonstrukties op zeer onzeker gebied komen: maar helaas missen we de nodige voorstudieën, waardoor positiever resultaten mogelik zouden worden gemaakt: het is dringend nodig, dat de taal van Zuidlimburgse en Zuidbrabantse M.E.se codices nauwkeurig en systematies wordt onderzocht, — en datzelfde geldt van de codices uit andere streken.

Mogen we nu aannemen dat evenals in Zuid-Limburg in het hele blz. 90 genoemde gebied de depalatalisatie het relatief jongere verschijnsel is? Geenszins, zolang we geen bewijzen hebben. Het zou van belang zijn, als we konden uitmaken, hoe in het Zeeuws en het Zuidhollands der eilanden in de Middeleeuwen de oude *ar* en *er* optreden. In tegenstelling tot de zoëven besproken Limburgse en Brabantse dialekten grensde dit gebied — altans in het Noorden — aan een ander, dat toen vermoedelik alleen depalatalisering kende evenals nu nog

het Zaans. Uit de door Te Winkel Tijdschr. 18, 165 vlg. bijeengebrachte gegevens blijkt dit dunkt me duidelik voor het Delflands van Huijgens' tijd [1]): *arg*, *starck*, maar *hart* 'hart' — voor de volledigheid voeg ik bij deze voorbeelden van 1b en 3a er nog een van 1a (*swarte*, Hofwijck 1800 e. e.) en van 2b (*erven* znw. mv.. Een boer 74) —, en als ik bij mejuffrouw Hofker, De taal van Melis Stoke blz. 78 lees, dat het in 1390 te Naaldwijk geschrevene hs. C. altijd *berch*, *erve* enz., *clerc* schrijft, soms *marken* naast *merken*, eenmaal *Harman* naast *Herman*, „naast *Merwede* ook *Marwede* (VIII 978)" (alleen op deze plaats?) en vaker *harte*, *hartoghe*, terwijl oude *a* zonder volgende umlautsfaktor zowel voor *r* + lab. en gutt. als voor *r* + dent. in dit hs. ongeveer altijd als *a* optreedt, dan komt het vermoeden bij mij op, dat ook toen in Naaldwijk reeds de klankverdeling van Huijgens' tijd bestond [2]). Helaas is 't mej. Hofker niet mogen gelukken, uit te maken, hoe het met deze klankverdeling in de taal van Stoke zelf gesteld was. Had zij enerzijds zich meer moeite gegeven om de streek, waar de handschriften vandaan komen, vast te stellen [3]), anderzijds aan de verhouding van Stoke tot bestaande orthografiese konventies wat meer aandacht geschonken, misschien was dan het resultaat minder pover geweest dan het op blz. 83 bereikte; had zij beter nota genomen van mijn opmerkingen Tijdschr. 24, 14 v., misschien had zij dan een statis-

1) Voor 't Delflands van nu deelt Te Winkel enige feiten mee, maar die maken 't ons niet mogelik, om de situatie van het dialekt wat de verdeling van *ar* en *er* betreft vast te stellen.

2) Ofschoon ik nooit een systematies onderzoek heb ingesteld, meen ik toch opgemerkt te hebben, dat in veel 15.-ceuwse Hollandse getijdeboeken, die ik in de laatste tijd voor een ander doel bestudeerde, de spelling *harte* voor 'hart' zeer gewoon is, anderzijds echter *scarp*, *starc*, *arm*, met umlaut *erve*, met oorspr. *e berch* enz. de heersende vormen zijn. Zelden is een nauwkeurige lokalisering mogelik, maar „Hollandse" afkomst is gauw te herkennen.

3) Vooral bij hs. A. zou dat toch niet zo moeilik zijn geweest; ik wijs slechts op de niet-Zeeuws-Zuidholl. vormen *eerde*, *geerne* enz, op *vleesch*, een frankiese, o. a. uit Brab. dialekten bekende vorm naast Zeeuws, West-Voorns, Beierl. *vleis(ch)*, op *ou* in plaats van *oe* vòòr gutturalen, welke vormen (om van andere niet te spreken) karakteristiek zijn voor dit hs. in tegenstelling tot Stoke's taal.

tiese lijst gegeven van het gebruik van *harte* enz.; nu worden de woorden met lab. en gutt. en dent. niet voldoende onderscheiden.

Verder ga ik op 't ogenblik niet in op de mnl. klankverdeling. Deze is zeker de moeite waard om aan de hand van de codices nauwkeurig te worden bestudeerd. Dan kan 't zeer goed blijken, dat de grote blz. 90 genoemde dialektgroep slechts dan één groep mag genoemd worden, als we het vokalisme van onze dagen beschouwen, maar dat in de Middeleeuwen hetzelfde gebied twee of meer belangrijk van elkaar verschillende delen bevatte, een met alleen palatalisering, een ander met alleen depalatalisering, eventueel nog een derde, waar *ar* en *er* vòòr alle konsonanten gelijk waren geworden. Het laatste moet dan in het Noordoosten, in verschillende delen van Gelderland en eventueel ook van Utrecht te zoeken zijn. De palatalisering zou dan van het Zuiden zijn uitgegaan, de depalatalisering echter van het Noorden; doordat beide hun gebied hebben uitgebreid, de eerste naar 't Noorden, de tweede naar 't Zuiden, beide eventueel gezamenlik over een deel van Gelderland en Utrecht, zouden we nu één grote dialektgroep hebben gekregen, waar beide verschijnselen zijn waar te nemen.

Met een enkel woord wil ik nog spreken over twee kategorieën van woorden, waarmee we hierboven af en toe te maken hadden, zonder dat we ze tot nog toe afzonderlik hebben behandeld: 1. de woorden met *ar* + kons. + umlautsfaktor, 2. de woorden met gelabialiseerde vokaal.

1. Umlaut. In die dialekten, waar de klankwaarde der vokaal alleen afhankelik is van de konsonant, die op de *r* volgt, is het natuurlik niet waar te nemen, of in een vroegere periode umlaut is ingetreden, ja dan neen, — altans niet, wanneer we het dialekt in zijn huidige gedaante beschouwen. Hoe staat 't echter in die streken, waar 't zij de palatalisering 't zij de depalatalisering is achterwege gebleven? Voor 't Zaans is er reden om te veronderstellen, dat de umlaut achterwege is gebleven; zie blz. 103. Wat 't dialekt van Stoke's handschrift C

aangaat, durf ik evenmin als voor 't Zaans de zaak te decideren: *gheverwet* (blz. 77 bij mej. Hofker), *erve* bewijzen niet afdoende, dat hier wel umlaut is ingetreden; ik durf niet uit te maken, of deze vormen van de Naaldwijkse prior dan wel van zijn „vorlage" afkomstig zijn. Wat *erve*, in Huijgens' Delflands *erven* mv. betreft, herinner ik aan blz. 103, waar we voor zaans *errəf* ontlening mogelik hielden. Doorzichtiger zijn de toestanden in die streken, waar de palatalisering van *ar* ouder is dan de depalatalisatie van *er*; hier heeft blijkbaar *i* en *j*, volgend op een dentaal, evengoed *ar* in *er* doen overgaan als een labiale of gutturale konsonant. Immers we vonden èn in het Tongerens van de 15e eeuw èn in de Limburgse Sermoenen èn in het Roermonds van nu *mertelere*, *merteleer*, dat niet anders dan als een umlaut-vorm te begrijpen is. Het Westvlaams heeft blijkens de Bo *martelaar*, *-lare*, *-lère* en het werkwoord *martelen*: deze vormen zullen wel direkt op mnl. *ma(e)rtelare*, *ma(e)rtelen* teruggaan en deze worden het best als jongere, na de umlautperiode ontleende resp. aan de Lat. woorden opnieuw „angeglichene" vormen verklaard: vgl. mhd. *marterære*, *-lære*, *martelen*, *marter(e)n*. Of wvla. *herden* 'harden, uitstaan' klankwettig is, durf ik niet uit te maken; wel komt het mij waarschijnlik voor, dat de umlaut van *ar* wvla. *er* is, maar naast *herden* komt ook *heerden* voor met dezelfde gerekte klinker van *peerd* 'paard'; we moeten nu met de mogelikheid rekenen, dat in sommige flexievormen vokaalverkorting heeft plaats gehad: dan zou 't ww. *herden* ontstaan zijn, doordat die sekundaire korte vokaal in het hele paradigma is doorgevoerd. — Uit de citaten in het Mnl. Wdb. krijgt men de indruk, dat in het Middelnederlands de vorm *herden* zeer veel voorkwam. De vorm met *ĕr* is ook westfaals, zie blz. 87.

Met 't oog op de aangehaalde umlautsvormen zie ik geen bezwaar er tegen, om altans voor een groot deel van het gebied, dat èn palatalisering èn depalatalisering kent, umlaut aan te nemen. Natuurlik is die dan niet ingetreden, wanneer in een deel van het bedoelde gebied 't zij de palatalisering 't zij

de depalatalisering ouder mocht zijn dan de umlautperiode in hetzelfde gebied; maar die veronderstelling komt me niet waarschijnlik voor. Wat de voorgeschiedenis van de *a*-dialekten betreft, waag ik me niet aan gissingen. We kunnen dergelijke oudere toestanden vermoeden, als we in het Twents nog heden aantreffen en als we ook voor het oudere Nederfrankies waarschijnlik vinden, maar uit te maken is de kwestie m.i. alleen dan, wanneer een dgl. oudere toestand uit M.E.se codices, van die streken afkomstig, blijkt, — een onderzoeking, die (dat mag nog wel eens herhaald worden) zeker de moeite waard zou zijn.

2. In sommige gevallen vinden we behalve palatalisering vòòr *r* + lab. en gutt. ook nog labialisering, onder invloed van andere labiale klanken in 't woord: zo Beierl. *kurrəpər* of *kurrəpəl* 'karper', *murrəg* 'merg', *vurrəf* 'verf', *wurrəf* 'werf', *mulləvər* 'soort knikker'. Ik wens deze labialisering niet in den brede te bespreken en daarom bepaal ik mij tot het opsommen der woorden uit dit ene dialekt. Ik koos het Beierlands uit, omdat ik bij Opprel § 2c een m.i. onjuiste opvatting van de voorgeschiedenis dezer woorden aantrof, die mij tot tegenspraak uitlokte. Volgens Opprel is *a* in dgl. gevallen eerst *e* en daarna *u* geworden. A priori ziet er dat niet onwaarschijnlik uit; immers we verwachten *er* uit *ar* voor labiaal en gutturaal en ook een oorspronkelike *er* is soms in *ur* overgegaan (*bədurrəvə* enz., bij Opprel § 8c). Waarom dan niet ook *er* uit *ar*? Voor sommige woorden gaat Opprel's opvatting misschien op, maar niet voor alle. De verschillende dialekten, die de *u*-vokaal vertonen, vertonen die niet precies bij dezelfde woorden en het heeft de schijn, alsof in verschillende perioden „einzeldialektisch" dit vokalisme kon opkomen. Het zal ook wel eens zijn opgekomen, nadat in zulke dialekten *a* reeds *e* was geworden en zo kan ik mij voorstellen, dat in jonge *u*-vormen de ontwikkeling heeft plaats gehad zoals Opprel het voorstelt. Maar in andere gevallen is *a* eerst *o* geworden en dan *u*; dat dit in een dialekt als 't Beierl. mogelik is, blijkt uit Opprel § 13b, die ons leert dat *o* evengoed als *a* door volgende *r* + lab. en gutt. is gepalata-

liseerd geworden; dgl. palatalisatie-regels vinden we ook in andere dialektgrammatika's. Dat werkelik *o* de tussentrap is geweest en niet *e*, blijkt uit de volgende feiten:

I. Dialekten, die geen palatalisering vóór *r* + lab. en gutt. kennen, vertonen in de hier bedoelde gevallen de vokaal *o*: achterh. *borg* naast *barg* 'gesneden varken', zaans (B. § 56) *korpər*, *korpəl*, *wòrm* (Oostzaans = *warm*), *vorf* 'verf', *worf* 'werf', *orf* 'erf', *ort* 'erwt' (zie blz. 103), *zwormt* 'zwerm' (naast *zwermt*, dat waarschijnlik uit het algemeen-Nederl. is ontleend; anders verwachtten we **zwarm*). *Murg* (B. § 58) zal wel evenals *merg* op ontlening berusten; anders zouden we **marg*, **morg* verwachten.

II. In oude teksten overwegen de *o*-vormen sterk. Zo geeft het Mnl. Handwdb. *barch*, *berch*, *borch* op, maar nog geen **burch*; het Mnl. Wdb. vermeldt één voorbeeld van *corper* 'karper', geen van **curper*; evenmin het Mnl. Handwdb.; in het Mnl. Wdb. s. v. *march* vind ik 13, de Teuthonista meegerekend 14 voorbeelden van *morch* tegen één van *murch*.

III. Ook vóór *r* + dentaal komt labialisering voor: dan wordt *a* ook in dialekten, waarin vóór *r* + lab. en gutt. *a* tot *e* en *o* tot *u* wordt, aangetroffen als *o*: West-Voorns *dwòᵃrs* 'dwars' (= Zaans *dors*, hier ook *flòrd* 'flard').

Vooral II. is bewijzend.

Met opzet ben ik op de labialisering-kwestie niet diep ingegaan: immers dit is een kwestie op zichzelf. Wellicht kom ik er later op terug; trouwens ik heb het voornemen, aan de korte *o*- en *ö*-klanken in 't algemeen nog eens een uitvoerige studie te wijden: hierbij vinden we parallele verschijnsels als bij de *a*- en *e*-vokalen, maar 't is er verre van af dat het parallelisme volkomen zou wezen. Ik verheug mij daarvoor gebruik te kunnen maken van de onderzoekingen van De Vries, Tijdschr. 28, 221 vlgg., die een gedeeltelike wijziging in mijn vroegere opinies brengen, hoewel ik in zeer veel andere punten nog niet met de schrijver kan meegaan.

Den Haag. N. VAN WIJK.

EEN OUD DIALEKTWOORD (*WIEME*, *WÎME*).

Van Dale's woordeboek vermeldt een substantivum *wieme* 'rookhok, deel van een schoorsteen, bestemd om er vleesch in te rooken; plaats aan den zolder waar het gerookt vleesch hangt'. Hier wordt het woord als algemeen-Nederlands beschouwd; tenminste van het tegendeel horen we niets. Volgens mijn mening echter en die van allen, die ik er naar vroeg, is dit *wieme* een lokaal zeer beperkt dialektwoord. Als zodanig kent het ook reeds Kiliaen: „*Wieme*, *wimme*. Sax. Fris. Sicamb. Fumarium: locus ubi carnes suspensae fumo durantur et conservantur: carnarium". Met Kiliaen's lokalizering klopt het voortreffelik, dat het woord ook in de Teuthonista voorkomt: *wyme to vleisch*, zonder vertaling. De oergermaanse grondvorm is **wîmô(n)*- of **wîman*-: dialekties komen mannelike en vrouwelike vormen voor, en welke de oudste zijn, is, als we alleen deze germ. vormen beschouwen, bezwaarlik uit te maken. Gallée, Wdb. v. h. geld.-overijs. dial. 53 geeft op: *wîme* vr. 'zolder van het vertrek, waaraan het gerookte spek hangt'; — Ten Doornkaat Koolman, Wtb. der ostfries. Sprache III 552 s. v. *wîme*, *wîm* 'Latten- od. Stangengerüst zum Aufhängen der Fleischvorräthe od. des Specks u. der Würste' geeft één voorbeeld met *in de wîm*, een ander met *'n gôden wîm*; — in Lübben-Walther's Mndd. Handwtb. (waarin een rijker materiaal verwerkt is dan in Schiller-Lübben's Mndd. Wtb.) vind ik alleen een m. *wime* (d. i. *wîme*; hiernaast *wîm*) 'Latten-, Stangengerüst, z. B. Sitzstangen der Hühner; spec. auf der Diele, in der Küche, im Schornstein zur Aufbewahrung d. Fleisches, der Würste etc.' In het tegenwoordige Westfaals bestaat dit mannelike substantief nog als *wîmen* m. 'das Stangen- oder Lattengerüst, an welches Fleisch, Speck und Würste zum Räuchern gehängt werden'. Woeste, Wtb. d. westfäl. Mundart, bij wie ik dit *wîmen* vond — naast een vr. *wîme* 'Rauchfang zum Räuchern'

(Köln. Süderl.) —, voegt aan de vertaling nog deze opmerking toe: „Des Wortes eigentliche Bedeutung ist Stangengerüst, Lattengestell überhaupt, da es anderwärts (z. b. Münst. Gesch.-Qu. III, 163 *honerwieme*; *hounerwîmen* [Fürstenb.], auch nds.) das Gestell bezeichnet, worauf Hühner übernachten".

Hier scheid ik uit met citeren. Met opzet was ik wat uitvoerig in het afschrijven der vertalingen van ons woord, om daardoor te doen uitkomen, wat de oorspronkelike betekenis er van is: niet „hoek van een schoorsteen" of iets dergelijks, maar 'latwerk, vlechtsel van latten of staugen'. Ik gebruik het woord 'vlechtsel' met het oog op de etymologie die ik wilde voorslaan: mnd. *wîme* enz. is een afleiding van de idg. basis *wî-* 'winden, vlechten', waarover het nodige te vinden is in de Gotiese etymologica van Uhlenbeck en Feist, sub voce *baúrgswaddjus*, in het Latijnse van Walde s. v. *vieo*, bij Falk-Torp, Wortschatz der germ. Spracheinheit [Vgl. Wtb. der idg. Sprachen von A. Fick, III], blz. 406 v. en elders. Formanties laten zich in de eerste plaats lat. *vîmen* o. 'rijs, twijg, wilgetwijg, gevlochten voorwerp', oi *vḗman-* o. 'weefstoel', n.-iers *fiamh* 'ketting' vergelijken. Deze woorden met het idg. formans *-men-*, *-mon-* maken ook voor *wîme* dit formans waarschijnlik en zij stellen ons in staat de hierboven onbeantwoord gelaten kwestie op te lossen en het mannelike geslacht voor ouder te verklaren; eventueel kan 't m. germ. **wîman-* op een idg. neutrum teruggaan. Wat het vokalisme van de wortelsyllabe aangaat, ook dit kan met dat van de ierse, lat. en oi. vormen overeenstemmen: uit een idg. stam **wei-men-* laten zich de vormen in alle vier de taalstammen verklaren, en dan is de bewering niet al te stout, dat het ndd.-oostndl. woord op de idg. periode teruggaat.

De hier door mij voorgeslagen etymologie ligt dunkt mij zo voor de hand, dat zij best ook al eens vroeger kan zijn gepubliceerd. Mij is daar evenwel niets van bekend en het feit, dat ijverige onderzoekers en materiaal-verzamelaars als Falk-Torp en Walde de kombinatie van mnd. *wîme* met lat. *vîmen* niet vermelden, doet mij besluiten, dat zij in geen geschrift

voorkomt, dat in de linguistenwereld bekend is. Het artikel *wîme*, *wîm* bij Ten Doornkaat Koolman had licht iemand op het idee kunnen brengen, dat ik hierboven uitwerkte; immers in dit woordeboek, dat aan vergelijkingsmateriaal zo bewonderenswaardig rijk is, maar in zijn etymologiese fantazieën vaak het spoor geheel bijster raakt, wordt *wîme*, mnl. *wijme* uit lat. *vimen* afgeleid.

Staan wij bij het hier genoemde mnl. *wijme* nog even stil. „Mnld." — zo spelt hij de afkorting — wil bij T. D. K. zeggen: „bij Kiliaen voorkomend". Inderdaad vermeldt Kil. „*wijme*. Pumila salix: et Viminale, vimen: et Salix viminalis: et Locus viminalis. et Transenna viminea". Nog is het woord niet uitgestorven: vgl. de Bo, die het met de betekenissen ‘twijg van wiedouw of van wilge, wisse, teen’ opgeeft. Dit *wijme*, in het tegenwoordige Wvla. vrouwelik, zal wel ook wat 't formans en het oorspronkelike geslacht aangaat, identies zijn met 't oostndl. ndd. *wîme*. De betekenis ‘vlechtsel’, waarvan we voor dit woord uitgingen, ligt ten grondslag aan Kil.'s „transenna viminea", d. w. z. ‘net, traliewerk, van twijgen gevlochten’; voor de betekenis ‘twijgen, rijshout’ — waaruit ook ‘locus viminalis’ zich ontwikkelde — vgl. lat. *vîmen*. De betekenis ‘wilg, salix’ komt ook bij andere afleidingen van de idg. basis *wî-* voor (vgl. o. a. Hoops, Indogerm. Forsch. 14, 480 v.), terwijl ook ons *wilg* van een idg. basis die ‘draaien, winden’ betekent afkomstig is (t. a. p. 481 vv.). Een poging om van diezelfde basis ook lat. *salix* af te leiden, vindt men bij Sommer, Griech. Lautstudien 111 v.

Den Haag. N. VAN WIJK.

KLUCHT VAN DE KOE, VS. 952 VLG.

Joosje de Optrecker en Vriesse Grietje, de Waerdin van 't Swarte Paart, vereren elkaar met allerlei averechtse komplimenten en Joosje zegt dan:

Giertjen, ick word so tochtich, seecker myn lust nou wel wat groens:
Heer hoe gaen mijn ooghen in gras-duynen graesent weyen:
Men souw wel Petercely leely in jou aasent seyen.

Dr. J. te Winkel tekent hierbij aan: „Men zou wel peterselie (als iets wat bij uitstek groen is) in je aangezicht zaaien, dus: je aangezicht met kussen bedekken". Deze verklaring is mij niet duidelik, maar Bredero bedoelt ook heel iets anders; hij laat Joosje zeggen: „Je gezicht is zoo smerig, het vuil zit er zoo dik op, dat men er wel peterselie in zou kunnen zaaien, die zou er wel in willen groeien", een opmerking, die door Giertje met soortgelijke liefelikheden wordt beantwoord, totdat Joosje zegt: „Nou Giertje, soenmen of! wel, wil gy dan geen Peys"?

Deze aardigheid komt bij onze kluchtspelschrijvers meer voor; één voorbeeld volsta:

Men zou wel pieterceli in 't aansigt zaaijen, je dient 'er troni wel [wat af te schueren:
En nog vat jij dat staal op straat bij 't hoofd, dat lijkt voorwaar wel [gek of gek stalf.

Van Paffenrode, *Hopman Ulrich* (Gedigten, 1705) bl. 73.

Leeuwarden. K. POLL.

HET MEDEKLINKERSTELSEL VAN HET NOORD-BEVELANDSCH.

Een bijdrage tot de leer der klankwetten.

Literatuur:

A. Verschuur. *Klankleer van het Noord-Bevelandsch*, Amsterdam 1902.

J. te Winkel. *Geschiedenis der Nederlandsche taal*, vertaald door F. C. Wieder, Culemborg 1901.

W. Wundt. *Völkerpsychologie. Erster Band: Die Sprache*, Leipzig 1900.

J. van Ginneken. *Principes de linguistique psychologique*, Amsterdam 1907.

Bij de historische uiteenzetting van het klankstelsel eener taal kan men drieërlei weg inslaan: beginnen bij het oudste stadium en van elken klank afzonderlijk de ontwikkeling nasporen; of wel beginnen bij het jongste stadium en van iederen spraakklank den oorsprong aanwijzen; of eindelijk de klankveranderingen, die zich in den loop der historie vertoonen, onder bepaalde hoofden classificeeren.

De laatste methode geeft het meeste inzicht, doch stelt bij de rangschikking der stof den bewerker telkens voor kleine moeielijkheden, die zonder eenige willekeur nimmer zijn op te lossen.

De klankleer van het Noord-Bevelandsch, door Verschuur geschreven, volgt in behandelingswijze den historisch-afdalenden weg. In het volgende wensch ik deze klankleer voor de mede-

klinkers om te werken in classificatorischen vorm, waarbij het voornamelijk mijn doel is, in eenige algemeene beschouwingen over klankveranderingen te kunnen treden.

Psychologische inleiding. Meer en meer begint den laatsten tijd het inzicht door te breken, dat klankwetten niet in hoofdzaak een physiologisch moment in de taalontwikkeling vormen, maar dat we bij 't onderzoek daarvan vooral het oog gericht dienen te houden op de psychologie. Ook onze landgenoot VAN GINNEKEN heeft in zijn meesterlijk proefschrift aan die gedachte een krachtigen stoot gegeven.

Langen tijd heeft de taalwetenschap onder invloed van Herbart's psychologie gestaan. Hoeveel bezwaren men nu ook tegen dit zoo mechanistisch-gedachte stelsel moge gevoelen, in ieder geval biedt het ons tal van bruikbare begrippen, die, door het bewustzijn symbolisch als een ruimte voor te stellen, groote aanschouwelijkheid bezitten. Tot die begrippen reken ik: de bewustzijnsdrempel, het bewustzijnsveld, het bewustzijnscentrum, de onbewuste voorstellingen, het onderbewustzijn.

Het is nu een bekend feit, dat onze gedachten somwijlen onze woorden voorbijsnellen; of, om het in de gekozen terminologie uit te drukken: terwijl ons onderbewustzijn een reeds gevormde gedachte in woorden uit, begint zich in het helder bewustzijn een nieuwe gedachte te vormen. En zoo ook terwijl het onderbewustzijn den zin naar den klank doorloopt, is wederom een lagere kring van onderbewustzijn aan het werk, om klank na klank door de vereischte spierinnervatie tot uiting te brengen. Dezelfde verhouding, als er bestond tusschen de bewuste gedachte en den halfbewusten zinneklank, m. a. w. tusschen den gedachte-stroom en den rede-stroom, doet zich weer voor tusschen dezen zinneklank en de bijna onbewust blijvende voorstellingen der afzonderlijke spraakklanken. Ook hier zal de zinneklank de afzonderlijke spraakklanken herhaaldelijk voor zijn; en bij onvoldoende zelfbeheersching zullen spraakklanken, die eerst later tot uiting behoorden te komen, een te

vroegen invloed doen gelden. Dit verschijnsel zal ik prolepsis of voorstellings-overijling noemen.

Doch ook de woorden, pas te voren door ons geuit, blijven in de nabijheid van den bewustzijnsdrempel zweven en trachten telkens, zoodra de gelegenheid gunstig is, zich weder binnen het bewustzijnsveld te dringen. Zoo zal een spraakklank, dien we op een bepaald oogenblik begeerden te uiten, invloed ondervinden van de kort te voren gesprokene. Dit verschijnsel zal ik metalepsis of voorstellings-nawerking noemen.

In beide gevallen, zoowel van prolepsis als van metalepsis zien we dus, dat ten gevolge van onvoldoende zelfbeheersching op één oogenblik twee klanken tot uiting trachten te komen, ééne, die te verwachten was, en een andere, die hetzij voor zijn tijd, hetzij ten tweeden male zich wenscht in te dringen. Er kan nu tweeërlei gebeuren: of er heeft een versmelting, een toenadering plaats, *assimilatie*, als de term der grammatici luidt; of wel er geschiedt een verzet, waardoor de indringer weliswaar wordt afgestooten, maar waarbij de rechthebbende zelf een reactie ondervindt. Er heeft *dissimilatie* plaats.

Re- en progressieve assimilaties, re- en progressieve dissimilaties zijn uitvloeisels van bepaalde neigingen en wetten in het verloop der psychische voorstellingen. Doch niet alleen klanken uit de gesproken rede zelf hebben invloed. Neen, alle gedachten, die we denken; alle woorden, die daarbij betrokken zijn; alle spraakklanken, waaruit die woorden zijn opgebouwd, staan weer door de associatiewetten van overeenkomst en oude coëxistentie met een onafzienbaar weefsel van onbewuste voorstellingen in betrekking. Zoo bijv. kunnen woorden van contrasteerende beteekenis op elkander inwerken, kan Lat. *mortuus* (uit *mortuus*) ontstaan zijn, door den invloed van *vivus*, uit een Indogermaansch **mr̥tos*. Zoo staan ook de spraakklanken onderling met elkaar in associatief verband door acoustische of articulatieve verwantschap, gelijk door mij in een vroeger artikel is betoogd. Eveneens is het denkbaar, dat een enkel-letter

geassocieerd raakt aan een lettergroep enz.; dat bijv. *tr* aan het woordbegin sporadisch overgaat in *str*.

Het tot zoover gezegde komt eenigermate overeen met de vier wetten, door VAN GINNEKEN tot grondslag van zijn taalonderzoek aangenomen: la loi idéo-dynamique, la loi d'inertie, la loi du rhythme, la loi d'association. Van deze termen lijkt mij de derde weinig gelukkig gekozen, waar VAN GINNEKEN zelf dit begrip in verband brengt met wat LIPPS noemt: differenzierende Unterordnung: rangschikkende geleding; aan den term rhythme zulk een wijde beteekenis te geven, als hier geschiedt, moet ongetwijfeld verwarring stichten.

Eigenlijk hebben we tot nog toe weinig anders gedaan dan een terminologie vastgesteld. Tal van vragen zijn gesteld, een poging tot beantwoording nauwelijks begonnen. Wanneer zullen assimilaties plaatsgrijpen, wanneer daarentegen dissimilaties? Wanneer kunnen we metalepsis, wanneer prolepsis verwachten? Wanneer afstandswerkingen, wanneer contactwerkingen? Wanneer zullen veranderingen uitblijven, wanneer intreden? Op al die vragen kan de tegenwoordige taalwetenschap nog geen antwoord geven. Juister en voorzichtiger zou het daarom zijn van psychische neigingen en nog niet van wetten te spreken.

Maar zelfs indien we genoemde psychische neigingen vooronderstellen, is het niet mogelijk, alle klankveranderingen der taal ongewrongen te verklaren! Van dien aard zijn vele gevallen van wegval en toevoeging der consonanten, waarvan de verklaring als ad- en dissimilatie vaak op groote bezwaren stuit.

Dit weglaten van vereischte spraakklanken en toevoegen van onnoodige, laat zich met twee psychische feiten in verband brengen, die ik wil noemen: psychische fusie in de waarneming en onvoldoende beheersching der spier-innervatie bij de uiting. Het is een bekend feit, dat de geest zich niet als een onbeschreven blad papier tot de indrukken verhoudt, maar zelf een actieve rol vervult. De hoorder toch treedt met bepaalde verwachtingen den spreker te gemoet. Aan het gehoorde of zelfs halfgehoorde voegen zich uit het geheugen tal van elementen en

brengen er zoodoende samenhang in. Zonder zulk een te-gemoettreden zou alle waarnemen onmogelijk zijn. Doch niet altijd werkt dit mechanisme zonder falen. En gelijk er gezichtsbedrog plaats heeft, zoo bestaat er ook *paracousie*. Zoodoende worden fouten van den spreker door den hoorder ongemerkt verbeterd; toegevoegde klanken worden niet opgemerkt; weggelatene aangevuld.

Aan deze fusie in de waarneming beantwoordt de onvolkomen beheersching der spier-innervatie aan de motorische zijde. Eerst heel langzaam wordt door de opvoeding een heerschappij van den geest over het spierstelsel verworven. Bij velen gelukt dit onvolkomen. Er bestaat hier een onvoldoende gehoorzaamheid van de subcorticale zenuwcentra aan de hoogere centra, waarvan onvoldoende en overtollige articulaties het gevolg zullen zijn. Kortweg zal ik dit verschijnsel *paralalie* noemen.

De verschijnselen, die ik thans uit het Noord-Bevelandsch wensch te bespreken, zal ik rangschikken als volgt: 1. de wegval en toevoeging der consonanten — 2. afstandswerkingen tusschen sonoorklanken — 3. de overige consonantveranderingen, a. plaatsveranderingen, b. vormverandering der mondarticulatie, c. nasaleering en denasaleering, d. verlies en toevoeging van stemtoon.

In de spelling heb ik mij trouw aan VERSCHUUR gehouden, evenwel was ik genoodzaakt de diacritische teekens boven de *oe* en *ou* weg te laten of te wijzigen. Van belang is dat zeker niet.

Wegval en toevoeging van consonanten.

De procope en prothesis geven geen aanleiding tot bespreking. In *psalm* is de *p* weggevallen overeenkomstig het Germaansche taaleigen, dat aan het woordbegin geen verbinding *ps* kent. Voor substantieven, die met vocaal beginnen, wordt soms *n* voorgevoegd; bij substantieven, die met *n* + vocaal beginnen, valt de *n* weg; in beide gevallen bestaat er invloed van het lidwoord *een* of van de bezittelijke voornaamwoorden. Bij *rəṃăᵒndəl* (amandel) kunnen we denken aan invloed van woorden als: radijs, ranonkel, ramenas. Bij *slədĕᵃtə* zou men kun-

nen denken aan invloed van *slet*. (Verschuur § 202, 205). Overigens kan men voor de wegval- en toevoegingsverschijnselen duidelijk twee rubrieken onderscheiden: de regels voor de sonoorklanken (*l*, *r*, nasalen) en voor de geruischconsonanten (explosieven en spiranten).

A. *Regels voor den wegval van sonoorklanken.*

1. Uitval van *w* en van *l*, *r* en nasaal heeft veelvuldig plaats in onbetoonde lettergrepen. *R*, *l* en *n* vallen daarbij doorgaans weg voor tongletters (*t*, *d*; *s*, *z*; *r*, *l*, *n*), *w* na *k*. — De *r* valt voor *s* en *z* zelfs weg in betoonde lettergreep.

2. Nasalen vallen vaak uit voor spiranten, zelfs in betoonde lettergreep.

3. *R*, *l* en *n* vallen somwijlen af aan 't woordeinde na klinker.

4. Wegval van sonoorklanken heeft in eenige veelgebruikte woorden zelfs daar plaats, waar men dien elders niet aantreft.

Voorbeelden voor deze regels (Verschuur § 203, 204).

Voor regel 1: *dĭkəls* (dikwijls), *kəsūs* (kwansuis), *kətĭē*^{ə}*r* (kwartier), *ǣzəneiútə* (hazelnoot), *nēdəwĕ*^{a}*zŏf* (nederwaartsaf), *pətrĕ*^{a}*t* (portret), *hĭră*^{o}*t* (Gerard), *fĭēnŭftəχ* (vernuftig), *flē* (verleden), *kəsǣn* (Kristiaan), *ŏməs* (immers), *pətŏfəl* (pantoffel), *kă*^{o}*trĭēljə* (fra. *cannetille*), *wēzələk* (wezenlijk,) *ĕ*^{a}*ihələk* (eigenlijk). In *mă*^{o}*hrĭē*^{ə}*tə* (Margaretha) en in *fĭēnĕ*^{a}*l* (flanel) vallen *r* en *l* in de onbetoonde silbe weg ten gevolge van dissimilatie; in *kōnək* (koning; mnl. coninc) evenzoo de nasaal. — Wegval van *r* in betoonde lettergreep: *keús* (keurs), *kōsə* (v. *kōrsə*, koorts), *ĕ*^{a}*stĭkədó*^{ə}*t* (hartstekendood), *kă*^{o}*sə* (tuinkers), *hŏs* (gras, gors), *kŏsəmĭsə* (Kerstmis), *kēzə* (kers), *vǣzə* (vaars), *lǣzə* (laars), *bŭzə* (beurs).

Voor regel 2 in onbetoonde lettergreep: *kəsūs* (kwansuis), *ă*^{o}*χī*^{ə}*l* (in 't geheel), *kōnəhīnə* (koningin), en in betoonde: *ĕ*^{a}*izə* (hengsel), *lĭēzǣt* (lijnzaad), *wĭēhərt* (wijngaard), *dĭēsəndă*^{o}*χ* (Dinsdag), *b̀ŏhərt* (boomgaard).

Voor regel 3: *vē* (veel), *wĕ*^{a} (wel), *ză*^{o} (zal), *dĭ* (daar), *wĭ* (waar), *nĭ* (naar), *mĕ*^{a} (maar), *deú* (door), *vō* (voor), *n* valt weg in alle verbaalvormen op *-en*, uitgezonderd in de infinitivi,

voorafgegaan door *te*, verder in *hǣ* (gaan), *stǣ* (staan), *ziēᵊ* (zien), *n* valt weg in de stoffelijke adjectieven op *-en*.

Voor regel 4: *wĭjĭē* (wil jij), *ăᵒs* (als,) *zŏk* (zulk), *wĭmə* (willen we), *kŭijə* (kun je), *kĕᵃijə* (ken je).

Woorden, bij VERSCHUUR voorkomend en bij bovenstaande regels niet genoemd: *vēdərlēᵃiə* (v. veelderlei, velerlei), met dissimilatieve werking van volgende *l*, *büvröüə* (buurvrouw) met dissimilatie, *frēk* (v. *frērk*, Frederik) en *vlēkə* (v. *vlērkə*, mnl. *vlederike*) met wegval van *r* door dissimilatieve werking van voorafgaande *r* of *l*, *lĭēwǣt* (lijnwaad) en *vīᵊmōl* (veenmol), beide assimilaties, *koerăᵒt* (Koenraad), *ēᵃrtə* (erwt).

B. *Regels voor de toevoeging van sonoorklanken.*

1. Invoeging van *l*, *r* en nasaal heeft soms plaats in onbetoonde lettergrepen; de *r* hoofdzakelijk voor tongletter; de nasaal voor explosief en spirant.

2. Een nasaal wordt nu en dan ingevoegd voor een spirant.

3. Achtervoeging van *l*, *r* en nasaal heeft soms plaats achter woorden, eindigende op een toonloozen klinker.

Voorbeelden voor deze regels (VERSCHUUR § 206, 207).

Voor regel 1: *nǣvelhǣrdə* (navegaar), *ăᵒrzĭēn* (azijn), *fərnĭēn* (insecten; venijn), *fərnĭēnəχ* (valsch), *fərzĭēte* (visite), *fərsōēᵊn* (fatsoen), *ĭnpərsăᵒnt* (en passant), *kərnăᵒljə* (canaille), *kərnĭēn* (konijn), *fərmĭēljə* (familie), *kərmĭlə* (kamille), *kərvōljə* (bouwvallig huis, fra. *cavale*), *pŏmpəlīēᵊre* (populier), *prŏmbērə* (probeeren), *ŏnstrăᵒnt* (astrant), *īᵊnhōlə* (egaal). Alleen staat: *kăᵒtrĭēljə* (fra. *cannetille*). — In de drie woorden *fərmĭēljə*, *kərmĭlə* en *kərvōljə*, waar de *r* voor een labiaal staat, is ze door dissimilatie uit *l* ontstaan; deze *l* is zelf weer een product van prolepsis.

Voor regel 2 gelden van de bovengenoemde voorbeelden *ŏnstrăᵒnt*, *īᵊnhōlə* en verder *īᵊns* (heesch), *prīēᵊnstər* (Priester, als eigennaam).

Voor regel 3: *məχŏχəl* (KIL. *machache*), *tütər* (tuit, Mnl. *tute*), *ütənüzən* (uit het huis), *ǣrbēzəm* (aardbei, mnl. *-bese*).

Onvermeld bleef in het voorgaande alleen *frăᵒmbrōēᵊzən* (frambozen) met metaleptische herhaling van de *r*.

C. *Regels voor den wegval van geruischconsonanten.*

1. Uitval van *d* heeft somwijlen plaats na *r* en *l*, van *b* na *m*.

2. Aan het woordeinde valt *t* vaak af; nu en dan valt *t* in het woordmidden uit na spirant en voor onbetoonden klinker.

3. Intervocalisch — na langen klinker en voor toonlooze *ə* — valt *d* uit, een enkele maal ook *v*.

4. *P*, *t* en *k* vallen vaak uit voor explosief; *f* en *ch* voor volgende spirant. *P* valt voor *f*; *t* voor *s* uit.

5. In een consonantgroep: liquida of nasaal + geruischklank + explosief, valt de middelste consonant uit.

6. In een paar gevallen valt *t* ook voor *f* en *ch* uit; *d* voor *n*, *z* en *j*.

7. Een explosief (de voorbeelden betreffen alleen *k*), staande onmiddellijk voor een verbinding van *s* met explosief, valt uit.

Voorbeelden voor deze regels (VERSCHUUR § 203, 204).

Voor regel 1: *kŏrəwǣhən* (mnl. *cordewagen*), *bōrə* (boorden), *vərmōrə* (vermoorden), *ǣrəpəl* (aardappel), *pǣrən* (paarden), *ŏ^{ə}rə* (worden), *wœ̄^{ə}rə* (werden), *əhŏ́^{ə}rə* (geworden), *spē^{a}lə* (speld), *vĕ^{a}lwă^{o}χtər* (veldwachter), *bŏməzĭĕn* (bombazijn).

Voor regel 2: *mŏstər* (mosterd), *ǣvən* (avond), *wĭĕhər* (wijngaard), *trĕ^{a}k* (direct), *sχŏf* (schoft, werktijd), *ŏχən* (ochtend, mnl. *ochten*), *kă^{o}χəl* (wvl. *kachtel*, veulen), *prŭ̈sə* (proesten, *pruisten*).

Voor regel 3: *krō* (mnl. *crode*, troep), *zō* (mnd. *sōde*, groote hoeveelheid), *dòlək* (dadelijk) enz., *hē* naast *hēvə* (geven), *ŏ^{ə}t* (hoofd), *ĕ^{a}it* (heeft), voor beide laatste woorden ingeval de *v* uitgestooten is, toen nog een klinker volgde.

Voor regel 4: *ŏ^{ə}peúl* (hoofdpeluw), *bră^{o}npŭkəl* (brandpukkel), *krŏkēlə* (letterlijk = kropkelen, d. w. z. een groot brok niet kunnen doorslikken) — *stĭĕsəl* (stijfsel), *dǣs* (daags) — *krĭfĕ^{a}t* (vet uit spek, vgl. *krĭpə*, reep spek), *brī^{ə}spĭlə* (lett. breedspil), *bōsχă^{o}p* (boodschap), *sŏmtĭĕs* (somtijds) enz.

Voor regel 5: *prŏnt* (prompt), *ĭnt* (inkt), *mă^{o}rt* (markt), *ĕ^{a}ldər* (halster, mnl. *helfter*), *ĕ^{a}lt* (helft).

Voor regel 6: *klŭ̈foet* (lett. kluitvoet), *lă^{o}ňχē* (land geven) —

krünæ̆həl (kruidnagel), *krüneútə* (kruidnoot), *drǣnǣhəl* (draadnagel), *nĭĕnæ̆həl* (nijdnagel), *püzə* (v. *püdzə*, puts), *lŏzə* (v. *lŏdzə*, loods), *bō-jĭĕ* (bood jij).

Voor regel 7: *kăᵒstōē̆ᵊl* (kinderstoel), *ĕᵃsprĕᵃs* (expres), *pĭĕᵊŭstərə* (Pinksteren).

D. *Regels voor de toevoeging van geruischconsonanten.*

1. Invoeging van *d* heeft soms plaats na *n*.

2. Aan het woordeinde wordt *t* vaak aangevoegd; nu en dan wordt *t* in het woordmidden ingevoegd na spirant en voor onbetoonden klinker.

3. Tusschen *s* en *r*, *l* wordt ingevoegd *t*; tusschen *z* en *r* ingevoegd *d*. Tusschen *r*, *l*, *n*, en *r*, *l* wordt ingevoegd *d*; tusschen *m* en *l* de consonant *p*.

Voorbeelden voor deze regels (VERSCHUUR § 206, 207):

Voor regel 1: *ēᵃlᵊkəndīᵊn* (elkeen, wfri. *elkenien*), *ǣvəndə* (haven, mnl. *havene*).

Voor regel 2: *hənœχt* (genoeg), *wĕᵃχt* (weg), *ēᵃrəhənst* (ergens), *lĭn̨st* (langs) — *bōrt* (boor), *kŏŭfōrt* (komfoor) — *īᵊnəχte* (eenige), *sŏməχtə* (sommige), *nĭĕstə* (niezen), *ōstə* (hoozen).

Voor regel 3: *rüstər* (*ruischer*, groote zeeschelp), *strəvĕᵃtə* (servet), *vĭstər* (visscher), *lŏstər* (losser), *vŏstər* (verscher), *dĭstəl* (dissel); *wĭĕzdər* (wijzer), *vĭĕzdər* (viezer); *sχōᵊndər* (schooner), *bründər* (bruiner) enz.; *pēzdərik* (pezerik), *ĭĕzdər* (ijzer), *fərsōē̆ᵊndələk* (fatsoenlijk), *bīᵊndərə* (lett. *beenderen* d. w. z. snel loopen), *ōldər-ăᵒndə* (allerhande); *tümpələ* (tuimelen).

Buiten bovenstaande regels vallen twee gevallen van *s*-invoeging voor *t*, *fĭĕləsĭstērə* naast *fĭĕləstēre* (feliciteeren), *kăᵒpəstōrĭĕ* (kapitorie), alsook de invoeging van *t* in *stŏləstērə* (solliciteeren).

Opmerkingen naar aanleiding van deze regels:

Beschouwen we thans deze vier stellen van regels, dan geeft dit aanleiding tot de volgende opmerkingen:

Het aantal voorbeelden, waarin consonanten wegvallen, is grooter dan het aantal, waarin consonanten worden toegevoegd. Een soortgelijke verhouding doet zich ook voor in het aantal der voorwaarden. Overigens vertoonen de regels voor wegval

en toevoeging een opvallend parallelisme; zoo de regels A 1—3 met B 1—3, de regels C 1 en 2 met D 1 en 2. Begeven we ons buiten het Noord-Bevelandsch, dan laten zich ook voor eenige andere regels der rubrieken C en D tegenhangers vinden. Zoo bijv. tegenover regel C 3, vinden we in 't Ned. na lange *ī* en voor *ə* soms *d* ingevoegd, Te Winkel blz. 94; tegenover regel C 5 vinden we (in het Middeleeuwsche Limburgsch ook geschreven, Te Winkel blz. 83) tusschen *m* en *t* vaak een *p* ingevoegd; de tegenstelling tusschen regel C 1 en D 1 komt nog meer naar voren, als we bijv. denken aan Eng. *sound* tegenover Fr. *son*; Ned. *gezin*(*ne*) uit *gezinde* (Te Winkel blz. 93). Een paar voorbeelden, waarin *ll* tot *ld*, *mm* tot *mb* wordt, vindt men uit verder afgelegen talen bij Van Ginneken § 559, 560. Tegenover regel D 3, die o. a. invoeging van explosief leert tusschen *s* en *l* vinden we uitstooting bijv. in de Engelsche uitspraak van *thistle*; of bijv. in Ned. *sluiten* tegenover Lat. *claudo*, Idg. **skleud*.

In de assimilaties, voorgeschreven door den regel C 4, speelt blijkbaar acoustische en articulatieve verwantschap (zie *Tijdschrift* XXVI blz. 216 vg., blz. 221) een rol. De dissimilatiewet, uitgedrukt in regel C 7 vindt men ook elders, zie H. Hirt, *Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre* 1902, § 244.

Bij mijn statistiek van onzuivere eindrijmen in volkspoëzie (*Tijdschrift* t. a. p.) heb ik o. a. als regels gevonden: de eene rijmlettergreep gaat uit op een consonant, de andere bevat daarachter nog een *t*, vergelijk daarmede hier regel C 2 en D 2 — het eene rijmwoord bevat na den klinker een dentale explosief of spirant, het andere rijmwoord voegt daartusschen een *r* in, vergelijk daarmee hier regel A 1 en B 1 — in vrouwelijke rijmen bestaat groote vrijheid voor de liquidae in toonlooze lettergrepen, daaraan beantwoorden thans de regels A 1 en B 1, A 3 (gedeeltelijk) en B 3.

We zien in het Noord-Bevelandsch, dat soms nasaal voor spirant wordt uitgestooten (A 2) en soms ingevoegd (B 2). We hebben hier dus met sporadische klankveranderingen te

doen. In andere dialecten zien we echter in zulk een geval de uitstooting van nasaal strikt-algemeen gebeuren; daaruit volgt dus, dat sporadische klankovergang en klankwet niet in wezen, doch alleen gradueel onderscheiden zijn.

Regel A 4 pleit voor hetgeen we in onze inleiding over paracousie hebben opgemerkt. De vergelijking van de thans gevonden regels met de assonance-regels van volkspoëzie schijnt er op te wijzen, dat in de paralalie ook èen acoustische factor aanwezig is; dat paralalie dus niet alleen bestaat in onregelmatigheden der spierinnervaties, maar ook in storingen van de klankvoorstellingen in den rede-stroom.

Afstandswerkingen tusschen sonoorklanken.

De onderzoekingen van Grammont (zie *Tijdschrift* XXIX blz. 239) hebben ons voor de afstandsdissimilatie in het Romaansch drie wetten leeren kennen: staan consonanten, die voor wederzijdsche dissimilatie vatbaar zijn, als enkelletters tusschen lettergrepen met volle vocalen, dan is de laatststaande dier consonanten de sterkste — een consonant, die in een consonantgroep staat, kan door groepassociatie overwicht krijgen op enkelconsonant — geaccentueerde consonanten bezitten grooter weerstandsvermogen dan ongeaccentueerde.

Gevallen van dissimilatie voor sonoorklanken in 't Noord-Bevelandsch zijn: *zwǣləmə* (mnl. *zwalewe*, Verschuur § 162), *slōtər* (sleutel § 164), *bŏn̆zək* (mnl. bonsinc § 172), *hĭrăᵊt* (Gerard § 203) — *fərwīᵊl* (fluweel § 164), *dĭstələwērə* (destrueeren § 165), *vēdərlēᵃiə* (velerlei), *fĭēnĕᵃl* (flanel), *pətrĕⁱt* (portret), *kətĭēᵊr* (kwartier; de laatste vier § 203). Overal geeft hier het woordaccent den doorslag; een uitzondering echter vormt *mǣzelaar* (merelaar, merel § 165); moeten we hier denken aan associatie met *mees*? In *mŭlpər* (knikker, fr. *marbre*) is de consonant in de accentsilbe veranderd; vergelijk daarmee *dŭlpər* (dorpel), *wŭlfər* (wervel) met afstandsmetathesis.

In *frēk* (uit *frērk*, Frederik) en *vlēkə* (vlerk) wint de consonant in de woordbeginnende groep het op de postvocalische consonant.

Gevallen van afstands-assimilatie zijn: *kăᵒmənĕᵃt* (kabinet § 175), *brăᵒmbōᵊzən* (frambozen § 176), *ǣrəfrăᵒn̜k* (alfrank § 164), *plăᵒn̜-kīēᵊl* (plankier § 165), *rămərăᵒsə* (it. *ramolaccio,* ramenas).

De overige consonantveranderingen.

a. *Plaatsverandering.*

Gewoonlijk is de plaatsverandering een verspringen, heeft dus plaats door acoustische verwantschap. Ze komt voor bij nasalen, explosieven en spiranten.

Voorbeelden voor *nasalen*: *m* wordt *n* in *prŏnt* uit *prŏmt* (voor *prompt*), VERSCHUUR § 173; *n* wordt *m* in *ĕᵃlsəm* (mnl. *elsene*), *ŏmtōūə* (onthouden), *kĭmkĭtən̜k* (kinketting), *mədīᵊm* (meteen), *vĭmə* (vin, mnl. *vimme*) § 170. En in § 167 »Bij de verschillende sprekers heerscht veel verscheidenheid in de articulatie der nasaal, wanneer deze door een andere consonant — niet *k*, tenuis of media — gevolgd wordt." Verder wordt *n* tot *n̜* in *vroulīēn̜* (letterl. *vrouwlien*).

Voorbeelden voor *explosieven*: *p* naast *k* in *snēᵃrəkə* (snerpen), *snĭkər* (snipper) § 174; *t* wordt *k* in *zēkəlstōēᵊl* (*zetelstoel*, leuningstoel), *brǣnēkəl* (brandnetel), *măᵒn̜kəl* (keurslijf, *mantel*), *flăᵒkērspīēhel* (flatteerspiegel, naar VERSCHUUR mij meedeelt, is -*spīēkel* § 178 in plaats van -*spīēhel* een drukfout), *ĭnĭn̜kə* (inenten); *t* wordt glottisslag, »voornamelijk in het Westelijk deel van het eiland wordt de *t* soms vervangen door een explosie in de glottis, en wel, wanneer zij intervocalisch staat, of postvocalisch als component van *tj*" § 178; *k* wordt glottisslag: »in het Westelijk deel van het eiland, sporadisch ook elders, tusschen een meestal korte vocaal — niet *ə* — en een *ə*" § 4. In *bləzīēnə* voor *kləzīēnə* (Klazine) heeft plaatsverspringing en stemtoon-toevoeging tegelijk plaats, VERSCHUUR § 183.

Voorbeelden van *spiranten*; chuintanten zijn tot *s* en *z* geworden in: *sōūə* (sjouwen), *săᵒlŏtən* (fr. *échalotte*), *sēzə* (sjees, fra. *chaise*), *sĕᵃrpə* (sjerp, fra. *écharpe*), *məsīēn* (machine), *sīēfənjǣrə* (chiffonière); *ăᵒrlōzīē* (horloge), *kăᵒləzērə* (calanger), *boezənērə* (verblijf houden, fra. *bouge*), § 181. Hieronder mogen

we ook wel rekenen de klankwet, opgegeven door VERSCHUUR: »de in het ndl. met *g* en *gg* geschreven intervocalische of tusschen een liquida en een vocaal staande consonant is steeds *h*" § 191. Immers in § 5 merkt hij over de *h* op: »Soms evenwel zijn de glottislippen zoo gespannen, dat hoorbaar wordt, wat SIEVERS noemt: hauchdurchsetzte Murmelstimme." Zien we nu, dat in de meeste talen (bijv. in 't Oudgermaansch) de stemlooze *χ* tot *h* wordt en de stemhebbende gutturale spirant blijft, en dat daarentegen in 't Noord-Bevelandsch juist de stemlooze *χ* als zoodanig wordt bewaard en de *g* tot *h* wordt, dan mogen we wel aannemen, dat eenmaal de »hauchdurchsetzte Murmelstimme" als uitspraak van de Noord-Bevelandsche *h* regel is geweest. Gelijk de *k* en *t* sporadisch werden tot glottis-explosie, zoo werd de stemhebbende *g* strikt-algemeen tot glottis-spirant. Ook hier zien we, dat het onderscheid tusschen sporadischen klankovergang en klankwet niet een wezenlijk, doch alleen een gradueel verschil is!

b. *Vormverandering in de mondarticulatie.*

Voorbeelden voor *sonoorklanken*: *l* wordt *r* in *zǣvərəχ* (zavelig); *l* wordt *r* in *ăᵒpləkōzə* (abrikoos), *kətlĭēn* (Katrijn), *mənеúvəls* (kuren, fra. *manoeuvre*), *boezlōēᵊn* (boezeroen), § 165 vg.

Voorbeelden voor *labiale* geruischconsonanten: *w* wordt *v* aan 't woordbegin voor *r*: *vrăᵒtə* (wrat) enz., *vrŏm* (weerom); *w* wordt *f* aan 't woordeinde in *sχoef* (schuw) en *sloef* (lummel, eig.: *sluw*); *w* wordt *b* in *băᵒhələ* (waggelen) en *bĕᵃl* (wel); *v* wordt *b* in *nǣbəl* (navel); § 161—163 en § 166. Voor de mogelijkheid van Duitschen invloed in *nǣbəl* vgl. § 111.

Voorbeelden van *gutturale* geruischconsonanten: »Naast *bĭēsχlĭēks* (bijvoorbeeld, bij wijze van spreken) hoort men een enkele maal van ouderen *bĭēslĭēχs*" § 183. In *ǣvərēᵃks* (averechts) en *kwǣkrĭēks* (moeilijk te krijgen) staat *k* voor spirant § 193. Vormverandering, gepaard met stemtoonverlies komt voor in: *brūkəm* (in den plantennaam: *brūkəmstēlə*), wanneer dit beantwoordt aan: bruidegom; verder in *ăᵒkətĭsə* (hagedis), § 191, 180.

c. *Nasaleering en denasaleering.*

Voorbeelden van *labialen*: *w* wordt *m* in het pron. pers. 1 pl. nom., *mə hǣ* (wij gaan) § 162; *m* wordt *w* in *kwă*^{o} (komaan) § 173; *b* wordt *m* in *kă*^{o}*mənĕ*^{a}*t* (kabinet, hier werken assimilatie en associatie mee) § 175; *m* wordt *b* in *bərā*^{o}*kəl* (mirakel) § 173.

Voorbeelden van *dentalen* en *gutturalen*: *fəsŏl* (fra. façon), *lā*^{o}*vəndĭek* (Langendijk § 169, 170).

d. *Verlies en toevoeging van stemtoon.*

Bij explosieven komen beide richtingen voor; bij spiranten ontstaat vaak stemlooze vorm uit stemhebbenden.

Voorbeelden voor *explosieven*: *b* wordt *p* in *kă*^{o}*pəljou* (kabeljauw), *mŭlpər* (knikker, fra. *marbre*), *pĭkəl* (bikkel), *ă*^{o}*pləkōzə* (abrikoos), *pərtŏl* (brutaal) § 175; *p* is *b* geworden ingeval tusschen *Klazine* en *bləzĭenə* eenmaal een tusschenvorm *pləzĭenə* heeft bestaan; *d* wordt *t* in *tĭntəl* (tondel), *trĕ*^{a}*k* (direct), *hŭntər* (ginder), *wĕ*^{a}*tə* (wedden), *ă*^{o}*kətĭsə* (hagedis) § 180; *t* wordt *d* in *mədī*^{ə}*m* (meteen), *ĕ*^{a}*ldər* (halster, mnl, *halter*). *D* naast *t* zonder vasten regel in sandhi § 199. Vergelijk verder de invoeging van *p* tusschen *m* en *l* en daarentegen van *d* tusschen *n* en *r*, boven D 3.

Voorbeelden voor *spiranten*: *v* wordt *f* aan 't woordbegin in *fərnĭs* (vernis), *fərnĭen* (venijn), *fərzĭetə* (visite), *fərtūtən* (wvl. *vertuut*), *fé*^{a}*rməsĕ*^{a}*lje* (vermicelli), *flă*^{o}*k* (vlak), *flē* (verleden), *fĭetəl* (viool), *fĭekă*^{o}*nt* (vacant), *foesoekər* (voetzoeker); *z* wordt *s* in *sūsə* (suizen), *rĕ*^{a}*isə* (reizen), *ĭesə* (ijzen); oorspr. *g* werd *χ* in *χĭχələ* (gichelen), *χūχələ* (goochelen), beide met afstandsassimilatie, *χŏt* (God) naast klankwettig *hŏt*, § 177, 182, 187.

Opmerkingen naar aanleiding der besproken consonantveranderingen.

Het medegedeelde materiaal geeft ons recht tot de beide volgende besluiten:

Het verschil tusschen sporadischen klankovergang en klankwet is slechts van gradueelen en niet van wezenlijken aard. Sporadische overgangen komen dialectisch in grooten getale voor; reeds door

de allerkleinste invloeden kan de articulatie eener consonant zich van den oorspronkelijk geldenden vorm verwijderen. Wisseling tusschen de articulatiewijze bij een medeklinker is geenszins zulk een ante-diluviaal verschijnsel als ZUPITZA dat onderstelde (KUHN's *Zeitschrift für vergl. Sprachf.* XXXVII 1904, blz. 395).

Sporadische klankovergangen komen talrijk voor bij ontleeningen, we hebben daar met geheugenfouten te doen. Deze woorden toch worden gewoonlijk eerst op lateren leeftijd geleerd; het taalgeheugen werkt dan niet zoo nauwkeurig en gemakkelijk meer als in de jeugd. Hieruit volgt, dat overgenomen woorden een hoogst onzeker middel zijn voor linguistische dateeringen. Zoo mag men bijv. niets besluiten voor de uitspraak van de Gotische *g*, omdat deze taal *Kreks* heeft tegenover Lat. *Graecus*, waar zelfs nog afstands-assimilatie in 't spel kan zijn.

De eerste dezer beide gevolgtrekkingen wil ik thans nader beschouwen.

De verhouding tusschen sporadischen klankovergang en klankwet.

Bij deze opmerkingen wil ik me voornamelijk houden aan WUNDT's *Völkerpsychologie*; wel heeft E. WECHSSLER (*Giebt es Lautgesetze*, Halle 1900) hoogst belangrijke beschouwingen over het begrip klankwet gegeven, die de verdienste bezitten voor verdere linguistische toetsing vatbaar te zijn; doch met zijn geschrift thans rekening te houden, zou ons te ver voeren.

WUNDT I blz. 389: „Nun gibt es, wie oben bemerkt wurde, ausnahmslose Lautgesetze im wörtlichen Sinne nicht, und wegen der Concurrenz so vieler nach abweichenden Gesetzen wirkender Bedingungen kann es solche unmöglich geben. Wohl aber gibt es Gesetze auf diesem Gebiet, die gegenüber andern in doppelter Beziehung eine ausgezeichnete Stellung einnehmen: erstens insofern *die einzelnen Thatsachen*, die unter sie gehören, *an Zahl besonders gross* sind, und zweitens insofern, als sie eine ungewöhnlich *grosse Menge* regelmässig *coexistirender Vorgänge* umfassen."

T. a. p. blz. 391. „Der reguläre .... Lautwandel ist stets derjenige, von dem zugleich vorausgesetzt werden darf, dass er die

sprechende Gemeinschaft in weitem Umfang umfasst, dass er also in seinem Gesammtverlauf ein *collectiver Vorgang* ist".

Klankwetten zijn dus volgens WUNDT in twee opzichten van algemeener aard dan geïsoleerde klankverandering. Het aantal woorden is grooter; het geografisch gebied, waarvoor de verandering geldt, is uitgestrekter. En verder zouden de klankwetten gepaard gaan met een groot getal van coëxisteerende processen; de zin dier laatste uitdrukking is me wat vaag. In ieder geval, wat klankwet en sporadische klankverandering onderscheidt, is ook dit: klankwetten gelden vaak voor een geheele soort van consonanten; zoo gelden de Oud-germaansche klankwetten van GRIMM voor alle Idg. tenues, voor alle Idg. mediae enz. Dit wijst er op, dat niet eerst veranderingen van enkele consonanten plaatsgrepen en dit proces zich gaandeweg uitbreidde, maar dat een diepere oorzaak voorafging. Neemt men bijv. met MEILLET aan (*Les dialectes indo-européennes*, Paris 1908), dat de overgang van tenues in tenues aspiratae en van mediae in tenues één proces is, dan zijn beide wetten een gevolg van een neiging, om de stemband-trilling eerst te laat in te zetten. In het eerste geval ving de stemband-trilling, noodig voor den klinker, te laat aan, zoodat er achter de tenuis een *h* ontstond; in het tweede geval ging door dezen laten inzet de consonant zelf al meer en meer in een stemlooze over. We willen deze dieper liggende oorzaken thans *spraak-gewoonten* noemen; daaronder is dus te verstaan: woordaccent, zin-modulatie, articulatie-basis enz. (VAN GINNEKEN geeft voor een soortgelijk doel aan het woord »accent" een ruimere beteekenis).

Het is nu ook begrijpelijk, waarom klankwetten zich over een grooter geografisch gebied zullen verbreiden dan sporadische veranderingen. Alle geografische verbreiding toch veronderstelt nabootsing; zonder deze zouden zelfs sporadische veranderingen zich niet aan een beperkt dialect kunnen meedeelen; ze zouden slechts persoonlijke spreekfouten blijven. Ook de klankwet veronderstelt nabootsing; en wel zal de nabootsing te sterker werken, naarmate ze automatischer geschiedt en meer aan de

willekeur onttrokken is. Spraak-gewoonten zullen dus spoediger overgenomen worden dan de wijziging eener enkele consonant.

Bovendien, klankveranderingen, die zich aan een groot aantal woorden hebben medegedeeld, hebben grooter kans zich geografisch te verbreiden, dan klankveranderingen, eigen aan een klein aantal woorden. Noemen we een persoon binnen het gebied van veranderingen A en een persoon daarbuiten B, dan zal er telkens, wanneer deze beide met elkander in gesprek komen, in den geest van B, en wel meestal onbewust, een complicatie ontstaan tusschen de acoustische indrukken, die A's spraakklanken op hem maken, en de daaraan beantwoordende motorische voorstellingen zijner eigen articulaties. Hoe vaker die complicatie voorkomt, des te sterker zal ze worden; des te grooter wordt dus ook de kans, dat ze invloed gaat uitoefenen op zijn spraakbewegingen. Zoo steunt dus ten slotte deze »nabootseerlust" eenerzijds op een complicatie tusschen acoustische en kinaesthetische voorstellingen, anderzijds op hetgeen VAN GINNEKEN noemt: *la loi idéo-dynamique*: »toute représentation motrice tend à réaliser son mouvement".

Naast experimenteele onderzoekingen der »spraakgewoonten", naast een linguistisch onderzoek, als door WECHSSLER begeerd wordt, is het voor het vraagstuk der klankwetten van niet minder belang, kracht en grenzen van deze spraaknabootsing nader te leeren kennen.

Aanhangsel. De studie van het vocalisme.

Voor een volledig inzicht in het wezen der klankveranderingen zou het noodig zijn, daarin ook het vocalisme te betrekken. Over de vocaal-qualiteit leveren de spellingsystemen der verschillende talen ons echter geheel onvoldoende inlichtingen. Het was daarom een voortreffelijk denkbeeld van VERSCHUUR, om in zijn dissertatie een vocaalbeschrijving op te nemen, door middel van phonografische experimenten verkregen. Bij de lezing echter van § 77, waar de verkregen uitkomsten worden samengevat, rees bij mij de vraag op: verdient het geen aanbeveling, om

in de klinker-descriptie niet uitsluitend de ligging der verschillende »kenmerkende tonen" op te geven, maar bovendien mede te deelen, of er rangorde is in de kenmerkende beteekenis dezer tonen? Mijn vraag is eigenlijk een uitbreiding van de zoo merkwaardige opmerking, door VERSCHUUR zelf gemaakt aan het einde van § 58.

Amsterdam. B. FADDEGON.

HOLLANDO-RUSSICA.

XVI. Aanvullingen op „De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch."

Von, parusok-ot bělěet... Dolžno kupec...
Kupec i est'... Gličanin kakoj, a to iz gollandcev... Privyšny oni k morju... Im čto na suchom puti, čto na vodě — vse edino.
Ne to, čto naš brat, rossijskij...

STANJUKOVIČ, *Morskie Razskazy*, I, 504.

Kijk, daar zie je een wit zeiltje... Zeker een koopvaarder...
Ja, 't is een koopvaarder... Een Engelschman of anders van de Hollanders... Die zijn gewend aan de zee... Hun is het op het vaste land als op het water — al één.
Niet zooals ons soort, de Ruschman [1])...

STANJUKOVIČ, *Marineverhalen*, I, 504.

Sedert het verschijnen in Februari 1909 van mijn boek over de Hollandsche zee- en scheepstermen in het Russisch (Verhand. der K. A. v. W. te Amsterdam, Afd. Letterk., N. Reeks, Dl. X, N°. 2) heb ik gelegenheid gehad een paar werken te raadplegen, die mij in staat hebben gesteld tot het geven van

1) Waar deze regels door STANJUKOVIČ (over wien beneden) Russischen matrozen, die in den Stillen Oceaan varen, in den mond worden gelegd met van de z.g beschaafde spreektaal afwijkende vormen (gličanin, privyšny, enz.) en constructies, leek het mij niet onaardig het woord Ruschman in de vertaling te bezigen. Ik hoorde het eenige jaren geleden met dezelfde collectieve beteekenis, die het hier heeft (Ruschman = Russen) door een ouden Hollandschen (Amsterdamschen) bootsman in de Finsche golf gebruiken, die tot mij de vraag richtte: „En wat gaat meneer bij de Ruschman doen als ik vragen mag?" Het woord is gevormd als Franschman, Engelschman, en Rusch is daarin het echte Hollandsche adjectief, in de 17e eeuw en vroeger gebruikelijk, maar later vervangen door Russisch.

eenige aanvullingen. Voor het grootste gedeelte zijn het aanvullingen op in het genoemde werk (in 't vervolg geciteerd: *Zeet.*) voorkomende artikels, terwijl men een enkele maal ook een nieuw artikel zal aantreffen (nl. Bombardier, Schraper, Schroef, Standaard).

Allereerst heb ik hier gebruik kunnen maken van het vierde en laatste deel van Dal' in den derden, verbeterden en veel vermeerderden druk, die in den loop van het jaar 1909 is uitgekomen; in mijn *Zeet.* moest ik mij voor dit deel met den eersten druk van 1865 vergenoegen. Over de waarde van dit groote woordenboek voor ons onderzoek is *Zeet.*, blz. 6 gehandeld: ook in dit laatste deel heerscht bij de woordverklaring en afleiding van vele zee- en scheepstermen een dergelijke verwarring tusschen Duitsch, Hollandsch en Engelsch als in de voorgaande; daartegenover staat de vermeerdering van den woordenschat, ook op dit gebied, waaronder weer eenige merkwaardige dialektische afwijkingen in vorm of beteekenis geboekt zijn.

Een aantal aanvullingen zijn verder uit een verzameling schetsen en verhalen van het Russische zeemansleven door K. M. Stanjukovič, getiteld: *Morskie Razskazy* (Verhalen van het zeeleven, Marineverhalen). Geboren in 1843 te Sebastopol uit een geslacht van zeelieden (zijn vader was bij het uitbreken van den Krimoorlog militair goeverneur en commandant van de haven van Sebastopol met den rang van vice-admiraal), ging hij in 1857 in het corps adelborsten te St. Petersburg, terwijl hij van 1860—1864 op de Russische vloot diende en als zoodanig groote zeereizen meemaakte, voornamelijk in de wateren van Oost-Azië en den Stillen Oceaan. Daarna verliet hij den dienst met den rang van luitenant en wijdde zich van toen af hoofdzakelijk aan de letterkunde, maar tot aan zijn dood in 1903 toe is hij voortdurend met Russische zeelieden in aanraking gebleven. Zoowel aan dien omgang als aan zijn eigen rijke zeemanservaring heeft hij de stof ontleend voor het meest geslaagde gedeelte van zijn talrijke belletristische geschriften: zijn Marineverhalen, waarvan hij de beste van 1890

tot 1903 publiceerde. In de jaren omstreeks 1860 begonnen bij de Russische marine de stoomschepen de zeilschepen meer en meer te verdringen en zoo vindt men bij STANJUKOVIČ naast de oude rijke terminologie van de zeilschepen, op de kennis waarvan de matrozen trotsch zijn, het arme, immers zonder zeilen en tuigage, lijstje van desbetreffende termen der nieuwerwetsche pantserschepen. En niet alleen in dit opzicht waren de jaren na 1860 een overgangstijdperk voor de Russische marine! Van veel belang voor ons is het, dat de schrijver met zijn echt Russische liefde voor de vernederden en eenvoudigen dezer wereld, zijn matrozen en bootslieden heel vaak sprekend invoert, waardoor wij met menige verbastering van een in het Russisch overgegaan Holl. woord in den Russischen matrozenmond kennis maken. De uitgave, die ik gebruikte, is de tweede uitgave van de volledige verzameling der werken van K. M. STANJUKOVIČ als bijlage bij het bekende Russ. tijdschrift *Niva* uitgekomen te St. Petersburg in 1906 en volgende jaren. De *Morskie Razskazy* vormen daarin de deelen I en IV (Geciteerd: St. I en St. IV).

Heb ik in mijn *Zeet.* hier en daar een aanhaling gegeven uit werken uit den tijd van PETER DEN GROOTE en op zijn last vervaardigd, in handschrift (Lexicon van nieuwe woorden van PETER DEN GROOTE) of gedrukt (Zeereglement van 1720), wanneer het niet van belang ontbloot scheen een ouderen, oorspronkelijken, geheel met het Holl. overeenstemmenden vorm van een thans min of meer verbasterden Russ. term te citeeren, ook hier heb ik dit een enkele maal gedaan. In de zoo grootsch opgezette en naar het schijnt voorloopig gestaakte uitgave der *Brieven en Papieren van Keizer Peter den Groote* (*Pis'ma i Bumagi Imperatora Petra Velikago*), waarvan het eerste deel, bevattende de jaren 1688—1701, te St. Petersburg in 1887, het tweede deel, loopende over de jaren 1702—1703, aldaar in 1889 verscheen, en waarin tal van Hollandsche leenwoorden voorkomen, staat op blz. 234—236 van het eerste deel een Hollandsch-Engelsche lijst van benamingen van scheeps-

deelen, gevolgd op blz. 236—237 door een dergelijke Engelsch-Hollandsche lijst. De origineelen zijn door PETER in de jaren 1697—1698 geschreven met Russische karakters en blijkbaar naar de uitspraak der woorden. Wanneer ik nu en dan van deze lijsten of van andere plaatsen in genoemd werk gebruik heb gemaakt, verwijs ik er naar met de verkorting *P. i. B.*

Admiraliteit. Aan het slot van dit artikel heb ik als volgt melding gemaakt van het Russ. woord *admiraltéjc* of *admiraltéts*: „Een merkwaardig woord is het bij V. en A. voorkomende *admiraltéjc* of *admiraltéts* als benaming voor een ambt onder PETER DEN GROOTE: zoo heette nl. de hoofdambtenaar, die het oppertoezicht had over den bouw van oorlogsschepen; de eerste, die deze betrekking bekleedde, was APRAXIN (18 Febr. 1700). Is dit woord uit Holl. *admiraliteits-*?" De juistheid van deze voor de hand liggende gissing, nl. dat men hier te doen heeft met het eerste lid van een samenstelling, waarvan de Russen het tweede lid weg lieten, omdat deze verkorting hun blijkbaar gemakkelijker was dan de volledige vreemde vorm, wordt bewezen door wat men vindt boven de brieven van PETER DEN GROOTE aan genoemden FEDOR MATVĚEVIČ APRAXIN uit de jaren 1700—1703. Boven den eersten brief die hier in aanmerking komt (van 27 Juni 1700), voorkomend in de *P. i. B.*, staan met Latijnsche letters de Holl. woorden [1]: *Min Her Admiralteic Her.* In de volgende brieven luidt de aanhef steeds: *Min Her Admiraliteic Her.* In één brief (van 29 Juli 1703) treft men de verkorting: *Min Her Admiraliteic* aan, die overeenkomt met het opschrift boven een brief van 2 Maart 1700 aan admiraal FEDOR ALEKSĚEVIČ GOLOVIN, dien PETER aanspreekt met de Holl. woorden: *Min Her Admiral en erst Admiraliteic* (d.i. eerste admiraliteitsheer). Russ. *admiraltéjc* of

1) Het was een eigenaardige gewoonte van PETER, die men in bijna al zijn Russische brieven aan zijn vrienden kan constateeren, dat hij opschrift en onderteekening in het Holl. schreef.

admiraltéts gaat dus terug op Holl. *admiraliteitsheer*, waarover Winschooten, *Seeman*, blz. 4: Admiraliteitsheer, opper Bewindhebber oover 's Lands Seesaaken. Komen bovengenoemde termen *Admiralteic Her*, *Admiraliteic Her*, *Admiraliteic* voor in de Holl. opschriften boven Peter's brieven, ook in den Russischen tekst treft men ze aan, b.v. *P. i. B.* II, 93: Ot nas poëchal k vam gospodin *admiraliteic ger* (Van ons is tot U gekomen de heer admiraliteitsheer), vgl. nog de instructie van Peter aan Apraxin van Jan. 1702 (*P. i. B.* II, 1), waarboven staat: Gospodinu *admiraliteicu* memorial (Memoriaal voor den heer admiraliteitsheer).

Bak (4). Als laatste woord in dit artikel heb ik uit het Russische woordenboek der Akademie een subst. *bak* geciteerd met de beteekenis van waterreservoir (vodoemnyj pribor, rezervuar v vidě jaščika). Bij St. IV, 414 vindt men het diminutivum hiervan, nl. *baček*, in den volgenden zin: Okunek formennyj! prošeptal Zacharyč, snimaja s krjučka trepychavšujusja rybu i brosaja ee v *baček* s vodoj (Een formeele baars! fluisterde Zacharyč, terwijl hij den spartelenden visch van het haakje nam en hem in het bakje met water wierp). Ten slotte voeg ik hier bij, dat in een woordenboek van het dialekt van het district en de stad Kašin in het goevernement Twer' (*Sbornik* der afdeeling van Russische taal en letterkunde der K. A. v. W., deel 70, n°. 5: *Kašinskij Slovar'* door I. T. Smirnov, blz. 4, St. Petersburg, 1901) voorkomt een woord *bak* met deze verklaring: bol'šoj derevjannyj čan (groote houten tobbe).

Bakstag. Russ. *bákštag* beteekent behalve bakstag ook: bakstagswind, naar aanleiding waarvan ik *Zeet.*, blz. 26 in een noot de vraag stelde: „Heeft er in het Holl. misschien een afkorting *bakstag*, *bakstags*, waaraan Russ. *bákštag* ontleend zou kunnen zijn, naast bakstagswind bestaan, zooals voor topzeilswind ook topzeils voorkomt? Vgl. voor dit laatste: Journ. v. Wassenaer Obdam, 27 Oct. 1659: smorgens de wind z. ten westen, woey een stijff topseyls". Ik kan hier een plaats aan toevoegen,

waar voor topzeilswind niet topzeils, maar topzeil voorkomt, waardoor de mogelijkheid, dat er een Holl. bakstag = bakstagswind bestaan heeft (of nog bestaat?) grooter wordt. In de *Waerachtighe Beschrijvinghe van drie seylagien... deur* GERRIT DE VEER (Amsterdam, 1598) leest men fol. 16*b*: Den 24 (sc. Mey 1596) creghen wy een goeden windt | ende ghingen n. o. aen | totten 29 toe. Doen werdet in de windt ende waeyde een Topseijl uyten n. o.

Balk. Terwijl in het Lexicon van nieuwe woorden van PETER DEN GROOTE het woord *balka* staat zonder verklaring, vindt men in het eerste deel der *P. i. B.* op de lijst der benamingen van scheepsdeelen op blz. 235 (Holl.-Eng. lijst) steeds den vorm *balak* gebezigd, die ook in het *Zeereglement* en andere werken van dien tijd voorkomt. B.v. *gekbalak* — trensom; *under dek balak* — gondek beem; *boven dek balak* — opordek beem; *krambalak* — keget [1]). Vgl. dit *balak* met den thans nog in Archangel voortlevenden vorm *baláka*.

Barkas. Het van Russ. *barkás* (ook *barkáz*) uit Holl. *barkas* afgeleide adj. *barkásnyj* beteekent gesubstantiveerd: een der matrozen belast met het roeien van de barkas. Zoo kommandeert bij ST. I, 553 de bootsman: *Barkasnye* na barkas!

Bombardier. Het Ned. Wdb. heeft: „Bombardier. Uit fr. bombardier. Oorspronkelijk een artillerist, uitsluitend bestemd tot bediening der mortieren; later zekere graad in de artillerie, gelijkstaande met dien van sergeant bij de infanterie". Op Holl. *bombardier* gaat Russ. *bombardír* terug. Immers het Hgd:, waaruit sommige woordenboeken het willen verklaren, heeft *bombardierer*; nog minder juist vindt men in het woordenboek der Akademie, dat het uit Fr. *bombardier* is. Bovendien treft

1) D. i. Holl. *hekbalk* — Eng. transom; Holl. *onderdekbalk* — Eng. gundeckbeam; Holl. *bovendekbalk* — Eng. upperdeckbeam; Holl. *kraanbalk* — Eng. cathead.

men in de *Brieven en Papieren van* PETER DEN GROOTE meer dan eens een woord *bombardir-šchip* of *šchip-bombardir* aan, dat natuurlijk Holl. *bombardeerschip* is, zie bv. CORNELIS DE BRUIN, *Reizen over Moskovie, enz.* blz. 61*a*: „Te Asof zyn mede 18 Oorlogschepen, een Bombardeerschip en een Jagt". Het Ned. Wdb. verwijst op Bombardeerschip naar Bombarder, dat aldus omschreven wordt: „Schip, dat op eene bepaald daartoe ingerichte bedding in het ruim een paar mortieren voert en bestemd is om een havenmond te verdedigen; ook bombardeerschip geheeten". De bedoelde plaatsen in PETER's papieren zijn: I, 325: 3 *bombardir-šchip*, kaznoju Troickago monastyrja stroennye, ... (3 bombardeerschepen, op kosten van het klooster der H. Drieëenheid gebouwd, ...); I, 326: 3 *šich*(sic!)-*bombardira* ..., chotja čerez neiskustvo mastera nedobroju proporcieju sdělany, kak onye byvajut, odnakož po nuždě upotrebljat' ich vozmožno .... (3 bombardeerschepen, ofschoon door de onkunde des meesters niet volgens de juiste verhouding gemaakt, gelijk zij gewoonlijk zijn, kan men ze echter door den nood gebruiken ...); II, 1: Gotovoj *šchip-bombardir* provodit' na Don-že (Het bombardeerschip, dat gereed is, eveneens op den Don te brengen). De genoemde woorden zijn al heel gauw in onbruik geraakt en vervangen door het Russ. *bombardírskij korabl'*, waarin *bombardírskij* een adj. is, afgeleid van *bombardír*. Na het bovenstaande is het volstrekt niet onmogelijk, maar zeer waarschijnlijk, dat ook het ww. *bombardírovát'* met zijn afleidingen *bombardirovánie* en *bombardiróvka* oorspronkelijk rechtstreeks teruggaat op Holl. *bombardeeren* en niet, zooals men meestal in de woordenboeken vindt, op Hgd. *bombardieren* of Fr. *bombarder.*

Bramzeil. Het bij Russ. *brámsel'* uit Holl. *bramzeil* behoorende adj. *brámsel'nyj* beteekent gesubstantiveerd: matroos, die de bramzeilen (of zooals Holl. zeelui zeggen: de bramsels) moet aanslaan. Aldus vindt men dit woord gebruikt en verklaard bij ST. I, 244, vgl. ook IV, 212.

Brandspuit. Naast Russ. *brandspójt* komt ook *branspójt* voor. Jal in zijn *Glossaire Nautique* vermeldt dezen vorm, die door vier plaatsen bij St. tegenover één met *brandspojt* (IV, 192) bevestigd wordt. De bedoelde plaatsen zijn: I, 30: okačivali zatěm vse obil'nymi strujami vody iz *branspojtov* (zij overgoten daarna alles met overvloedige stralen water uit de brandspuiten); I, 263: kapitan i oficery otkupilis' ot udovol'stvija byt' okačennymi širokoj struej požarnago *branspojta* bočkoj roma (de kapitein en de officieren kochten zich vrij van het genoegen te worden begoten met een breeden straal van de brandspuit door een vat rum); I, 264: načalos' okačivanie iz *branspojta* (de begieting met de brandspuit nam een aanvang); IV, 217: terpělivo vynosil okačivinie iz *branspojta* (geduldig verdroeg hij de begieting met de brandspuit).

Draaien. Het merkwaardigste compositum, wat zijn beteekenissen aangaat, van Russ. *dráit'* uit Holl. *draaien* is ongetwijfeld het ww. *zadráit'*, dat ten slotte is gaan beteekenen: stijf dicht sluiten of waterdicht sluiten. In mijn *Zeet.* citeerde ik naar het woordenboek der Akademie een regel uit het Novoje Vremja van 1897, waar sprake is van de waterdicht gesloten schotten op een schip, luidende: vodonepronicaemyja pereborki byli *zadraeny* (de waterdichte schotten waren stijf dicht gesloten). Verder geeft het woordenboek der Akademie het ww. ook van het waterdicht sluiten der patrijspoorten (illjuminatory). Een bewijsplaats hiervoor vond ik bij St. I, 230: V polusvětě kajuty, illjuminator kotoroj, naglucho *zadraennyj*, to pogružalsja v pěnistuju vodu okeana, to vychodil iz neja .... (In het halflicht van de kajuit, waarvan de patrijspoort, waterdicht gesloten, nu eens onderdook in het schuimende water van den oceaan, dan weer daaruit te voorschijn kwam ....); tusschen haakjes staat achter dit *zadraennyj* de verklaring: zakrytyj (gesloten). Als derde geval kan ik hier uit St. een paar voorbeelden bijvoegen, waar *zadráit'* gezegd wordt van het waterdicht sluiten van de luiken op een schip in geval van storm: I, 566: *zadra-*

ivši ljuki (na de luiken stevig dicht gesloten te hebben); IV, 196: ljuki, izvěstnoe dělo, *zadraeny* naglucho (de luiken waren natuurlijk waterdicht gesloten); IV, 214: snova byli otkryty *zadraennye* naglucho ljuki (opnieuw waren de waterdicht gesloten luiken geopend).

D r ij v e n. Als tweede beteekenis van Russ. *dréjfovát'* uit Holl. *drijven* gaf ik: „drijven op zijn ankers, wanneer deze door den sterken wind of stroom niet houden en het schip dientengevolge in de richting van wind of stroom voortgedreven wordt, chasser sur ses ancres, labourer le fond avec ses ancres." Ik voegde er bij: „in dit geval bezigen de Russen het ww. onpersoonlijk: *korábl' podrejfoválo*, *drejfúet.*" Zoo komt het inderdaad vaak voor: als voorbeeld citeer ik een plaats uit St. IV, blz. 374: korvet *stalo drejfovat'* na trech jakorjach k beregu i *podrejfovalo* sažen šest'desjat (het korvet begon op drie ankers naar den vasten wal te drijven en dreef voort zestig vadem). Daarentegen wordt op blz. 371 precies dezelfde gebeurtenis beschreven met de woorden: korvet Pilad *drejfoval* k beregu (het korvet Pylades dreef naar den vasten wal). Naast het onpersoonlijke gebruik staat dus ook het persoonlijke, vgl. ook Dal' in deze beteekenis: *on* ili *ego drejfuet*, terwijl het woordenboek der Akademie slechts het onpersoonlijke kent.

E n t e r b ij l. Naast de drie genoemde vormen *íntrepél'*, *intrepl'*, *entrépel'*, van welke de eerste het meest voorkomt, is blijkbaar nog een vierde, nl. *intripel'*, gebruikelijk, dien men bij St. aantreft. Ald. IV, 39 in het verhaal van een oproer van het scheepsvolk aan boord, zegt de kapitein: Menja čut' ne ubili *intripelem* (Mij sloegen zij bijna dood met een enterbijl). In de noot wordt dit *intripel'* verklaard door: abordažnyj topor (enterbijl). Een tweede plaats vindt men IV, 372, waar de vernielende kracht van de Bora in den winter in de bocht van Novorossijsk wordt beschreven en waar in Jan. 1848 de bemanning van den tender „Struja" dezen te vergeefs het zinken

had trachten te beletten door de zware ijsklompen van masten en touwwerk te houwen:... izlomannye topory, *intripeli* i drugoe abordažnoe oružie svidětel'stvovali, s kakim usiliem otčajanija matrosy obrubali led... (... de gebroken bijlen, enterbijlen en andere enterwapenen getuigden, met welk een inspanning der vertwijfeling de matrozen het ijs hadden behouwen...).

Fout. Wanneer Russ. *fáut* (loup; defect, imperfection in timber) aan Holl. *fout* (gebrek in het hout), wat zeer waarschijnlijk is (*Zeet.*, blz. 63), is ontleend, dan is dit zeker ook het geval met het in den nieuwsten druk van Dal' voorkomende *fáut*, dat in ver van elkaar verwijderde streken van Rusland (Cherson, Simbirsk) gebruikelijk is voor: chudšij sort breven, kotoryja kladut vniz plota (de slechtste soort balken, die men onder aan een vlot legt).

Gording. Bij St. I, 284 treft men een eigenaardig diminutivum aan van Russ. *górden'* uit Holl. *gording* (touw, dienende om de zeilen te bergen), nl. *gordešók*, in den volgenden zin: ... p'januju matroznju, rovno baranov, s barkasa podnimajut na gordeškě (... het dronken matrozenvolk halen ze, als rammen, op uit de barkas aan een gordinkje). Dit *gordešók*, in de beteekenis van een touw, waarmee men iets ophaalt, kent ook Vachtin, die in zijn zeemanswoordenboek vermeldt: *gordešók* podemnyj, lève-nez, naveline, d. i. ophaler van den rakketros.

Helling. In den derden druk van Dal' ontbreekt Russ. *éling* niet, zooals dat in de vorige drukken het geval is, en wordt daar ook *élling* gespeld. Terecht staat bij den vermoeden Eng. oorsprong van het woord een vraagteeken: Russ. *éling*, *élling* is Holl. *helling*. In werken uit den tijd van Peter den Groote vindt men ook *elenk*, bv. *Sborn. Russk. Ist. obšč.*, II, 413: V tom městě budet zdělan dlja taskanija sudov *elenk*.

(Op die plaats zal voor het van stapel loopen van schepen een helling gemaakt worden).

Kardeel (2). In het woordenboek van Dal' staat een woord *gordélja* opgeteekend, dat op de Wolga gebruikelijk is met de beteekenis: parus na rasšivě (zeil op een Wolgabark). Onder de touwen, waarmee het bestuurd wordt, noemt D. in de eerste plaats *gordéli*, er bij voegende, dat deze op de Wolga bekende *gordéli* overeenkomen met wat men op Russ. zeevaartuigen *topenanty* noemt, m. a. w. de *gordéli* zijn een soort van toppenanten. De plur. *gordéli* is niet te scheiden van de op Russ. zeilvaartuigen algemeen gebezigde *gardéli*, sing. *gardél'*, uit Holl. *kardeel*, waarover *Zeet.*, blz. 91. Er heeft een kleine overgang van beteekenis plaats gehad, zooals dat meer met Holl. scheepstermen op de Wolga, in Astrachan en op de Kaspische Zee het geval is geweest, z. *Zeet.* i. v. Bank (1), Loods, Looper, Schijf, Top, vgl. Tijdschr. XXVIII, blz. 213 en XXIX, blz. 249. (*Holl. woorden in het Wolgagebied*). De overgang van beteekenis is, zooals ik zeide, niet zoo groot: immers toppenanten zoowel als kardeels zijn touwen, die aan de raas dienst doen, al is het dan ook niet geheel denzelfden [1]). Van de touwen (*gordéli*) is de benaming nu verder ook op het geheele zeil (*gordélja*) overgegaan, op dezelfde manier als Russ. *plátan* uit den Holl. plur. *platen* niet de zeilmakershandplaat, maar den lederen riem er aan vast beduidt en evenals in Archangel het woord *rym* uit Holl. *ring* ringbout beteekent naar den ring er aan bevestigd, z. *Zeet.* i. v. Plaat, Ringbout, Rust en Rustlijn.

Kettingpomp. Op de Eng.-Holl. lijst der benamingen van scheepsdeelen in de *Brieven en Papieren van* Peter den

1) Toppenanten dienen om de raas op te hangen, naar boven te steunen en bovendien ook om ze in het verticale vlak te bewegen. Kardeels dienden om de raas op te hijschen of te strijken.

Groote (*P. i. B.*, I, 237) leest men: čeiu pomp [1]) — *ketink pump*. De tegenwoordige Russ. vorm luidt eenigszins verbasterd, nl. *kétenspómpa*, z. *Zeet.* blz. 95.

Kluis. Naast het gewone Russ. *kljuz* zijn in Archangel de vormen *chljus*, *chljus'*, *chljust* in gebruik (*Zeet.*, blz. 101). Evenzoo vermeldde ik den in Vachtin's zeemanswoordenboek voorkomenden vorm *chljuzsák* naast het gewonere *kljuzsák* uit Holl. *kluiszak*. In den nieuwsten druk van Dal' vindt men nu nog een anderen met *ch* beginnenden vorm, die op de Kaspische Zee voor *kljuz* in zwang is, nl. *chlëz* (spr.: chljoz) met de verklaring: dyra v nosu sudna dlja jakornago kanata (gat in den boeg van een vaartuig voor het ankertouw).

Koers. Russische matrozen schijnen het gewone *kurs* vaak te verbasteren tot *kurc*. Tweemaal komt het zoo bij St. voor in een matrozenverhaal: ald. I, 315: Eželi, govorit, russkij korab' budet idti etim samym *kurcom* — popast' emu v centru. (Als, zeit-ie, het Russische schip dienzelfden koers zal gaan — moet het in het centrum (nl. van den orkaan) terecht komen), vgl. IV, 418: *kurc* vzjali na Cejlon-ostrov (wij zetten koers naar het eiland Ceylon).

Kok. De door Dal' in zijn woordenboek gemaakte onderscheiding tusschen Russ. *kok* en Russ. *povar*, waarbij de eerste kok voor de matrozen, de tweede voor de officieren zou zijn, vindt geen bevestiging door hetgeen men bij St. leest. Deze toch heeft het meer dan eens over een *oficerskij kok*, een officierenkok, nl. I, 555; IV, 218, 317. De volgens Dal' uitsluitende beteekenis van Russ. *kok* als scheepskok voor de matrozen is dus blijkbaar te eng genomen.

Kompas. De op dit woord vermelde aan het Hollandsch

1) D. i Eng. chainpump.

ontleende benamingen der 32 windstreken zijn tevens benaming geworden voor de winden zelf. Uit de plaatsen bij St., die hiervoor als bewijs zouden kunnen dienen, haal ik de volgende aan: I, 566: v glubině otkrytago dlja *nord-vesta* rejda (in de diepte van de voor den noordwestenwind openliggende reede); IV, 345: Zadul dovol'no svěžij, poputnyj *nord-ost* (er begon een vrij frissche, gunstige noordoostenwind te waaien); IV, 369: Južněe ona (t. e. bora) slaběet i perechodit v dovol'no svěžij *zjujd-ost* (Zuidelijker wordt zij (d. i. de Bora) zwakker en gaat over in een vrij frisschen zuidoostenwind).

Kraanbalk. De tien vormen, waarin Holl. *kraanbalk* in het Russ. voortleeft, nl.: *kránbalk*, *krámbalk*, *kránbalka*, *krámbalka*, *kránbala*, *krámbala*, *kránbal*, *krámbal*, *krámbol*, *krámpal* (Archangel), moeten nog met één vermeerderd worden uit St., waar een vorm *krambola* voorkomt. Ald. IV, 351 staat een citaat uit het eerste deel van de *Lětopis' krušenij i požarov sudov russkago flota* (Jaarboeken van de schipbreuken en branden der vaartuigen van de Russische vloot), dat, in 1855 te St. Petersburg uitgekomen, de beschrijving van 285 schipbreuken in 140 jaar (1713—1853) bevat. De geciteerde plaats is uit het verhaal van de schipbreuk van de „Ingermanland" in het Skagerrak op de Noorweegsche kust in het jaar 1842 en luidt: ot lěvoj *kramboly* do kolokola.... stolpilos' čelověk do soroka (van den linker kraanbalk tot aan de klok.... hadden zich tot veertig menschen samengepakt). De tweede plaats bij St. (IV, 375), waar men *krambola* aantreft, eveneens volgens de genoemde *Lětopis'*, staat in de beschrijving van de meer dan 47 uur lange worsteling van den schoener „*Smělaja*" met de hevige Bora in de bocht van Novorossijsk in Jan. 1848: tot de reddingsmaatregelen, die de bemanning nam tegen de ijsklompen, die het schip dreigden te doen zinken, behoorde ook het over boord werpen der ankers om het schip lichter te maken: Zablagovremenno sbrošeny byli s *krambol* jakorja (Bijtijds waren van de kraanbalken de ankers geworpen). De ge-

citeerde woorden *kramboly*, *krambol* zijn Gen. Sing. en Plur. bij een Nom. Sing. *krambola*.

Leider of leier. Bij het vijftal bijzondere beteekenissen van Russ. *léer* uit Holl. *leier*, door mij volgens Dal' vermeld en die alle voortvloeien uit de algemeene beteekenis van een: verevka, tugo protjanutaja v kosom ili ležačem položenii (touw, stijf gespannen in schuine of liggende richting), moet nog een zesde gevoegd worden uit St. Ald. IV, 374 is sprake van de redding van schipbreukelingen langs een leier, gespannen van het schip naar den vasten wal: S pomošč'ju protjanutago na bereg *leera* načali perevozku ekipaža (Met behulp van een naar den vasten wal gespannen leier begon men de bemanning over te brengen).

Nachthuis. Op de Eng.-Holl. lijst der benamingen van scheepsdeelen in het eerste deel der *Brieven en Papieren van* Peter den Groote (*P. i. B.*, I, 237) staat ook: binikal' [1]) — *nachtgois*. Aan dit *nachtgois* zijn toegevoegd de woorden: gdě kompasy stojat (d.i. waar de kompassen staan). Tegenwoordig luidt deze uit het Holl. overgenomen Russ. term *naktóuz*, z. *Zeet.* i.v. De vorm *nachtgois* is merkwaardig, omdat hij zoo dicht tot de Holl. volksuitspraak nadert, waar men vaak *oi* voor *ui* zegt. Evenzoo vindt men in het *Zeereglement* van Peter: *oitlegger* (later: *utlégar'*) uit Holl. *uitlegger*; *oitgalder* (later: *utgálder'*) uit Holl. *uithaalder*; op dezelfde lijst in *P. i. B.*, I, 237 leest men: *kro(i)sgouta* (later verbasterd tot *krjúsóv, krjújsóv*) uit Holl. *kruishout*; ten slotte noem ik nu nog voortlevende vormen als b.v. Russ. *bran(d)spojt* uit Holl. *brandspuit* en Russ. *toj* uit Holl. *tui*.

Nok. Het van Russ. *nok* uit Holl. *nok* (uiteinde van de ra) afgeleide adj. *nókovyj* beteekent gesubstantiveerd: een matroos,

1) D.i. Eng. binacle.

die op den nok van de ra dienst doet. Zoo komt het voor bij St. IV, 414, waar een oude bootsman uit zijn verleden verhaalt: Na formarsě služil... *nokovym* (Op de voormars diende ik... als nokgast).

Onderofficier. Bij St. komen herhaalde malen in plaats van *unteroficer* (waarin *unter-* uit Holl. *onder* is, z. *Zeet.* i. v. Onder-) de verkortingen *untercer* [1]) en *unter* [2]) voor. Vgl. hiermee de in Brjansk bekende verkorte benamingen van een onderofficier: *undercer* en *under*, waarover Tijdschr. XXIX, blz. 248.

Presenning. Dit woord is in het Russ. geworden tot *brezént* evenals *presenningdoek* tot *brezendúk*. De geheel verouderde achttiende-eeuwsche boekevorm *prezénning*, *prezening*, door Peter den Groote direct uit het Holl. overgenomen, is in den mond der Russ. zeelui geworden tot *brezént*, een der meest gewone en meest verbreide Russ. scheepstermen. Voor de verzachting der *p* tot *b* aan het begin van het woord wees ik op een analoog voorbeeld in Russ. *bakaút* uit Holl. *pokhout*; in de *t* op het eind meende ik een dergelijk geval te moeten zien als in Russ. *špunt*, oudere vorm *špont*, uit Holl. *sponning* [3]) en het thans verouderde *fordupel't* uit Holl. *verdubbeling*. Immers daar als hier paragogische *t* na verlies van *-ing* en wat in het bijzonder de *t* paragoge betreft, vgl. nog Russ. *legvant* uit Holl. *leguaan* en Russ. *špunt*, *špont*, wanneer dit niet op *sponning*, maar op het kortere *spong* teruggaat [3]).

Evenwel — het is niet dwingend hier *t* paragoge aan te nemen: er bestaat nog een andere mogelijkheid: de *t* kan rechtstreeks door de Russen van de Hollanders zijn overgenomen. Er heeft nl. een Holl. *presenting* of *presending* naast *presenning* bestaan.

1) B.v. II, 283, 284, 301, 304, 312, 313, 338, 420, 421, 422, 423, 439.

2) B.v. II, 211, 212, 230, 235.

3) Zie echter een andere gissing over Russ. *špunt*, *špont* uit Holl. *spong* of *sponning* beneden op het artikel van dien naam.

In de *Waerachtighe Beschrijvinghe van drie seylagien... deur* Gerrit de Veer (Amsterdam, 1598) lezen wij bij het vertrek der mannen van de hut op Nova-Zembla: wy packten der Coopluyden goeden die wy met ons begeerden te nemen | vant beste en waerste goet | ende maeckten daer *presentinghen* over om van een zee waters beschermt te zijn | alsoo wy die inde open schuyte moesten voeren. (fol. 44*b*). En iets verder (fol. 46*b*), wanneer de schepelingen in twee open schuiten langs de kust van Nova-Zembla huiswaarts varen: Den 18 Junij hebben wy onse schuyten wederom gherepareert ende versien | wantse seer gecrenckt ende gerabraeckt waren deur de gheweldighe ysschuwinghen | allen de naeden hebben wy mede moeten versien ende dicht maecken | ende diversche *presendinghe* legghen | .... Het is daarom geenszins onmogelijk, dat Russ. *brezént* op een bij de Holl. zeelui gebruikelijken vorm *presenting* of *presending* teruggaat: in dat geval zou er alleen verlies van *-ing* hebben plaats gehad zooals dat ook het geval is met Russ. *kabaljar* naast *kabaljaring* uit Holl. *kabelaring.*

Rondhout. Van Russ. *rangóut* uit Holl. *rondhout* is een adj. *rangóutnyj* afgeleid, dat men vindt bij St. I, 371, waar sprake is van een: polubronenosnyj, *rangoutnyj* trechmačtovyj krejser (halfgepantserde, rondhoutvoerende driemastkruiser).

Schans. Naast het adj. *škánečnyj*, behoorende bij het Russ. plur. tant. *škáncy* uit Holl. *schans* (halfdek) staat het adj. *šchánečnyj*. Het woord wordt genoemd in de reisbeschrijving van Gončarev, getiteld: *Fregat Pallada*, waar sprake is van een *šchánečnyj žurnal* met de beteekenis: scheepsjournaal. De nieuwste druk van Dal' heeft *šchánečnyj* opgenomen uit: W. Körner, *Ergänzungen und Berichtigungen zu den russischen Wörterbüchern von* Dahl *und* Pawlowski (*Archiv für slavische Philologie XI*, 40—81).

Schraper. Een schraaper dan is een scharp ijser met een

boute steel, waar meede het oude teer van de scheepen werd afgeschrabt. Winschooten, *Seeman*, blz. 239. Russ. *šípar*, dat Dal' verklaart: konopatka, tupoe širokoe doloto (breeuwijzer, stompe breede beitel). De *r* van de moeilijke klankverbinding *schr* aan het begin van het Holl. woord is in het Russ. verdwenen, een andere verlichting van de Holl. consonantengroep *schr* in het Russisch vindt men in het volgende artikel.

Schroef. In Tijdschr. XXIX, blz. 258 behandelde ik dit woord, dat in het Russ. geworden is tot *ščurúp*. Nu geeft Vachtin in zijn zeemanswoordenboek een woord *šurúp*, dat ongetwijfeld hetzelfde is, al vertoont de beginklank en ook de beteekenis een klein verschil. Dit *šurúp* heeft een zeer speciale beteekenis, de verklaring luidt: kol'co u sekstana, v kotoroe vvinčivaetsja astronomičeskaja truba (ring van de sectant, waarin de astronomische kijker wordt geschroefd). Het is duidelijk, dat dit *šurúp* uit Holl. *schroef* is, waarbij de ring genoemd is naar den schroef, die er in gedraaid wordt; voorbeelden van dergelijke overgangen van benamingen van het eene voorwerp op een ander, dat er aan bevestigd is of zich in de nabijheid bevindt, zie men boven op Kardeel (2).

Spong of sponning. In *Zeet.*, blz. 193 heb ik gepoogd aan te toonen, dat Russ. *špunt* in zijn op het zeewezen betrekking hebbende beteekenis aan Holl. *spong* of *sponning* is ontleend, waarbij ik wees op een in Jal's *Glossaire Nautique* staanden vorm *špont*. Merkwaardig is in dit verband, wat men vindt in het *Zeereglement* van Peter den Groote, waar op blz. 901 onder de schippersbenoodigdheden genoemd wordt een: *špunt šchaf* met als Holl. equivalent er naast: *spond schaev* (sic). Dit laatste is een van de vele verminkte Holl. termen, die in het *Zeereglement* voorkomen: immers de juiste vorm luidt: *sponningschaaf*, vgl. Winschooten, *Seeman*, blz. 280: ... van *sponning* komt *sponningschaaf*, sie... W. 185. N. 1. [1]).

1) Bedoeld is Nicolaes Witsen's werk over den scheepsbouw, waar bij blz. 185 een afbeelding voorkomt van de sponningschaaf.

Waarschijnlijk is deze door PETER in zijn *Zeereglement* gedecreteerde vorm de aanleidende oorzaak geweest van het gebruik van Russ. *špunt*, *špont*, dat dan op een verminking van Holl. *sponning*, nl. *spond*, teruggaat. De *t* van het Russ. woord zou in dit geval uit het verbasterde Holl. afkomstig zijn en geen latere paragoge in het Russ., zooals ik in mijn *Zeet.* meende te moeten aannemen. De onverbasterde vorm *sponning* was in PETER's tijd ook bekend, z. de benamingen van scheepsdeelen in *P. i. B.*, I, 234 (Holl.-Eng. lijst), waar staat: *špunog* — rabet [1]), vgl. 236 (Eng.-Holl. lijst): rabit [1]) — *špunink*.

Standaard. VAN LENNEP geeft in zijn *Zeemanswoordeboek* op dit woord het volgende: „Standert of Standaart, vlag eener galei. Koninklijke S — (die van de hoofd of koninklijke galei, breede wimpel, gevoerd door een kapitein, die schepen onder zijn bevelen heeft)". Russ. *štandárt*, imperatorskij flag (keizerlijke vlag). Het woord is niet het Duitsche Standarte, zooals DAL' heeft, maar het Holl. *standaard*. In het Lexicon van nieuwe woorden van PETER DEN GROOTE vindt men op blad 21 geschreven: štandart — známja velíkoe (groot vaandel). En in een boekje over de signalen op de vloot, door PETER gedecreteerd (*Signaly nadzir. vo flotě*) leest men op blz. 35 [2]): Egda Admiral štandart s flagštoka, s kruistenga rospustit' velit.... (Wanneer de admiraal beveelt den standaard te laten waaien van den vlaggestok, van de kruissteng...). Gelijk bekend draagt het jacht van den tegenwoordigen keizer van Rusland den naam *Standart*; dit is een herinnering aan het eerste schip, dat de vlag van den Russischen tsaar op de Oostzee vertoonde en dat *de Standaard* heette, vgl. SCHELTEMA, *Rusland en de Nederlanden*, III, 190: „Te Olonets waren de zes fregatten gebouwd, met welke CRUYS den aanval der Zweden verijdelde, en onder deze was het fregat: *de Standaard*, hetwelk het eerst de vlag van

1) D. i. Eng. rabbet.

2) Dit boekje is zoowel in eenige afzonderlijke exemplaren op de Petersburgsche bibliotheken voorhanden als ingebonden bij het Zeereglement van 1720.

den Czaar op de Baltische Zee had doen waaijen. Het werd gevoerd door Johan de Lange, een Nederlander, en een schoonzoon van den Vice-admiraal Cruys" [1]).

Storm. In mijn *Zeet.* gaf ik als afleiding van Russ. *štorm* uit Holl. *storm:* het adj. *štormovój*, b.v. in de benamingen der stormzeilen: Russ. *štormovój fok*, de stormfok; *štormovój grot*, het stormgrootzeil; *štormovája bizán'*, de stormbezaan; verder in: *štormovój gáfel'*, de stormgaffel. Een tweede afleiding ald. vermeld is het ww. *štormovát'*, op zee een storm doorstaan, inzonderheid als men onder zeil ligt. Beide afleidingen komen meermalen bij St. voor: *štormovój*, behalve in de benamingen der stormzeilen ook zoodanig, dat men het in het Holl. vertalen kan door: stormachtig. Zoo b.v. I, 323: *štormovája scena*, een stormachtige scène; I, 386: *štormovája vachta*, een stormachtige wacht; IV, 178: *poslě... štormových dnej*, na... stormachtige dagen; ook het „stormachtig" op den barometer is Russ. *štormovój*, vgl. St. IV, 449, waar schertsenderwijze van het humeur van een admiraal gezegd wordt, dat het naderde tot „stormachtig" (Sostojanie ducha admirala vidimo približalos' k „štormovomu". Barometr bystro padal, predveščaja burju.). *Štormovát'* komt bij St. voor in de boven uit Dal' geciteerde beteekenis, b.v. I, 195: pomnju ja, kak odnaždy my *štormovali* (ik herinner mij, hoe wij eens een storm doorstonden); ironisch wordt het IV, 450, 454 gezegd van een admiraal, die buiten zichzelf is van woede: admiral načinal *štormovat'* (de admiraal begon een storm te doorstaan, het te kwaad te krijgen).

Bij St. komen verder nog een paar andere afleidingen van Russ. *štorm* uit Holl. *storm* voor. Het I, 236 ironisch gebezigde diminutivum *štormik*, een stormpje (in de Golf van Biskaye), tegenover het versterkende *štormjaga* [2]), vaak vooraf-

1) Deze eerste werf voor de Oostzeevloot te Olonets aan het Ladogameer was gebouwd nog voor de bezetting van Notenburg en Nijenschans (1702—03).

2) I, 236, 242, 367, 501, 508, 564, 567.

gegaan in den mond van stuurlui of matrozen door het epitheton: formennyj, een echte, flinke, formeele storm, een storm, die er zijn kan, die naam mag hebben. Ten slotte het substantivum *štormovka*, dat evenmin als de vorige woorden in DAL' staat opgeteekend, als benaming voor een kleine soort van stormvogels of stormzwaluwen in den Indischen oceaan: I, 267: Tol'ko vysoko rějut v vozduchě věstniki dalekoj zemli — al'batrosy i glupyši, da poroj nizko letajut nad volnami, slovno skol'zja po nim, malen'kija *štormovki*, predskazyvajuščija, po slovam morjakov, burju (Slechts hoog zweven in de lucht de boden van het verre land — albatrossen en stormvogels [1]), en somwijlen vliegen laag boven de golven, als glijdende er langs, kleine stormzwaluwen, voorspellende, naar de woorden der zeelui, storm).

Daar bij ST., gelijk gezegd, zeer dikwijls het scheepsvolk zelf aan het woord is, hooren wij uit den mond van stuurlui en matrozen, in plaats van: *štorm*, *štormovój*, *štormovát'*, de verbasteringen: *šturma*, *šturmovoj*, *šturmovat'*. 't Zou ongerijmd zijn hier aan Duitschen invloed te gaan denken; de Russen hebben ze zoo vervormd. *Šturma* komt passim [2]) voor, de Gen. Plur. is een echte volks-Gen. Plur. *šturmov* (I, 314).

Stuur. Op dit woord leest men *Zeet.*, blz. 207: „Met een ander woord werd het genaamd het roer. WINSCH., vgl. W. blz. 260: het roer of stuur van mijn opgegeven schip.... Hieruit is het slechts bij J. voorkomende Russ. *štur* overgenomen, dat echter: stuurrad, roue du gouvernail, beteekent. De Russ. woordenboeken hebben alle voor stuurrad (rad, dienende om de roerpen, 't zij rechts, 't zij links te bewegen. v. L.) Russ. *šturvál*, een hybridisch woord uit Holl. *stuur-* en

1) Bedoeld is een groote soort van stormvogels, vgl. DAL', die *glupýš* verklaart met procellaria glacialis.

2) I 231, 232, 314, 465; IV 195, 197, 198, 240, 417, 418; šturmovoj: I 531, IV 198; šturmovat': IV 196, 417, 449.

Russ. *val* (bij het ww. *valit'*, rollen, draaien)." Nu vindt men op de meermalen genoemde Engelsch-Hollandsche lijst der benamingen van scheepsdeelen in de *Brieven en Papieren van* Peter den Groote (*P. i. B.*, I, 237) de woorden: stiringvil' [1]) — *stjurrat*, waaruit blijkt, dat Holl. *stuurrad* althans in Peter's tijd wel eens in het Russ. voorgekomen is. Voor de *j* in den vorm *stjurrat* vergelijke men het in Peter's *Zeereglement* staande *štjurman*, tegenwoordig *štúrman*, uit Holl. *stuurman*.

In Dal's woordenboek wordt een verouderd subst. *styr'* genoemd met de beteekenissen: sterno, konec, kormilo, pravilo, rul'; dit zijn allemaal verschillende woorden voor: roer of stuur. Gaat dit verouderde Russ. *styr'* ongetwijfeld terug op Holl. *stuur*, evenzoo is dit m.i. het geval met de in Dal' voorkomende woorden: *styr*, *styr'*, *štyr*, *štyr'*, die nog steeds in gebruik zijn en wier talrijke speciale technische en dialektische beteekenissen terug te brengen zijn op de algemeene van: as, waarop iets in het rond draait, hengsel (voobšče: os', na kotoroj čto-libo oboračivaetsja vokrug, vereja, krjuki). Vooral is het een staande as, een stang of bout, waarop iets draait (steržen', stojačaja os', osen, vertljug, vereteno, bolt, na koem čto-libo vraščaetsja). Uit de beteekenis van stang is dan die van mast (mačta, derevo, ščegla) voortgevloeid, die de woorden *styr*, *štyr'*, waarnaast Dal' hier ook *styrok* en *styrja* geeft, op de Wolga en het Peipusmeer (goevernement Pskow) hebben. Afgeleide adj. zijn: *stýrnyj*, *štýrnyj* en *štyrovój*.

V a l r e e p. Bij Russ. *fálrep* uit Holl. *valreep* hoort een adj. *fálrepnyj*: „gesubstantiveerd wordt het adj. *fálrepnyj* gebezigd, om een der mannen aan te duiden, die aan een hooggeplaatst personage den valreep aanbieden". *Zeet.*, blz. 222. Bij St. vindt men steeds een zeer eigenaardige verbastering van dit *fálrepnyj*, nl. *falgrebnyj* (I, 64, 93, 395, 404, 447, 492, 635; IV, 401). Het is duidelijk, dat deze vorm (St. kent *fálrepnyj* niet) is ontstaan

1) D. i. Eng. steeringwheel.

door een zeer begrijpelijke bijgedachte aan woorden als Russ. *grebú* (roeien), *grebéc* (roeier), *zagrebnój* (voorroeier); vooral het laatste heeft waarschijnlijk invloed geoefend: misschien zeggen de Russische zeelui ook niet *fálgrebnyj* (evenals *fálrepnyj*), maar *falgrebnój* (evenals *zagrebnój*). Daar het woord bij St. steeds in den plur. voorkomt (*falgrebnye*, *falgrebnych*, *falgrebnye matrosy*) is dit nl. op zich zelf niet uit te maken. Bijgedachte aan roeien, enz. (Russ. *greb-*) ligt voor de hand: immers de mannen van den valreep moeten klaar staan, wanneer men een hooggeplaatst personage naar of van het schip roeit.

Vanglijn. De derde druk van Dal' kent naast *fálen'*, dat de gewone vorm van het Holl. woord in het Russ. is, ook een vorm *fálin'*, vgl. de eveneens naast elkaar staande woorden *pertúlen'* en *pertúlin'* uit Holl. *portuurlijn*. Zie ook het slot van het artikel Rust en Rustlijn in de *Zeet.*, blz. 174.

Vertuiing. Dit is in het Russ. geworden *fertóing*, zooals men het in den nieuwsten druk van Dal' aantreft, onveranderd en met dezelfde verklaring als in de vorige drukken. In mijn *Zeet.* vermeldde ik daarnaast den bij Jal in zijn *Glossaire Nautique* voorkomenden vorm *fertoen'*, dien ik hield voor een bijvorm van *fertóing*, daar verschillende Holl. woorden op *-ing* in het Russ. op *-en'* uitgaan, z. *Zeet.*, blz. 224 (noot op Verdubbeling). Aangezien echter Jal in zijn werk de Russische letters jer en jer' nog al eens verwart, is het ook mogelijk, dat men niet *fertoen'*, maar *fertoen* moet lezen, in welk geval wij niet het Holl. subst. *vertuiing*, maar het ww. *vertuien* voor ons hebben. Immers, achter in het *Zeereglement* van Peter den Groote, in het werkje over de signalen op de vloot, leest men op blz. 4: *Fertoen*, to est' na dvu jakorjach stat' (Vertuien, d. i. voor twee ankers gaan liggen). De afzonderlijke uitgave van dit werkje (*Signaly nadzir. vo flotě*, blz. 1) heeft hetzelfde, behalve dat daar in plaats van *fertoen* staat *fertuen*.

Voor de wind. Als verbasteringen van Russ. *fordevínd* (Vachtin geeft *fórdevind*, vent arrière) uit Holl. *voor de wind* (den wind recht van achteren. v. Lennep) staan in den nieuwsten druk van Dal' de termen *fórdoven'* en *fórdamen'*. Het eerste is gebruikelijk in Olonec en beteekent daar: poryvistyj vĕter (heftige wind); als voorbeeld dient het zinnetje: fordoven' segodnja porjadkom razygralsja (de heftige wind is vandaag flink losgekomen). Het tweede schijnt in Archangel bekend te zijn voor een: poputnyj vĕter (gunstige wind), dezelfde beteekenis, die zoowel Russ. *fórdevínd* als Holl. *voor de wind* ook kunnen hebben, vgl. Koenen (8e druk): voordewind (gunstige wind); zij zeilden met een voordewind de haven uit.

Voorstengestagzeil. Naast het gewone Russ. *forsten'-gistaksel'*, waarover *Zeet.* op Steng, dat bij St. b.v. I, 238 genoemd staat, geeft deze IV, 190, 191 tweemaal den vorm *forsten'gastaksel'*.

Want. Bij St. komt tweemaal een plur. *vantiny* voor in de beteekenis van wanttouwen, en wel die, waarop de matrozen met de voeten steunen en waaraan zij zich met de handen vasthouden bij het klimmen naar de mars, m. a. w. de wevelingen (Russ. *vyblenki*). De bedoelde plaatsen zijn I, 238: krĕpko deržas' rukami za *vantiny* (zich stevig vasthoudend met de handen aan de wanttouwen); en IV, 434: perestupiv nĕskol'ko *vantin* (na één voor één eenige wanttouwen te hebben betreden). *Vanty* beteekent dus het staande want in het algemeen als collectivum; *vanta* één der staande hoofdtouwen, waaruit het want bestaat; *vantiny* de dwarstouwen om in te klimmen of wevelingen.

Zaling. Bij St. I, 506 gebruikt een Russische bootsman een verbasterden term *sal'nik*, op dezelfde wijze uit het gewone *saling* (waarnaast bij D. ook *saleng*) d. i. Holl. *zaling* door metathesis ontstaan als Russ. *kabaljarnik* uit *kabaljaring* d. i.

Holl. *kabelaring*. De laatste lettergreep *-nik* kon des te gemakkelijker door metathesis uit *-ing* (spr. *-ink*) worden, aangezien *-nik* een zeer gewoon Russisch suffix is.

Zuidwester. Het in Dal' voorkomende *zjudvéstka* luidt bij St. steeds *zjujdvéstka*, b.v. I, 212: nesmotrja na novyj doždevik i nachlobučennuju *zjujdvestku* (ondanks zijn nieuwe regenjas en zijn diep in zijn hoofd getrokken zuidwester); I, 214: na nem byl doždevik i *zjujdvestka* (hij had een regenjas aan en een zuidwester op). Vgl. de elf kompasstreken, waarin *zuid* voorkomt, die eveneens in het Russ. *zjud* of *zjujd* hebben.

Zwieping. In een noot bij het artikel Stopper (*Zeet.* blz. 204) teekende ik aan: „In D. komt het aan Holl. zwieping ontleende Russ. *svíten'*, *svízen'* niet voor". In den derden druk van Dal' wordt *svízen'* evenzeer gemist, maar *svíten'* wordt genoemd. Zeer ten onrechte echter wordt daar deze ongetwijfeld aan het Holl. ontleende scheepsterm afgeleid van het Russ. ww. *svit'* (samenwinden, in elkaar draaien), een etymologie, die blijkbaar steun moet vinden bij de in de verklaring van het woord voorkomende omschrijvingen: *viten'*... *vity* chvost'... (zweep... gewonden staart...), m. a. w. evenals *víten'* (zweep) een afleiding is van *vit'* (winden), zoo is *svíten'* (zwieping) een afleiding van *svit'* (samenwinden). Hoe verleidelijk deze combinatie er op het eerste gezicht ook uit moge zien (in het Holl. zegt men voor de samenstelling: zwiepingstopper ook: zweepstopper), toch kan zij onmogelijk juist zijn. Hoogstens heeft het Russ. ww. *svit'* eenigen invloed gehad op de verwording der Holl. *p* van *zwieping* tot *t* in *svíten'*, ofschoon dit niet dwingend is, daar deze verandering meer voorkomt, zie *Zeet.*, blz. 248: „Voor Russ. *t* uit Holl. *p* in *svíten'*, vgl. Russ. *gúl'tik* uit Holl. *gulp*."

Schiedam. R. VAN DER MEULEN RZ.

EEN OUDWESTNEDERFRANKIES Ǣ-DIALEKT.

In het Noord-West-Veluws, het door Van Schothorst beschreven dialekt, vinden wij merkwaardige representanten van de zgn. wgerm. *ā* (of, zoals anderen met meer recht schrijven: *ǣ*) en van de vokaal, die in open syllaben door rekking uit *ă* is ontstaan: vòòr labiale en gutturale konsonanten *ā*, vòòr dentale *ō*. Ik handelde hierover in den brede Indogermanische Forschungen 26, 275 vlgg. Daar poogde ik aan te tonen, dat deze wonderlike wisseling van *ā*- en *ō*-vokalen teruggaat op deze oudere toestand: vòòr labialen en gutturalen een meer *e*-achtige klank, die ik door het teken *ǣ* aanduidde, vòòr dentalen een zuivere *ā*-klank. Deze stelling wordt waarschijnlik gemaakt, om niet te zeggen: bewezen, door de volgende feiten: 1. De verdeling: *ā* vóór dentalen, *ē* (resp. *ǣ*) vóór labialen en gutturalen komt ook elders, spesiaal in het Pools, voor; — 2. Ook bij andere klanken of liever klankverbindingen, nml. *er* en *ar*, vinden wij een dgl. verdeling van palataal en niet-palataal, afhankelik van volgende labiale en gutturale konsonant enerzijds, dentale anderzijds, en wel niet alleen in naburige dialekten maar ook in het N.-W.-Veluws zelf[1]); — 3. De jongere overgang *ā* > *ō* komt ook in andere, waaronder aan 't N.W.-Veluws grenzende, ndl. dialekten voor; onze these maakt het mogelik voor 't N.W.-Veluws van enige eeuwen her presies dezelfde klankwet aan te nemen als voor deze verwante dialekten: elke *ā*

---

1) Zie Tijdschr. 30, 90 vlgg.

wordt *ō*; — 4. Ook de overgang *ǣ* > *ā* komt in andere ndl. dialekten in een betrekkelik jonge periode voor. Voor 1, 2 en 3, die alleen reeds onze stelling aannemelik maken, verwijs ik naar mijn artikel in de Indogerm. Forsch. 26; 4. komt hieronder ter sprake.

Toen ik in de voorzomer van 1908 tot het inzicht kwam, dat de N.-W.-Veluwse *ā*-*ō*-wisseling op een oudere *ǣ*-*ā*-wisseling teruggaat, stelde ik mijzelf ook reeds de vraag, hoe de nog oudere toestand geweest zou zijn. De *ā*-*ǣ*-wisseling is ongetwijfeld ontstaan, doordat één zelfde oudere vokaal zich onder de invloed van volgende dentaal ener-, labiaal en gutturaal anderzijds heeft gedifferentieerd. Maar luidde die vokaal *ā* of *ǣ*? A priori is beide aannemelik. Reeds toen, in 1908, kwam de gedachte bij mij op, dat we wellicht van *ǣ* moeten uitgaan, en dat die *ǣ* op verwantschapsbetrekkingen met het Zeeuws zou kunnen wijzen, waar de ndl. *ā* nog in onze dagen *ǣ* luidt. Dit geldt gelijkelik van de wgerm. *ā* (*ǣ*) en van het rekkingsprodukt van *ă* in open syllaben; hierboven merkten we reeds op, dat ook het N.-W.-Veluws geen onderscheid kent tussen deze twee klinkers.

Meer en meer ben ik tot het inzicht gekomen, dat dit vermoeden juist is; ik hoop in de hier volgende bladzijden de gronden voor mijn mening uiteen te zetten.

Te Winkel, De Noordnederlandsche tongvallen afl. 1 leert ons, dat de *ǣ*-streek heel wat meer omvat dan Zeeland en het wat de taal aangaat hiermee na verwante eiland Goeree en Overflakkee, dat er nml. ook een groot stuk van 't noordelikere Zuid-Holland toe behoort. Het samenhangende *ǣ*-gebied (om van *ǣ*-enklaves, in andere taalgebieden gelegen, voor 't ogenblik te zwijgen) strekt zich naar 't Noordoosten uit tot voorbij Gouda en Woerden. De afstand tussen het *ǣ*-gebied en het N.-W.-Veluws is dus niet zo heel groot. Een blik op de kaart bij Te Winkel zal ieder daar onmiddellik van overtuigen. Maar die kaart leert ons nog meer en wel: dat er ten Oosten van

de Hollandse *ǣ*-streek en ten Zuidwesten van het N.-W.-Veluws nog een klein gebied ligt met een *ā*-*ɔ̀a*-wisseling, die van dezelfde kondities afhankelik is als de *ā*-*ō*-wisseling in dit laatstgenoemde dialekt. Blijkens blz. 78 van de tekst stemmen Beusichem, Buren en Zoelen geheel met het N.-W.-Veluws overeen. In aangrenzende dorpen van de Neder-Betuwe vinden we een dgl. toestand, maar er zijn uitzonderingen op de regel: dit wijst er op, dat vroeger het *ā*-*ɔ̀a*-gebied groter was dan nu, en dat het door de invloed van naburige dialekten kleiner wordt. Het vermoeden ligt voor de hand, dat eens het Nederbetuwse en het Veluwse *ō*(*ɔ̀a*)-*ā*-dialekt delen vormden van een groter gebied, waar de vokaalkwaliteit van een volgende dentale resp. labiale of gutturale konsonant afhing; maar te bewijzen is dat niet. Hoe dit zij, er bestaat een *ā*-*ɔ̀a*-gebied, dat wel niet gesneden wordt door de rechte lijn, die de twee uiterste punten van het N.-W.-Veluws en de Hollandse *ǣ*-streek verbindt, maar dat toch niet ver op zij van die lijn tussen beide in ligt. Al wat ik Indogerm. Forsch. 26 en in 't kort hierboven aangaande het N.-W.-Veluws beweerde, kan met evenveel recht van het Nederbetuws van Beusichem enz. gezegd worden en met evenveel recht kunnen we voor dit dialekt niet alleen een ouder *ā*-*ǣ*-vokalisme, maar ook een nog ouder *ǣ*-vokalisme veronderstellen: maar dan is het hoogst waarschijnlik, dat tussen deze Nederbetuwse *ǣ*-streek en de Zeeuws-Zuidhollandse, die zo dicht bij elkaar liggen, eenmaal kontinuïteit bestond, en dan mogen wij ook ongetwijfeld nog een stap verder gaan en dezelfde kontinuïteit ook aannemen voor een groter *ǣ*-gebied, dat bovendien nog de N.-W.-Veluwe omvatte.

Deze rekonstrukties moeten op 't eerste gezicht de indruk maken van al te brutaal en al te onzeker; ze worden echter veel waarschijnliker, als we letten op de ontwikkeling van *ā* uit *ǣ* in andere streken van ons taalgebied.

Te Winkel haalt t. a. p. 69 vlg. de getuigenissen aan van 18de-eeuwse Nederlanders (Frans Burman, Moonen, L. ten Kate), waaruit blijkt, dat toen de *ǣ* in Holland nog over een veel groter

gebied voorkwam dan nu (o.a. in Amsterdam). Hierop wijst ook, dat in het Z.-Holl. *ā*-gebied hier en daar de *ā* nu nog naar *ǣ* overhelt: zo te Woubrugge. Later, in zijn voordracht over »De Verbreiding der Frankische tongvallen over de Nederlanden" (Handelingen en Meded. v. d. Maatsch. der ndl. Letterk. te Leiden, 1904—05, blz. 25—76), ging Te Winkel nog verder: de inkrimping van het *ǣ*-gebied, die hij reeds in zijn »Noordnederlandsche tongvallen" had gekonstateerd, gekombineerd met het feit, dat het *ā*-gebied van alle zijden door *ǣ*-streken wordt ingesloten [1]), deden bij hem het vermoeden rijzen, »dat eenmaal geheel Zuid-Holland en Kennemerland *ae* zal hebben gezegd" (blz. 44). Dit vermoeden van Te Winkel is m. i. zeer waarschijnlik. Wat echter van Zuid-Holland geldt of liever van dat gedeelte van deze provinsie, dat niet de *ǣ* heeft behouden, maar er een *ā* van gemaakt heeft (op de reeds genoemde kaart van Te W. rose gekleurd), geldt ook blijkens de citaten van Moonen en L. ten Kate van het Amsterdams, — dat nu tot het a^0-gebied (groen op de kaart) behoort: hier is *ǣ* ook eerst na het midden der 18de eeuw *ā* geworden; deze *ā* helt nu over naar *å*. Dan is echter het vermoeden niet te vermetel, dat ook in andere delen van het groen gekleurde a^0-gebied de a^0 op *ǣ* teruggaat; het a^0-gebied grenst aan het *ā*- en het *ǣ*-gebied, hetgeen nog enige steun geeft aan deze hypothese. Zo kunnen we oudere *ǣ*-uitspraak aannemen voor het hele Westen van de provinsie Utrecht; daar spreekt men nu a^0 uit, in sommige plaatsen is de labiale tint van de *ā* niet of nauweliks merkbaar, zo te Vreeswijk, waarvoor Te Winkel (De Noordnedl. Tongv. 1,75) slechts *ăă* in zijn opgaven vond, afgezien van *schaoppie* naast *schăăpie*. Nu gaan we nog een stap verder, maar 't is geen grote en daardoor gewaagde stap: wanneer *ǣ* in betrekkelik korte tijd in a^0 overgaat, dan is ook een vrij

1) Blz. 43: "Het geheele Oosten van Zuid-Holland zegt *ae*; in het Zuiden hoort men *ae* niet alleen op de eilanden, maar ook te Vlaardingen en Maassluis, en in het Westen in alle zeedorpen: Scheveningen, Katwijk, Noordwijk en Zandvoort".

vlugge overgang in å met wat meer geprononceerd o-timbre mogelik en dan kan dus een deel van het bij Te Winkel effenblauw gekleurde gebied — spesiaal heb ik het oostelike Utrechts en het Zuid-Hollands tussen Lek en Merwede op het oog — vóór enige eeuwen nog ǣ-vokalisme gehad hebben.

Wij zien dus, dat een aaneengesloten ǣ-gebied, waartoe zowel het N.-W.-Veluws als het Nederbetuws als ook het tegenwoordige ǣ-gebied behoord hebben, meer dan een in de lucht zwevend fantasiebeeld is: een dgl. oudere toestand, als voor 't Amsterdams buiten enige twijfel vaststaat, kan, zoals uit de geschiedenis van de oud-Amsterdamse ǣ blijkt, ook in het tussengebied tussen de tegenwoordige ǣ- en ā-ō-dialekten eenmaal bestaan hebben, en vooral dan hebben we 't recht, zo'n oudere toestand te veronderstellen, wanneer we in dat tussengebied of in het ā-ō-gebied zelf gegevens vinden, die op een oud ǣ-vokalisme wijzen. We zagen reeds, dat de ā-ō-dialekten een oudere toestand met ǣ altans in sommige klankkondities veronderstellen en dat we voor een nog vroegere periode dezer dialekten best uitsluitend ǣ-vokalisme kunnen aannemen, als we alleen letten op de gegevens, die die dialekten zelf ons verschaffen. Onder deze kondities is, dunkt mij, het aannemen van een kontinu ǣ-gebied, dat de Zeeuwse eilanden, Zuid-Holland, Amsterdam met Amstelland, bijna geheel Utrecht, de N.-W.-Veluwe en de Neder-Betuwe omvatte, niet gewaagder dan welke hypothese ook aangaande de geschiedenis van de wgerm. ā (ǣ) en de door rekking ontstane ā in deze streken.

Maar al kunnen we ook met enige waarschijnlikheid een omvangrijk ǣ-gebied vermoeden, niet voor alle delen van dit gebied is het duidelik, hoe die ǣ zich presies verder ontwikkeld heeft. We zijn geneigd, voor de dialekten tussen N.-W.-Veluwe en Neder-Betuwe dgl. oudere toestanden te veronderstellen als we in deze beide streken aantreffen, eventueel ook voor andere naburige dialekten. Wij zouden dan voor het oostelike deel van het oorspronkelike ǣ-dialekt een splitsing van ǣ in ǣ en ā en een verdere ontwikkeling van ā tot å resp. ō en

daarna van *æ* tot *ā* aannemen: in een gedeelte van het zo ontstane *ā*-*å*- resp. *ā*-*ō*-gebied zou dan waarschijnlik onder invloed van naburige dialekten, die nooit tot het *æ*-gebied hadden gehoord en in de laatste eeuwen in alle posities *ō* of *å* voor oudere *ā* hadden, ook de *ā* vóór labialen en gutturalen gelabialiseerd zijn. — Dit alles is wel zeer hypotheties, maar het vermoeden ligt toch voor de hand.

Mijn hypothese van een gemeenschappelik oorspronkelik *æ*-vokalisme van al de hierboven behandelde dialekten is in volkomen harmonie met de tot nog toe aangenomen klassifisering van de Nederlandse dialekten. Wanneer we de kaart bekijken, die Te Winkel aan zijn »Geschichte der niederländischen Sprache" in Pauls Grundriss I² heeft toegevoegd, dan zien we, dat wat ik het oude *æ*-gebied noem, zich bijna geheel dekt met de streken, waaraan Te Winkel een »holländische" en »friesisch-fränkische" taal toekent. Blijkens blz. 787 van de tekst beschouwt hij ook het »Holländische" als een „friesisch-fränkische Mischsprache"; hij behandelt het echter als een aparte dialektgroep, aangezien het eer »den altfränkischen Charakter der batavischen und kaninefatischen Mundart" vertoont[1]) dan het Salies-frankiese karakter van andere dialekten. Later is Te Winkel — blijkens Handelingen.... Letterk. 1904—05, blz. 40 vlgg.— in zoverre van opinie veranderd, dat hij nu het Hollands niet meer scheidt van andere Fries-Frankiese dialekten, vooral aangezien de *ā*, die hij vroeger voor het typiese kenmerk van het Hollandse dialekt hield, blijkbaar eerst betrekkelik laat uit *æ* is ontstaan.

In één streek wijken de grenzen van Te W.'s »friesisch-fränkische" groep belangrijk af van die van mijn *æ*-gebied: de Neder-Betuwe rekent Te Winkel tot het »Westfränkisch", waartoe verder het Bommelerwaards, het West-Noordbrabants en een omvangrijk dialektgebied in België behoren; sedert is hij er

1) Dit geldt spesiaal van 't „Westholländisch," het grotere der twee onderdelen van het Holl. dialekt.

evenwel anders over gaan denken: in zijn »Kurze Charakteristik der nordniederländischen Dialekte" (in: Gallée, Das niederländische Bauernhaus und seine Bewohner) blz. 11 [1]) beschouwt hij blijkbaar het *ā*-*ɔa*-vokalisme als het meest typiese klankverschijnsel van het Nederbetuws: altans hij behandelt blz. 10 v. het Urks en het Nederbetuws, die beide deze klankverdeling vertonen, samen als één dialektgroep (»IV a. Chamavisch-Salisch"), na het Noord-West-Veluws, dat hij blz. 9v. als »IV. Chamavisches Fränkisch" beschrijft. Wat de naam »Chamavisch-Salisch" betreft, deze zal wel betekenen: het hoofdcharakteristicum van het Chamavies d. i. het N.-W.-Veluws vertonend, maar overigens tot zekere hoogte met het zuideliker gesprokene Salies overeenstemmend. Ik kan me hier volkomen bij aansluiten: het komt me overigens voor, dat die »Saliese" eigenaardigheden van het Nederbetuws niet verklaard moeten worden uit een aloude vermenging van tweeërlei bevolking, maar veeleer uit sekundaire Saliese invloeden op het oorspronkelik niet Saliese dialekt. De afwijkingen van het W.-W.-Veluws, door Te Winkel t. a. p. blz. 11 opgesomd, zijn gezamenlik uit jongere frankisering, liever gezegd »salisering" te verklaren: *reik*, *mein* met *ei* uit *î*; de klankwet *î*>*ei* heeft in het Zuidbrabants 't eerst gewerkt en is daarna in noordeliker streken doorgedrongen, tot in het allernoordelikste puntje van 't kontinentale Holland toe: in de vrij jonge periode, waarin zij werkte, vormde het Saliese Frankies al vele eeuwen lang niet meer een gesloten en van andere dialekten gescheiden taalgebied: een van de eerste oorspronkelik niet Saliese dialekten waar de diphthongering intrad was waarschijnlik het Nederbetuws; — in *keind* 'kind' is de diphthongering presies hetzelfde verschijnsel als in *mein* 'mijn'. Vóór de diphthongeringsperiode kende het dialekt **kînt* en **mîn*,

1) Aangezien ik zelf slechts de „Sonder-Abzug" van de Duitse tekst bezit — dank zij de vriendelikheid van de schrijver — citeer ik hiernaar. Men zal de plaatsen gemakkelik in het volledige boek, zowel in de Nederlandse als in de Duitse uitgave, kunnen terugvinden.

beantwoordend aan N.-W.-Vel. *kīnt*, *mīn*; het eerste woord heeft dus een zowel N.-W.-Veluwse als Nederbetuwse *ī* uit *ĭ*; — *gei'* gij, jij,' *grūn* groen', apokope van *t* aan 't eind van een woord na spiranten, *ge-* vòòr 't verl. deelwoord zijn »salismen", zoals een vergelijking met het door V. d. Water beschreven Bommelerwaards duidelik aantoont; *sch* voor *sj*, *aawd*, *gaawd* 'oud, goud' behoeven dat niet te zijn; misschien zijn ze 't wel.

Het oorspronkelik niet-Saliese karakter van het dialekt blijkt zeer duidelik uit *jei*, dat naast *gei* nog voortbestaat: de diphthongering is natuurlik evenzo als in andere gevallen (zoals *mein* uit **mīn*) te beoordelen, maar de oorspronkelike, niet-gediphthongeerde vorm **jī* is typies niet-Salies. Deze vorm en de *ā*-*å*-wisseling maken nauwere verwantschap met het N.-W.-Veluws waarschijnlik en wel oerverwantschap, — geen sekundaire verwantschap zoals met 't Salies.

Ook nog in een ander punt wijkt Te Winkel nu van zijn vroegere opvattingen af: hij betwijfelt, of het N.-W.-Veluws wel »friesische Bestandteile" bevat[1]) (blz. 9). Was hij op de gedachte gekomen, dat het N.-W.-Veluws oorspronkelik een *ǣ*-dialekt kon zijn geweest, dan geloof ik, dat hij niet geaarzeld zou hebben, het evenals vroeger in Pauls Grundriss bij de »friesisch-fränkische" groep te brengen, — waartoe begrijpelikerwijze ditmaal wel »das Westholländisch-Kennemerländische" en »das Ostholländische" gerekend worden (blz. 12).

Op Te Winkel's dialektkaart in Pauls Grundriss komt nog een Fries-Frankies gebied voor, dat nog niet ter sprake kwam, nml. het West-Vlaams; dit vertoont wat de *ā* aangaat een merkwaardige overeenkomst met het N.-W.-Veluws. Vercoullie Onze Volkstaal 2, 8 deelt mee, dat lange *ao* »op vele plaatsen de regelmatige klank der *a* [is] die van natuur lang is; elders is zij uitsluitend de klank van iedere *a* waarop *d*, *t*, *s*, *z*, *j*, *l*,

1) Ik zet hier liever voor in de plaats: of het N.-W.-Vel. wel tot de dialektgroep behoort, die gewoonlik "Fries-Frankies" wordt genoemd. Op deze naam kom ik verderop nog terug.

n of *r* volgt": m. a. w. in een deel van het Westvlaamse gebied vinden we dezelfde verdeling van *ā* en *å* (*ō*) als in 't N.-W.-Veluws. Dit *ā*-*å*-gebied is zeer groot, groter dan men uit De Bo blz. 5 zou opmaken, die een dgl. verdeling der vokalen een Brugs verschijnsel noemt. De *ā*-*å*-wisseling komt bijna in geheel West-Vlaanderen voor, ofschoon niet overal kwantiteit en kwaliteit van de klinkers dezelfde zijn ; zo is de *å* in de ene streek opener, in de andere geslotener. Ook de kuststreek is niet zoals De Bo meedeelt een *ā*-gebied, maar een *ā*-*å*-gebied ; Vercoullie, die spesiaal met het Oostends en het Niepoorts goed vertrouwd is, kent hier evenals elders de *ā*-*å*-wisseling. Een uitzondering maakt dat deel van West-Vlaanderen, waarin de steden Roeselare, Tielt, Izegem, Kortrijk, Meenen liggen. In deze streek hoort men altijd *å* [1]).

Voor het Westvlaams mogen we dus, afgezien van de *å*-streek die aan het Oostvlaams grenst, met evenveel recht een oorspronkelike *ǣ* veronderstellen als voor het N.-W.-Veluws, en ik aarzel niet, dit ook voor het Zeeuws-Vlaanderens te doen, altans voor 't grootste deel hiervan, voor dat deel, dat Te Winkel in De Noordndl. tongvallen tot 't a^0-gebied rekent. T. a. p. 75—77 kan men nalezen, hoe voor deze streek de opgaven variëren tussen *ā* en *oa* en hoe er zelfs voor één plaats door verschillende zegslieden verschillende uitspraak wordt opgegeven. 't Zou mij niet verwonderen indien altans in een gedeelte van dit gebied een dgl. verdeling van *ā* en *å* bestond als in het Belgiese Westvlaams.

Ik beschouw dus de Fries-Frankiese dialektgroep van Te

1) Mijn vriendelike dank aan prof. Vercoullie, die mij uitvoerig inlichtte en zich de moeite getroostte, ook aan anderen inlichtingen te vragen in dezen. Hij wees mij ook op de eigenaardige regel in 't Diksmuids, waar *ā* ook vóór *l* optreedt. In 't Oostends en Niepoorts, waarschijnlik ook elders, hebben de *e*-werkwoorden steeds *ā* in 't praeteritum : *ik āten, m'āten* ('we aten').

In de streek van Roeselare enz. is de $\overset{o}{a}$ vóór gutturaal en labiaal wat korter dan voor dentaal.

Winkel's kaart in Pauls Grundriss, hierbij inbegrepen de op die kaart rood gekleurde Hollandse dialekten, als een oud *ǣ*-gebied, d. w. z. een gebied, waar we *ǣ* en niet *ā* als oudste representant vinden van de zgn. wgerm. *ā*, wanneer we van jongere perioden uitgaande het vokalisme van vroegere eeuwen onderzoeken.[1]) Of die *ǣ* weer, evenals men dat gewoonlik met de westsaks. *ǣ* en de angl. kent. fri. *ē* doet, uit een direkte voorganger *ā* moet worden verklaard of dat hij zonder tussenphase *ā* uit de germ. *ē* is ontstaan, doet op 't ogenblik niets ter zake, blz. 186 vlg. kom ik op deze kwestie nog terug.

Natuurlik laten de grenzen van ons oude *ǣ*-gebied zich niet nauwkeurig vaststellen. Zij behoeven niet presies overeen te stemmen met die van het zgn. Fries-Frankiese taalgebied van tegenwoordig zoals we die op Te Winkels kaart vinden aangegeven. Evengoed als in de Neder-Betuwe (zie blz. 167 vlg.) kunnen in Noord-Holland, zowel ten Noorden van Amsterdam als in en om het Gooi, en in West-Vlaanderen en elders grensverschuivingen hebben plaats gehad.

Gaarne beken ik, het oorspronkelik *ǣ*-vokalisme van de gehele dialektgroep, die ter sprake kwam, nog niet te hebben bewezen. We kwamen niet verder dan een hypothese. Deze hypothese verdient echter m. i. alle overweging, als we op de volgende zaken in verband met elkaar letten — hierboven kwamen ze reeds ter sprake —: 1. in een deel van het gebied komt *ǣ* nog voor, — 2. in een ander deel (Holland) kwam *ǣ* voor enige eeuwen nog vòor, — 3. ook in de overige streken laat zich 't tegenwoordige vokalisme evengoed uit oorspronkelik *ǣ*- als *ā*-vokalisme verklaren, — 4. ook vroeger

1) Over het rekkingsprodukt van *ă* in open lettergrepen spreken we verderop nog afzonderlik. In het hele tot nog toe besproken gebied is het voorzover ik weet met wgm. *ā* (*ǣ*) samengevallen. Wat de Noordndl. dialekten aangaat, weet ik het deels uit de dialektgrammatika's en door eigen ervaring en voor die streken, waarvoor ik geen gegevens heb, neem ik het aan naar analogie van verwante dialekten. Ook in 't Wvla. vielen beide *ā*'s samen; prof. Vercoullie deelde 't mij mee.

heeft men op grond van andere verschijnselen de verschillende door ons beschouwde dialekten voor één groep gehouden, die men dan „Fries-Frankies" noemde.

Het zou zeker de moeite lonen, om eens na te gaan, welke gemeenschappelike eigenaardigheden deze hele dialektgroep vertoont. Ik heb geen systematies onderzoek ingesteld: met 't oog op de vele moeilike kwesties, die zich hierbij voordoen, leek het mij beter, dit kalm-aan te beginnen en niet te vlug te zijn met het zien van resultaten. Op een enkele frappante eigenaardigheid van mijn *ǣ*-gebied wil ik wijzen: het gebruik van de pronominaal-vormen *ji* en *ju* (volgens nederlandse spel-gewoonte *joe*) resp. de daaruit ontstane vormen *jei* (geschr. *jij*) en *jou*. Zie hierover J. A. Vor der Hake, De aanspreekvormen in 't Nederlandsch, I, blz. 211—221, die uitvoerig over de geografiese verbreiding dezer vormen in de Middeleeuwen en nu handelt. [1])

De grote moeilikheid bij een dgl. onderzoek is daarin gelegen, dat het zo lastig is de oude toestanden te voorschijn te halen van onder de massa jongere verschijnselen, die hetgeen vroeger was voor ons oog verbergen. Zo voelen we de neiging opkomen om het prefix *ə*-, dat blijkens de grammatika's van Van Schothorst en van Van Weel in het N.-W.-Veluws en het Westvoorns en blijkens Vercoullie Onze Volkstaal 2, 38 ook in Frans-Vlaanderen vóór de verleden deelwoorden treedt, als een oude eigenaardigheid van het *ǣ*-dialekt te beschouwen. Wanneer dan in tussengelegen streken *gə*- voorkomt, zou dat een buiten zijn oorspronkelik gebied voortgewoekerde Salies-frankiese eigenaardigheid wezen kunnen [2]). Enige steun vindt dit

1) M. i. terecht veronderstelt V. d. H. een oudwestvlaams **ji*. Het Nieuwwvla. heeft blijkens Vercoullie Onze Volkstaal 2, 27 *gij*, maar dit is waarschijnlik evenals nederbet. *gei* (zie blz. 168) en 't *gij* van onze schrijftaal een oorspronkelik Salies-frankiese vorm. Voor 't Wvla. wijst hierop de onbetoonde vorm *je*. Het van ouds Saliese dialekt van de Bommelerwaard heeft naast *gij* ook *gə* met *g*.

2) Voor de tegenwoordige verdeling van *ə*- en *gə*- verwijs ik naar Te Winkel, Kurze Charakteristik der nordndl. Dialekte, blz. 13 vv. van de S.- A.

vermoeden in de opgaven over het 17de-eeuwse Delflands bij Te Winkel Tijdschr. 18, 177: toen zei men hier blijkbaar *eschreve* enz.; nu is *ge-* heersend. Wie zal echter bewijzen, dat het op ons hele »*ǣ*-gebied" zo geweest is? Een goed inzicht in de moeilikheden bij 't onderzoek naar oudere perioden van een dialekt krijgen we door het bestuderen van Te Winkel's „Noordnederlandsche tongvallen". Bekijken wij bijv. de *ī*-kaart bij de tweede aflevering, dan zien we dat de diphthongering van *ī* (tot *ei*, waaruit weer *aei*, *ēi*, *ai*, *aai*, *oi*, *ae*, *ā*, *ē* konden ontstaan), die het oudst is in het Brabants (zie Te Winkel, Tijdschr. 20, 90 vv.), dus in een zuiver-Frankiese streek, in het Noorden is doorgedrongen tot het allernoordelikste puntje van 't kontinent van Noord-Holland, dat m. a. w. voor dit vrij jonge taalverschijnsel kontinuïteit bestaat over een uitgestrekt gebied, dat dialekten omvat, die van ouds niet na met elkaar verwant waren. Noch het Veluws noch het Zeeuws en Westvlaams kennen de diphthongering. Hoe moeten we ons nu het vokalisme vóór de diphthongeringsperiode voorstellen? Ik zou geneigd zijn te veronderstellen, dat de wgerm. *ī* in de zgn. zuiver-Frankiese dialekten altijd lang gebleven is, totdat tengevolge van een »zweigipflig" lettergreepaksent diphthongering intrad, dat echter in het oude *ǣ*-gebied de *ī* was overgegaan in de korte vokaal [1]), die we nog in 't Westvlaams en Zeeuws en altans vóór sommige konsonanten in het Veluws vinden [2]), dat echter allengs in een deel van het *ǣ*-gebied de Saliese lange uitspraak van de *ī* is doorgedrongen; dat zouden dan de streken zijn, waar men nu een diphthong spreekt: maar natuurlik is dit alles niet te bewijzen [3]).

De *ā*-kaart van aflevering 1 doet ons zien, dat het *ā*- resp. *ō*-timbre van de wgerm. *ā* (*ǣ*) over een groot deel van Noord-

1) Behalve vóór *r* en vóór klinker, bijv. in 't suffix *-ie*.

2) Zie de grammatika's van Vercoullie, Verschuur, Van Weel, Van Schothorst.

3) Dat de diphthong uit een verkorte *ī* ontstaan zou zijn (Franck, Tijdsch. 29, 278vv.), komt mij geheel onaannemelik voor.

Nederland voorkomt. Vgl. ook Tijdschr. 27, 157 vv. De grenzen van het *å*-, *ō*-gebied dekken zich absoluut niet met die van het *ei*-(*ai*- enz.)-gebied. Toch hebben beide verschijnselen zich van uit Zuid-Nederland bij ons verbreid. [Wellicht moeten we voor de *å*, *ō* in de Saks. provinsies een ander uitbreidingscentrum aannemen, maar de Saks. dialekten blijven hier buiten bespreking, nu we de tegenstelling tussen »Frankies-Friese" *ǣ* en »Frankiese" *ā* als het middelpunt van ons onderzoek hebben gekozen.]

Hoe komt het nu, dat deze twee 't eerst in 't „Frankies" optredende klankveranderingen beide in andere streken zijn doorgedrongen, maar hier belangrijk van elkaar afwijkende verbreidings-sferen hebben gevonden? En hoe moeten we het aanleggen, om een enigszins juist beeld te krijgen van de vokaaltoestanden, voordat *ā* in *ō* overging en voordat *ī* gediphthongeerd werd?

Ik stond hier opzettelik stil bij de moeilikheden, verbonden aan het rekonstrueren van oudere dialekt-phasen: met het oog op die moeilikheden zal men het hoop ik billiken, dat ik niet met haastige spoed aan het werk ben getogen, om een nauwkeurige beschrijving van mijn zgn. »*ǣ*-dialekt" te leveren, maar dat ik mij er voorlopig mee kontenteer, de hypothese dat dit *ǣ*-dialekt bestaan heeft op te stellen, het aan latere onderzoekingen — ik hoop niet van mij alleen — overlatende, die hypothese aan andere feiten te toetsen.

Wel wil ik nog handelen over de plaats, die dit *ǣ*-dialekt volgens mijn mening onder de Ndl. dialekten innam.

Ik bereid er de lezers reeds op voor, dat dit verdere onderzoek aan mijn *ǣ*-hypothese nog belangrijke steun zal verschaffen.

Voor die periode waarin men in dit dialekt-gebied *ǣ* sprak — absolute tijdsbepaling is hier onmogelik, maar ik geloof dat we niet ver mistasten als we voor ± 1000—1200 deze uitspraak aannemen [1]) — kunnen we op Ndl.-Belgiese bodem (af-

1) Verderop hoop ik waarschijnlik te maken, dat de *æ*-uitspraak veel ouder is dan ± 1000.

gezien natuurlik van 't Frans sprekende België) drie dialektgebieden veronderstellen, wanneer we de ontwikkeling van wgerm. *ā* (*ǣ*) als kriterium beschouwen: een *ē*-, een *ǣ*- en een *ā*- gebied. Het *ē*-gebied, waar de wgerm. *ā* (*ǣ*) — behoudens enige uitzonderingen, o. a. vóór nasalen [1]) — als *ē* optrad, is het Friese taalgebied, waarvan de grenzen toen zowel in het Noordoosten als in het Westen van ons land anders liepen dan nu. Zo hoorde er in het Noordoosten Groningen toe, in het Westen het Noordhollands-Fries, dat sedert de latere Middeleeuwen allengs meer gefrankiseerd is. De oude grenzen laten zich niet meer aangeven, ongeveer stemde dit N.-Holl. gebied overeen met de *eej*-en-*ā*- streek van Te Winkels Noordndl. Tongvallen 1, die op de bijbehorende kaart bruinachtig oranje is gekleurd. Over de *ǣ*-dialekten werd reeds het nodige gezegd: zij werden gesproken over een ongeveer driehoekig terrein, welks hoekpunten op de N.-W.-Veluwe, in de buurt van Haarlem en bij Duinkerken te zoeken zijn. Het *ā*-gebied omvatte de zgn. »zuiver-Frankiese", de Saksiese en de tussen deze beide in gelegen dialekten. De grenzen tussen *ā*- en *ǣ*-gebied zijn evenmin als die tussen *ǣ*- en *ē*-gebied voor zo'n vroege periode nauwkeurig aan te geven. In de streken van Tiel en Bommel vormde waarschijnlik oorspronkelik de Waal de greus en niet de Rijn; zie blz. 167v. Een *ā*-kaart voor de Middeleeuwen ziet er dus heel anders uit dan voor onze dagen!

In de hele *ā*-streek, zowel in het Frankiese, als in het Saksiese gedeelte, is de wgerm. *ā* (*ǣ*) later in *å* overgegaan, die zich in sommige delen van 't gebied weer verder tot *ō*, zelfs tot *ū* ontwikkelde. Men zie hierover de dialektgrammatika's [2]). Over deze klankovergang handelde ik reeds Tijdschr. 27, 157 vv.; daar wees ik er ook op, dat het een vrij jong verschijnsel is. Ter aanvulling herinner ik er aan, dat de *ō* (*å*) reeds in 't Mnl. voor-

1) 't Is echter onzeker, of die uitzonderingen voor 't hele oude *ē*-gebied gelden.

2) Een lijst — niet alleen van die der Frank., Frank.-Saks. en Saks. dialekten — vindt men blz. 83 v. van deze jaargang.

komt, maar dan uitsluitend in Limburgse geschriften [1]). Van uit Zuid-Limburg heeft zich blijkbaar de *ō*-(*å*)-uitspraak naar 't Westen en Noorden uitgebreid. In Limburg vinden we de eerste sporen van *ō* (*å*) in de 14de eeuw. Natuurlik is deze uit *ā* ontstaan; vóór het jaar 1000 mogen we deze verandering in geen geval dateren: in de ohd.-os. periode, in de periode van de Karolingiese psalmen vinden we ook op het Duitse taalgebied, waar toch nu de *ō* uit *ā* over zo'n uitgestrekt terrein voorkomt, nergens de reeds gewijzigde vokaal. In het Brabants e.a. Saliese dialekten van België en Nederland zullen we vóór de 15de eeuw wel geen *ō* (*å*) mogen aannemen: dan zouden we in slordige, door onontwikkelde of haastige personen geschreven gebedeboekjes e. dgl. wel eens een *oe* voor *ae* tegenkomen: we mogen dus gerust voor de periode van ± 1000—1400 voor het Saliese Frankies *ā*-vokalisme aannemen; voor het Ripuariese gaat het voor ± 1400 niet meer op, maar toch wel voor enige eeuwen vroeger.

De regelmatige *å* (*ō*, *ū*) in de Saliese dialekten tegenover de wisseling *ā*: *å* (*ō*) in de aangrenzende streken van West-Vlaanderen en de Neder-Betuwe maakt 't op zichzelf reeds waarschijnlik, dat de wgerm. *ā* (*ǣ*) van ouds in in deze laatste dialekten anders luidde, dan in de »zuiver Frankiese." Waren de vokalen in beide dialektgroepen van ouds dezelfde, dan zouden we altans in een deel van de »zuiver Frankiese" streken een dgl. *ā*-*å*(*ō*)-wisseling verwachten: immers de verdeling: *ā* vóór lab. en gutt., *å* vòòr dentaal komt inderdaad op Salies gebied

1) Zie J. H. Kern, De Limburgsche Sermoenen, blz. 22 v., § 22. Ook in het reeds blz. 107 genoemde Tongerense getijdeboek van de 15e eeuw komt de spelling *oe* voor. In de kalender vond ik: *Loemoent* (Louwmaand), *Braemoent* (Juni), *Heruoiringe sinte seruoes* (7 Juni, maar op 13 Mei: *Siute seruaes buscop confessoer*, 20 Mei: *Octaue sinte seruaes buscops*), *Hoymoent*, *Oechstmoent*, *Eucnmoent* (September), *Slachmoent*, *Wijnmoent*, *Hoernmoent* (Desember), *Sinter cloes buscop confessoer* (6 Des.). In de tekst van de getijden, die met dezelfde hand is geschreven als de kalender komt de *oe*-spelling wel voor (bijv. *aengedoen*. 2 maal op fol. 25r.), maar zeer zelden: beslist sprak de schrijver de wgerm. *ā*, altans in veel gevallen, als $\overset{o}{a}$ of *ō*, maar bij zijn schrijven hield hij zich aan de konventionele orthografie.

voor, weliswaar niet bij wgerm. *ā* (*ǣ*), maar wel bij de door rekking outstane *ā*. In het Bommelerwaards wordt oorspronkelike *ā* regelmatig *ao* (Van de Water § 24),[1]) oorspr. *ă* in open syllaben soms *ā*, soms *ao* (§ 6); de voorbeelden met *ā* zijn: *aak*, *aap*, *gāvəl* ('gaffel'), *haam*, *hāmər*, *kāmər*, *krākə*, *mākə*, *rākə*, *wākə*, *drāgə*, *grāvə*, *dāgə:* zij hebben dus alle een labiale of gutturale konsonant na de *ā*; de voorbeelden met *ao* zijn: *aon*, *aop*, *gaor*, *haot*, *maonə*, *raom*, *bə-taolə*, *vaodər*, *waotər*, *maolə*, *vaorə*, *glaos* ('glazen'), *vaotər* ('vaten'), *laoiə* ('laden'), *paoikə* ('paadje')[2]), m. a. w. 13 woorden met dentaal, 2 met lab. en gutt. na de *ao*, waarvan een ook met *ā* voorkomt: 't is niet te vermetel dunkt me om voor dit dialekt de regel op te stellen: door rekking ontstane *ā* treedt als *ao* op vóór dent., als *ā* vóór lab. en gutt. Deze regel is te waarschijnliker, aangezien we in het Oost-Noord-Brabants dezelfde verdeling vinden. Uit de woordelijst van Van der Brand, Onze Volkstaal, 1, 193 vlgg. tekende ik de vlgg. woorden aan met *ā* resp. *ao* in betoonde[3]) oorspronkelik open syllabe[4]): *aaf* ('naaf'), *aap*, *baak* (»W.", d. i. West-N.-Brab.; 'pit eener steenvrucht'), *boekstapelen* ('W.; inscherpen'), *daag* ('dagen'), *dragen* ('W.; etteren'; = ndl. *dragen*), *gavel*, *klaveren* ('klauteren'), *nagel*, *nakent* (en *nācht*), *ondraaf* ('hondsdraf'), *schaaf* ('grendel'), dus alle met *a* vóór lab. en gutturaal; *ăoling* ('heel, geheel'), *ăontrekken*, *ăos* ('aas in 't kaartspel'), *băoliën* ('zwaaien, wild, onachtzaam loopen'), *băolie* 'wild loopend vrouwspersoon'), *băos*, *begaojen* ('mishandelen enz.'), *daolen*, *daos* ('paardenvlieg'), *făoliekant*, *glaos* ('vensterglazen'), *graozen* ('aanhoudend over hetzelfde onderwerp pruttelen', formeel = ndl. *grazen*),

1) De „afwijkingen" van deze regel (type *drēiə* 'draaien', *blāuw*, *blouw*, verkorting, umlaut; § 25) gaan ons in dit verband niet aan.

2) 't Woord *taofəl* is bij vergissing in deze lijst gekomen: Elten-Berghs *tōfəl*, achterh. *taofel* wijzen op oude *ā*, niet *ă*.

3) Natuurlik zijn woorden als *kanijn* 'konijn' in dit verband van geen belang.

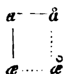
4) De van ouds lange *ā* treedt in dit dialekt als *ō* op en verschilt dus van gerekte *ă* zowel vóór gutt. en lab. als vóór dent.; evenzo elders, zo in 't Elten-Berghs en de Saks. dialekten. Bij verkorting wordt de *ō* tot *ăo*: zo *ăojem* 'adem'; dgl, woorden laat ik natuurlik weg.

haone- (in samenst.), *haoren* ('de zeis scherpen met den hamer'), *maoi* ('made'), *maot* (< *maagt*, 'dienstmeid'), *schaoi* ('schade, schaduw'), *schaol* ('boonschaal, eierdop'), *smaol* ('smal', *ao* naar de verbogen kasus), *staol* ('monster, staal' met afl. en samenst.), *taotelen* ('druk en onverstaanbaar praten'), *taotewaolen* ('W.; onverstaanbaar praten'), *toppentaol* ('heel en al, van 't hoofd tot de voeten'; *-taol* = mnl. *te dāle*), *tówbaot* ('toe-baat'), *vaon, vaoren, vaoten* ('vangen'), *wāojen* ('waden'), *waoter, zaon* ('W.; room op de melk'): alle woorden met *ao* hebben hierna een dentale konsonant. De verdeling van *ā* en *ao* is volmaakt ondubbelzinnig en wanneer Van der Brand Onze Volkstaal 1, 163 naast enige nieuwe voorbeelden, die de regel bevestigen, ook *văder, wăter* vermeldt („met volkomen, doch korten klinker", blz. 25) naast *vāoder wāoter*, dan mogen we dunkt mij onbeschroomd de laatstgenoemde vormen voor de klankwettige vormen van het dialekt houden. [Een verklaring voor de *ă*, die slechts »in eenige gemeenten van oostelijk N.-Brab." voorkomt, beproeft Van der Brand, Onze Volkstaal 2, 160.] [1])

Wij hebben dus nu gezien, dat dezelfde verdeling van *a* en *å* (*ō*), die in het N.-W.-Veluws, het Nederbetuws en het Westvlaams zowel bij oorspronkelike *ā* (*ǣ*) als bij gerekte *ă* voorkomt, ook in een deel van 't „zuiver Frankiese" gebied is aan te wijzen, maar hier alleen bij de door rekking van *ă* ontstane *ā*. Welke klankwaarde hadden nu oorspronkelik de beide *a*-klanken? *A*-klank is al wat er ligt tussen *æ* en *å* [2]). De ene *a*-klank neigt meer naar *æ*, de andere naar *å*. Wanneer we nu zien dat in het Westfaals en het Achterhoeks en het Elten—Berghs de oorspronkelik lange vokaal als *å* resp. *ō*, de door

1) Op een geheel ander prinsipe berust de wisseling van *ā* en *å̄* in 't Maastrichts. Zie J. H. Kern, Indogerm. Forsch. 26, 258 vv., spesiaal 270.

2) Dit mogen we zo uitdrukken, aangezien gewoonlik de beweging van *æ* naar *å* en omgekeerd over *a* gaat. Deze beweging gaat echter niet langs een rechte lijn — om het plasties te zeggen —, maar veeleer langs twee zijden van een vierhoek. Het vierde hoekpunt is de *æ̊*; aldus:

rekking ontstane als *ā* optreedt, dan wijst dat er op, dat in ieder geval vanaf het moment der rekking de tweede *a*-vokaal meer naar *æ* toe lag dan de eerste; en wanneer we in het Brabants vinden dat de oude *ā* (*ǣ*) tot *ō* wordt, maar de door rekking ontstane *ā* [die hier ongetwijfeld reeds een lange vokaal was, vóór de oude lange *ā* in *ō* overging] soms als *ā*, soms als *å* optreedt, dan moeten we voor de beide brab. *ā*'s een dgl. verhouding aannemen als voor de Achterhoekse: de door rekking ontstane lag dichter bij *æ*, de oorspronkelik lange dichter bij *å*. Nu vinden we in het N.-W.-Veluws, Nederbetuws en West-vlaams voor beide *ā*'s dezelfde ontwikkeling als in 't Brab. de oorspronkelik meer *æ*-achtige rekkings-*ā* vertoont. Waren we bezig met een wiskundig vraagstuk in plaats van met een taalkundig, we zouden zeggen: ergo lag in de drie genoemde dialekten de oorspronkelik lange vokaal dichter bij *æ* dan in het Brabants. Nu we echter met een taalprobleem te doen hebben, mogen we niet beweren, dat hiermee een absoluut bewijs is geleverd, maar toch komt het mij voor, dat het betoog van deze laatste pagina's een belangrijke steun geeft aan de hypothese van een *ǣ*-dialekt, waartoe wij hierboven langs andere weg waren gekomen.

Natuurlik volgt uit het feit, dat van twee *a*-klanken de ene dichter bij de limiet *æ*, de ander bij *å* ligt, nog niet, dat de eerste werkelik een *æ*-achtige klank is: hij kan ongeveer in 't midden liggen van de afstand die *æ* en *å* scheidt: dan zou hij zijn wat men een zuivere *a*-vokaal noemt en de andere was dan een meer *å*-achtige *a*. Toch geloof ik in dit geval, wanneer wij zeggen, dat de wgerm. *ā* (*ǣ*) in het grote dialektgebied, waartoe West-Vlaams, Zuid-Hollands, N.-W.-Veluws en daartussen gelegen dialekten horen, verder van *å* af of anders gezegd meer naar *æ* toe lag dan in 't »zuivere Frankies," dat er dan zeer veel waarschijnlikheid is, dat het werkelik een *æ*-achtige klank is geweest: daarop wijst het *æ*-vokalisme, dat we nog in het huidige *ǣ*-dialekt en in de 18e eeuw nog over zoveel uitgestrekter gebied vinden. En ook is er alle kans, dat

eenmaal, zeggen we in de latere Middeleeuwen (ongeveer in en kort na de 12e eeuw, in welke eeuw vermoedelik de *ă* gerekt werd), in het Brabants en aangrenzende Frankiese dialekten, de rekkings-*ā* een enigszins palataal timbre had: of de oorspronkelik lange vokaal hier toen een zuivere *ā* was dan wel naar *å* overhelde, weet ik niet: in ieder geval lag hij heel dicht bij de zuivere *ā* (zie blz. 175). Het *æ*-achtige karakter van de rekkings-*ā* in de positie vóór labialen en gutturalen wordt voor sommige dialekten gepostuleerd door de *ā*-*å*-wisseling, die we er tegenwoordig vinden: deze is bezwaarlik anders te verklaren dan uit een ouder verschil van meer of minder palataal (vgl. het begin van dit artikel), maar dan is het ook zeer aannemelik, hoewel niet te bewijzen, dat de rekkings-*ā*, voordat tengevolge van de er op volgende dentale resp. labiale en gutturale konsonanten splitsing in twee vokalen intrad, een enigszins palataal timbre had.

Voordat we nu nader over de oorspronkelike plaats van ons »*ǣ*-dialekt" onder de Nederlandse dialekten spreken, wil ik er even met nadruk op wijzen, dat in de Mnl. periode de klank, die in open syllaben door *a*, in gesloten door *ae* wordt aangeduid, in de verschillende streken zeer verschillend moet zijn uitgesproken. In het algemeen is het verkeerd, voor Mnl. klinkers één bepaalde klankwaarde aan te nemen: want al bestond er reeds een zekere spelling-konventie en al mogen we zelfs van een soort schrijftaal spreken met een zekere homogeniteit van woordgebruik, een algemeen-beschaafde spreektaal met een dergelijke homogeniteit van uitspraak kunnen we zeker voor de Middeleeuwen niet veronderstellen. Deze bestaat trouwens nu nog niet eens; zo zullen de meeste beschaafde Zeeuwen bijvoorbeeld nog altijd de *ie* van *zien* e. dgl. woorden niet kort spreken, zoals in 't beschaafde Hollands, maar lang, en evenzo spreken ze niet de zuivere *ā*-vokaal, maar een meer *å*-achtige *ā* (de volksdialekten hebben *ǣ*), in Middelburg een moeilik voor een Hollander na te zeggen *æ̊*-achtige klank. Wat moeten we nu aan de Middeleeuwse *a*, *ae* voor waarde toekennen? In sommige streken zuivere *ā*, elders *ǣ* of iets hierop gelijkends, weer

elders *ā* en *ǣ*, in welk verschil zich eensdeels het oude onderscheid tussen *a* (*ǣ*) en *ă* kan reflekteren, terwijl we anderdeels misschien ook al voor deze periode aan de differentiërende werking van dentale resp. labiale en gutturale medeklinkers mogen denken.[1]) Verder is voor het ripuariese Frankies reeds een *å*- resp. *ō*-achtige uitspraak van de oude *ā* aan te nemen. Ten slotte moeten we nog aan de mogelikheid van *ǣ̊* op een deel van 't Ndl. gebied denken. Of de oorspronkelike klankwaarde van het teken *ae ǣ* dan wel *ā* is geweest, dat zou alleen dan uit te maken zijn als we wisten wie deze schrijfwijze in de wereld had gebracht.

Men pleegt — 't kwam hierboven al ter sprake — de dialekten van ons *ǣ*-gebied »Fries-Frankies" of »Frankies-Fries" te noemen. Ik wil niet beweren, dat die naam onjuist is, maar in ieder geval is het toch een naam waarmee we voorzichtig moeten wezen, een naam die tot misvatting alle aanleiding kan geven. In zijn reeds geciteerde »Kurze Charakteristik der nordniederländischen Dialekte" (blz. 12 vv. van de Sonder-Abzug) vat Te Winkel onder de naam »Friesisch-Fränkisch" de dialekten samen, die we hierboven oude „*ǣ*-dialekten" hebben genoemd (uitgezonderd het Veluws en Nederbetuws, zie blz. 166—168, en het Belgiese Westvlaams, immers er is alleen van Noordndl. dialekten sprake) benevens »das Gooische" en »das Nordholländische". Dit laatste dialekt en waarschijnlik ook het Goois zijn oude Friese dialekten, die in de loop van vele eeuwen een voortdurende invloed van zuideliker taalgebieden hebben ondergaan: daardoor is het zuiver-Friese karakter van de taal verdwenen en kunnen we deze »Fries-Frankies" noemen. Hoezeer reeds in de Middeleeuwen het Friese element was teruggedrongen, dat blijkt uit de onderzoekingen van Gallée over het »Oud-

1) E. Gailliard, Versl. en meded. der kon. vla. acad. 1906, 197—200 handelt over „de dubbele *aa* in oorkonden van Brugschen oorsprong van 1282." Ik heb nagegaan of we in de door G. meegedeelde tekst misschien de verdeling: *aa* vóór dent., *ae* vóór gutt. en lab. vonden. Dit kwam echter niet uit. Wel volgt in de drie gevallen van *aa* op deze *aa* een dentaal, anderzijds echter vinden we ook *ae* vóór dentalen.

Noordhollandsch taaleigen in het Cartularium egmundense", Tijdschr. 23, 102—152. Over de schaarse restjes van Fries in onze tijd zie Boekenoogen's Zaansche Volkstaal, zo bijv. § 34 over de *ā* uit *ai*, § 31 en § 52 over de »frisismen" wat de ontwikkeling der *au* betreft. Vooral wanneer zulke „frisismen" ook in andere dialekten voorkomen, is het zeer goed mogelik, dat ze ook in 't N.-Hollands eerst van jongere datum zijn.

Het komt mij voor, dat het »Fries-frankiese" karakter van ons *ǣ*-dialekt geheel anders is op te vatten en dat we hierin een oorspronkelik Frankies dialekt moeten zien, waarin enige Friese »elementen" zijn gedrongen, om hier dat niet onjuiste, maar vage woord te gebruiken. Zelfs geloof ik, dat we een heel eind zouden komen, als we het bestaan van die Friese „elementen" wilden loochenen: de *ǣ* voor wgerm. *ā* (*ǣ*) kan als een frisisme worden beschouwd, immers de *ē*, die we in het Oudfries vinden, gaat hoogstwaarschijnlik op oudere *ǣ* terug evenals de anglies-kentiese *ē*, waarvoor 't Westsaksies *ǣ* kent; opvallend blijft dan echter de *ē* in het Noord-Hollands (Boekenoogen § 28) tegenover de *ǣ* in het *ǣ*-gebied: trouwens op deze *ǣ* komen we nog terug. Blz. 171 beschouwden we als andere eigenaardigheid van het *ǣ*-dialekt de vormen *ji* en *ju*; in dit opzicht gaat het dialekt samen met het Fries, maar deze afwijking van het Salies met zijn *gi*, *gei*, *u* (in Ndl. spelling *oe*), *ou* (*ū*? Een moeilike vorm: zie Te Winkel, album-Kern, 171 vv.) behoeft niet op Friese invloed te berusten: we kunnen eenvoudig aannemen, dat het Salies in dit opzicht zijn eigen wegen gegaan is en zich van 't *ǣ*-dialekt heeft afgescheiden. T. a. p. wees ik ook op *ə*- als zijnde wellicht 't oude verleden-deelwoord-prefix van 't *ǣ*-dialekt: welnu, het Fries mist het hele prefix. Wel vinden we in 't tegenwoordige Zaans *ə*-, maar Boekenoogen licht ons § 164 in, dat dit *ə*- lang niet zo algemeen is, als we uit zijn paradigmata zouden kunnen afleiden, en: »Blijkbaar zijn vroeger in de geheele Zaanstreek de vormen zonder voorvoegsel gewoon geweest." M. a. w.: het Zaanse *ə*- is waarschijnlik een indringeling van uit het aangrenzende *ǣ*-dialekt, — en hier is

het geen frisisme [1]). — Met dat al echter blijven er nog Friese »elementen" in het *æ̅*-dialekt over, die zo al niet op Friese oorsprong van dit dialekt, toch altans op jongere Friese invloed wijzen (zie blz. 185 v.).

Maar in ieder geval zal 't toch wel een oud Frankies dialekt zijn! Ik erken gaarne, dat dit niet afdoende bewezen wordt door de typies-niet-Friese representatie van germ. *ai* en *au* in ons dialekt en door het feit, dat in het Anglo-fries de umlaut bij alle velare vokalen voorkomt, terwijl in ons *æ̅*-gebied de umlaut een beperkter terrein gevonden heeft dan zowel in 't Fries als in oosteliker streken: de reeds vroege frankisering van het Noord-Hollandse dialekt moet ons voorzichtig maken met het te gauw trekken van konklusies. In het Zaans evenwel zijn tot op de huidige dag allerlei sporen over van 't oude Friese type der taal, zo bijv. de vele woorden met *ē* uit wgerm. *ā* (*æ̅*), het nog lang niet uitgestorven verleden deelwoord zonder prefix. Dgl. sporen vinden we niet in ons *æ̅*-gebied [2]). Maar de hoofdzaak is wel, dat er geen historiese gegevens zijn, die voor een oorspronkelik Friese bevolking van de *æ̅*-streek pleiten. In de Romeinse tijd is van een zo zuidelike uitbreiding der Friezen geen sprake (zie O. Bremer, Pauls Grundriss III², 846). Te Winkel, Handel. en Meded. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk. 1904/05, blz. 44 oppert de veronderstelling, dat reeds vóór de komst van de Bataven Friezen in Zuid-Holland zouden gewoond hebben, »doch dan niet, zooals in Noord-Holland en Friesland zelf, van oudsher en in massa, maar als weinigen, die de er reeds veel vroeger gevestigde Kelten hadden onderworpen", maar hij beschouwt dit zelf slechts als een vaag vermoeden: zeer terecht, immers voor het rekonstrueren der toestanden onmiddellik vóór de Bataven hebben we geen ander hulpmiddel dan onze fantazie, en onder die omstandigheden is het 't beste niet te rekonstrueren. Tegen deze

1) N. B. Ofschoon hetzelfde *ə*- ook in onze Saksiese streken voorkomt, zullen we het toch wel geen „saxonisme" mogen noemen.

2) Gevallen als *of* voor *af*, *brocht*, *docht* (zie blz. 185 v.) zijn te weinig talrijk en daarbij te onzekere frisismen om er zulke konklusies uit te trekken.

vóór-Bataafse Friezen zou men nog het feit kunnen aanvoeren, dat de Friezen ook in Friesland geen autochthonen zijn, maar indringelingen uit het Oosten: wellicht woonden ze vóór de komst der Bataven nog nauweliks in Friesland.

Wat is nu de oudste periode, waarop wij met onze dialektstudie kunnen teruggaan? Die periode, waarin de vele grotere en kleinere stammen, die nog in Tacitus' tijd voor ons land en aangrenzende streken worden opgegeven, plaats maken voor Franken en Saksen (de Friezen waren van ouds in dezelfde streken van ons land blijven wonen). Voor ons land geldt mutatis mutandis hetzelfde wat R. Loewe, Die ethnische und sprachliche Gliederung der Germanen, Halle 1899, blz. 51 van Duitsland zegt: »Die Dialektgrenzen innerhalb Deutschlands bestimmen sich im wesentlichen nach den neuen Völkern, welche sich seit dem 3. Jh. n. Chr., zum Teil als Fortsetzung einzelner älterer Stämme, daselbst bildeten, den Alemannen-Schwaben, Baiern, Franken, Thüringern, Sachsen. Die politischen Grenzen wurden hier wieder die relativen Verkehrsgrenzen und diese die Dialektgrenzen." We moeten niet verwachten in ons land nu nog reminiscenzen te vinden van de taal van Bataven, Kaninefaten, Marsaci en Sturii, die in de tijd van Tacitus en Plinius in verschillende streken van ons »*æ*-gebied" woonden. In hoeverre ze in de Franken zijn opgegaan, in hoeverre een deel van deze Germanen vóór die tijd geromaniseerd waren [1]), is onmogelik na te gaan. Meer houvast krijgen we in de periode, waarin de Franken en achter dezen aan de Saksers in ons land dringen. De Peutinger kaart kent ten Noorden van het eiland der Bataven tot aan de Rijnmonding toe, ten Zuiden van Friezen en Chattuariërs de *Chamavi qui et Franci* en Julius Honorius plaatst de *Franci* tussen de *Morini* (bij Calais) enerzijds en de *Alanii* (beslist onjuist; men leest wel *Chattuarii*) en *Amsivari* anderzijds. Op grond van deze gegevens zegt O.

1) Voor de Bataven, die eeuwen achtereen in nauwe betrekking stonden tot het keizerrijk van Rome, nemen O. Bremer t. a. p. 883 en R. Much, Deutsche Stammeskunde[2] 88 dat op goede grond aan.

Bremer t. a. p. 881: „Der Name Franken kam also von Hause aus den Chamavi zu, bezw. denjenigen niederfränkischen Stämmen, welche am rechten Rheinufer bis zur Scheldemündung sassen.” Zelfs zouden we hun gebied nog verder naar 't Zuidwesten kunnen laten reiken; immers volgens Julius Honorius' opgave grensden ze aan de Morini. In dit geval dekte zich het oer-»Frankiese”[1]) gebied ongeveer net met onze »*ǣ*-streek.” Van uit dit »Frankiese” gebied of misschien van uit een hieraan grenzende streek (o.a. hebben ze in Salland gewoond, maar misschien vroeger) trekt dan in de 3. en 4. eeuw een Frankiese stam, de Saliërs, in het eiland der Bataven binnen en, vandaar verdreven, in Noord-Brabant. Het rijk neemt toe in macht en omvang, o.a. onder de regering van Chlogio, die te *Dispargum* zijn residentie had. Er komt een periode, dat het Salies-Frankiese rijk zich in het Zuiden uitstrekt tot de tegenwoordige Romaans-Germaanse taalgrens in België en daarna breidt het zich nog verder uit, over die taalgrens heen en naar andere richtingen. Men leze dit alles na bij Bremer t. a. p. 886 vv., bij Te Winkel t. a. p. 57 vv. Wanneer Bremer blz. 886 beweert dat de Saliërs al vroeg »in Belgien von Dünkirchen ostwärts bis fast nach Maastricht hin .... das Land dicht besiedelt” hebben, dan geloof ik, dat dit enigszins gemodifiseerd moet worden; veeleer heeft Te Winkel gelijk die meent (blz. 60), dat eerst later het land tussen Schelde (of Leie) en Noordzee onder Frankies (wel te verstaan: Salies-Frankies) gezag is gekomen, dat land waar we tot nu toe zulke belangrijke afwijkingen vinden van het Saliese Frankies. Met de oude westgrens van het Saliese gebied zal wel ongeveer de tegenwoordige westgrens van de »westfränkische” dialektgroep (zie Te Winkels kaart in Pauls Grundriss) samenvallen. Als deze uiteenzetting juist is, zouden wij dus in het *ǣ*-dialekt het Oudnederfrankiese dialekt moeten zien van de

---

1) Met de *Franci* van de Romeinse kaarten is slechts een deel van wat wij nu Nederfranken noemen bedoeld.

Franci, die tussen Morini en Chattuarii woonden, terwijl het Salies òf in de derde eeuw, toen de Saliërs die het spraken naar 't Zuiden opdrongen, zich van dit Oudnederfrankies heeft losgemaakt òf oorspronkelik door een naburige en verwante bevolking werd gesproken.[1])

Zowel taalkundige als historiese feiten pleiten er voor, dat het »*æ*-gebied" van ouds Frankies en niet Fries is geweest: dat meen ik in 't voorafgaande waarschijnlik te hebben gemaakt. Nu is er echter een historiese faktor, die men pleegt aan te voeren voor jongere Friese invloed op deze van ouds Frankiese taal: dat is de Friezenheerschappij, die zich in de 7e eeuw tot aan het Zwin moet hebben uitgestrekt. Zie o. a. Te Winkel t. a. p. 44. Ik geef gaarne toe, dat een tijdelike Friese overheersing op de taal van invloed geweest kan zijn, maar we hebben absoluut geen zekerheid, dat er volks-menging heeft plaats gehad over het hele gebied tussen Kennemerland en het Zwin! Het kan zich tot een politieke suprematie hebben bepaald. Daar komt nog bij, dat ons *æ*-gebied zich veel verder uitstrekte dan het Zwin: tot Duinkerken toe. Het zou zeker aanbeveling verdienen, als iemand eens een uitvoerige onderzoeking wijdde aan de Friese elementen in ons *æ*-dialekt. Het zou mij niets verwonderen, als dan het resultaat was, dat er met zekerheid Friese elementen zijn aan te wijzen, ten dele voorkomende over ongeveer 't hele *æ*-gebied, ten dele slechts over een kleiner stuk hiervan: immers vormen als *of* 'af', *docht*, *brocht*, die tot in 't Wvla. en N.-W.-Vel. voorkomen, en het Hollandse, maar niet meer Goeree'se *sel* 'zal' zouden

1) Men zal het hoop ik excuseren, dat ik niet meer feiten overhoop heb gehaald dan ik nodig oordeelde. In hoeverre de *Chamavi qui et Franci* van de Peutinger kaart identies zijn met wat in andere bronnen *Chamavi* heet, in hoeverre ze op de P. kaart misschien een stamverbond zijn en niet één stam, welke plaats de Chattuarii onder de oud-Ndl. volkstammen innemen en of de Varini, die Procopius aan de Nederrijn kent, van enig belang zijn voor de oude ethnografie van ons land, dat zijn moeilike kwesties, waarop ik 't niet nodig oordeelde, hier in te gaan. Ik verwijs naar de geciteerde geschriften van Bremer, Much en Te Winkel. Wie de moeite neemt, deze in te zien, zal merken, hoe de opinies uit elkaar lopen. — Over de Romeinse kaarten vgl. de bij Bremer aangehaalde literatuur.

Frisismen kunnen zijn. Dan is 't echter de grote vraag, of dgl. Frisismen een gevolg zijn van Friese overheersing dan wel op een Fries-westnederfrankiese verkeerskontinuïteit wijzen, die reeds in de periode, toen in Zuid-oosteliker gewesten het Saliese rijk opkwam, ontstaan kan zijn; een dgl. hypothese zou ook de frisismen in het Wvla. verklaren. In Holland, vooral in Noord-Zuid-Holland en Zuid-Noord-Holland zouden we ook aan de mogelikheid van een vroeger grotere omvang van 't Noordholl.-fri. dialekt kunnen denken.

Men schrijft ook de *ǣ* in het Zeeuws en Zuid-Hollands wel aan Friese invloed toe; zo Te Winkel t. a. p. 44: »van hen [de Friezen], die zelf in Friesland *ee* zeiden (tegenwoordig in *ie* overgegaan) en in Noord-Holland (en ook te Aalsmeer en in het Gooi) nog altijd *eej* of *ee* zeggen, is blijkbaar deze *ae*-uitspraak evengoed in Holland als in Zeeland afkomstig." Dat klinkt enigszins vreemd: immers mensen die zelf *ē* en niet *ǣ* spreken, zullen eer de *ē* in andere streken importeren dan de *ǣ*. We kunnen ons echter uit deze moeilikheid redden door aan te nemen, dat in het vòòr-literaire Fries van de 7e eeuw de latere *ē* nog *ǣ* luidde. Die hypothese is even moeilik te bewijzen als te weerleggen en liever neem ik er niet mijn toevlucht toe zonder noodzaak, te meer omdat we ook voor het Westvlaams oud *ǣ*-vokalisme aannemen en in deze streek is uit histories oogpunt Friese invloed minder waarschijnlik.

Daarentegen is de *ǣ* zeer goed begrijpelik als een frankicisme. Bij Bremer P. Br. B. 11, 17—29 kunnen we nalezen, hoe op Duits gebied (en hierbij sluit zich het Frankiese deel van de Nederlanden aan) de overgang van *ǣ* in *ā* het oudst is in het Zuiden en zich vandaar geleidelik naar noordeliker streken heeft uitgebreid. Later dan in het Opperduits en Thurings (hier in de eerste helft van de 6e eeuw: *Radegundis* bij Gregorius van Tours) dringt de *ā* door in het Frankies, het laatst in het Nederfrankies en Saksies. Nu weet ik wel, dat latere onderzoekers in de meeste onfr. en os. *ē*'s, die Bremer t. a. p. 27 v. als nog niet in *ā* overgegane palatale vokalen beschouwde,

geneigd zijn de umlautsvokaal van ā te zien en waar dat niet mogelik is, aan verschrijving [1]) of ingwaeoniese invloed [2]) denken: gesteld echter dat deze opvatting juist is, dan wordt daardoor het feit toch niet anders, dat de ā uit ǣ in het noordelike Duits vrij laat, niet vóór de 6e of 7e eeuw, hier en daar later is ontstaan. Een groot aantal *e*'s, die moeilik anders zijn op te vatten dan als nog niet in ā veranderde ǣ's, komen tot in de 9e eeuw in Corveyse oorkonden voor [3]); om dichter te naderen tot ons Nederlands Nederfrankies: een Kleefs *Redualdo* vermeldt Bremer blz. 26 naar Sloet's „Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen" voor het jaar 720.

Wanneer nu de overgang van ǣ in ā een van uit het Zuiden voortdringend verschijnsel is, dat eerst omstreeks de 7e of 8e eeuw de grenzen van ons Nederlands gebied bereikt, is het dan te vermetel om in de ǣ van ons „ǣ-dialekt", dat het allerwestelikste strookje vormt van de Nederfrankiese dialektgroep, de laatste rest te zien van de vroeger algemeen-Duitse (Nederfrankies bij Duits inbegrepen!) ǣ-vokaal? De ǣ is m. i. begrijpeliker als een Frankies dan als een Fries verschijnsel. [4])

Maar ook in dit laatste strookje van het Frankiese gebied, waar de ǣ zich zo lang handhaafde, verloor deze vokaal, hoewel later dan elders, steeds meer van zijn terrein. In sommige streken ontstond eerst vòòr dentalen een ā-vokaal, terwijl daarna tengevolge van jongere vokaalverschuivingen de ǣ geheel verdween. In andere streken, waar de differentiërende invloed

---

1) Zie Van Helten, Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente, I, Groningen, 1902, blz. 59, bij glosse 22: **andrādendi* voor *andrēdandi*.

2) Zie Holthausen, Altsächsisches Elementarbuch, Heidelberg, 1899, blz. 14.

3) Zie Bremer t. a. p. blz. 28 v., Kögel Indogerm. Forsch. 3, 285, Gallée, Altsächsische Grammatik², Halle-Leiden 1910, blz. 62.

4) Over de voorgeschiedenis van de Anglo-friese *æ*, ē behoef ik in dit verband niet te spreken. De geleerden zijn het er tegenwoordig vrij wel over eens, dat we tussen de wgerm. *æ* en de anglo-friese *æ*, ē een tussenphase ā moeten aannemen. Maar dan moet die ā natuurlik ouder zijn dan de ā in het Frankies en zijn Duitse verwanten. Zie over dit probleem Bremer, Indogerm. Forsch. 4, 20 vv.

van dentalen enerzijds, labialen en gutturalen anderzijds niet gewerkt had, werd eveneens de $\bar{æ}$ door $\bar{a}$ vervangen: zo in het grootste deel van 't kontinentale Zuid-Holland: ten slotte bleef alleen 't grootste deel van Zeeland en een stuk van Holland (waarbij we nog het van uit Holland gekolonizeerde Bildt en enige andere enklaves in Friesland kunnen voegen) over als $\bar{æ}$-gebied. De Hollandse $\bar{a}$ heeft te Winkel t. a. p. 44—46 toegeschreven „aan den invloed der school, waar die uitspraak door traditie was voortgeplant bij het onderwijs van Latijn en Fransch". Ik moet bekennen, dat mij die invloed van de school onwaarschijnlik voorkomt. Eer nog zou ik willen geloven, dat er van ouds in Holland Salies-frankiese enklaves hebben bestaan (eventueel zouden we als zodanig „brandpunten der beschaving" als Haarlem, Dordrecht kunnen beschouwen) en dat die de centra zijn geweest, vanwaar de $\bar{a}$ zich verbreidde over naburige dorpen. Maar het liefst beschouw ik de Hollandse overgang van $\bar{æ}$ in $\bar{a}$ in verband met dgl. verschijnselen elders. Een dergelijke overgang meen ik voor andere streken, zoals de N.-W.-Veluwe, waarschijnlik gemaakt te hebben: dat hier de invloed der vermaarde hogeschool van Harderwijk zou hebben gewerkt, komt me nog vreemder voor dan een dgl. school-invloed in Holland. Neen, wanneer we op een groot deel aan ons taalgebied de tendenz waarnemen, hier vroeger daar later, om $\bar{æ}$ in $\bar{a}$ te doen overgaan, dan moeten we tevreden zijn met dat feit te konstateren en met te veronderstellen, dat dit zijn oorzaak moet vinden in het klank- en aksentsysteem van onze dialekten. Hetzelfde geldt van de overgang van $\bar{a}$ in $\bar{o}$, die in sommige streken vroeger optreedt, in andere later dan de $\bar{æ}$-$\bar{a}$-overgang. Beide klankveranderingen hebben in de Nederlanden een uitgestrekt verbreidingsterrein gevonden: beide zijn symptomen van een gelijke van $\bar{e}$ over $\bar{a}$ naar $\bar{o}$ gerichte ontwikkelingstendenz. In welke samenhang deze echter staat met het hele klanken aksentsysteem van onze taal en hoe wij ons de invloed van het ene dialekt op het andere moeten voorstellen, waardoor het geleidelik voortdringen van een dgl. tendenz mogelik werd gemaakt,

dat zijn geheimen, die misschien de toekomst ons nog eens zal ontsluieren: voorlopig moeten we tevreden zijn met het konstateren van de feiten.

We hebben heel wat verschillende kwesties aangeroerd, maar alle stonden ze in verband met de ontwikkelingsgeschiedenis der zgn. wgerm. *ā*, beter gezegd *ǣ*, op het Nederfrankiese taalgebied. Tot besluit geef ik een kort résumé van de resultaten van mijn betoog:

1. Het tegenwoordige vokalisme niet alleen van 't Zeeuws en de Zuid-Hollandse *ǣ*-dialekten, maar ook van 't overige Zuid-Hollands, 't Zuid-Noordhollands, bijna 't hele Utrechtse taalgebied, 't N.-W.-Veluws, 't Nederbetuws en 't Westvlaams laat zich verklaren, wanneer we voor dit hele gebied voor een vroegere periode *ǣ* als representant van de zgn. wgerm. *ā* (*ǣ*) aannemen.

2. Deze hypothese wordt gesteund door het feit, dat zowel de van ouds lange als de in open lettergreep door rekking ontstane *ā* in het Wvla., 't Nederbet. en 't N.-W.-Vel. een dergelijke ontwikkeling vertonen als de rekkings-*ā*, d. i. de oorspronkelik 't meest *æ*-achtige dezer vokalen, in 't Bommelerwaards en N.-Brabants.

3. De *ǣ*-streek komt ongeveer overeen met het gebied, waar die Franken-stam woonde die op de Romeinse wereldkaarten *Franci* resp. *Chamavi qui et Franci* genoemd wordt. Het *ǣ*-dialekt is dus blijkbaar een van ouds Frankies dialekt.

4. De *ǣ* in deze allerwestelikste strook van het Frankiese gebied klopt voortreffelik met wat we overigens weten aangaande de ontwikkeling van *ǣ* tot *ā* in het Frankies en verwante Duitse dialekten. De *ǣ* gaat niet op oudere *ā* terug.

5. Voorlopig is een volledige charakteristiek van het *ǣ*-Nederfrankies niet wel mogelik. Het verdient aanbeveling, gegevens hiervoor te verzamelen.

Den Haag. N. VAN WIJK.

HET AUTEURSCHAP VAN DEN VERMAKELIJKEN AVANTURIER.

(Naschrift).

Nog een enkel woord over het auteurschap van Den Vermakelijken Avanturier.

Ik trachtte in mijn vorig artikeltje (Dl. XXVII, 10) aan te toonen, dat *N. H.* van Sept. 1729 af algemeen voor den gelijknamigen zoon van den Zweedschen resident Nicolaas Heinsius gehouden is. Toen schenen mij de interne gegevens niet versmolten te kunnen worden tot de conclusie: *N. H.* is *Nicolaas Heinsius*. Doch een nog niet opgemerkte plaats uit Den Vermakelijken Avanturier geeft volle betrouwbaarheid aan dit vermoeden, door sommigen reeds bij het zien der kleine pillen van Doctor H...s (V. A. 1ste dr. p. 153) en der initialen N. H. gevormd[1]).

Ik denk aan een zinnetje op pag. 58 (Verm. Av. 1ste druk), dat een trekje uit de rampzalige terugtocht van den herbergier, die na het diner ten kasteele in een haspel is rondgeslingerd en zijn broek „verguld" heeft, verhaalt. De toedracht is de volgende:

Voorop loopen de waard en zijn dochter. Achter hen aan stapt de uitgehongerde Mirandor met „het bestruifde gewaat op den arm" en maakt de opmerking: „hetwelk (= het bestruifde „gewaat) diegeen, die verbij mij gingen wel haast te kennen „gaf, dat myn kruiden op meer plaatsen, als alleen in d' „*Apotheek* te krijgen waren".

Dus: Mirandor of de auteur maakt een purgeermiddel, dat in de apotheek te krijgen is[2]).

Ik sla nu op een der medische werken van N. Heinsius

1) De mogelijkheid blijft, dat een kundige mystificator ons allen won bedriegen en nooit zich zelf vergat.

2) Uit pag. 153 bleek niet, dat de auteur zich zelf op het oog had, toen hij sprak van de kleine pillen van Doctor H...s. Dit blijkt hier wel.

Nic. fil. en vind [1]) op pag. 60 van Zeug Hauss der Gesundheit von D. Nicolao Heinsio, Practico in | Cleve Aus dem Holländischen übersetzet. Leipzig | bey Thomas Fritsch | 1698, een zevende hoofdstuk geheel aan een purgeerend wondergeneesmiddel des heeren Heinsius gewijd. Daar lees ik:

Pulvis Catharcticus.

Ist ein weisses pulver | worvon zwey messer || spitzen voll eingenommen | sehr gelinde den || leib durch den stuhlgang saubert | etc.

Er bestaat nu grond na overweging van:

1. Een, zich N. H. noemende, fabrikant van purgeermiddelen zinspeelt in een door hem geschreven roman op zijn eigen purgeermiddel.

2. Hij laat zich in hetzelfde boek iets ontglippen over de „kleine pillen van Doctor H . . . s".

3. Een Doctor H(einsiu)s fabriceerde pillen en een purgeermiddel.

4. Een Nicolaas Heins vertaalde een schelmenroman [Le Roman Comique van Scarron (1678)]

te concludeeren:

Nicolaas Heinsius, de fabrikant van purgeermiddel en pillen schreef Den Vermakelijken Avanturier.

Daarmee krijgt de biograaf van den romanschrijver zelfvertrouwen en kan hij invullen:

Nicolaas Heinsius, geb. (1656?), waarschijnlijk niet in den Haag gedoopt, als zoon van den philoloog en Zweedschen resident Nicolaas Heinsius en Margaretha van Wullen [2]), werd wegens

---

1) Het Nederlandsche origineel is niet in de bibl. te Amsterdam, 's Gravenhage Groningen, Leiden, Utrecht.

2) Zij was de dochter van den Amsterdamschen Lutherschen predikant Jan van Wullen (uit Dortmund naar A'dam beroepen 11 Maart 1625 en tot zijn dood, November 1640 aldaar werkzaam).

Een broer van Margaretha, Doctor Johannus Wulle, practiseerde later te Stockholm als dokter en was zelfs eenigen tijd lijfarts van Christina, in welke qualiteit hij bekend is uit de levensgeschiedenis van Descartes (Baillet, Vie de Descartes Lib. VII § XXI). Ten zijnen huize leerde Margaretha in het jaar 1650 Heinsius kennen De amourette werd voortgezet in Holland en 8 April 1652 beviel Margaretha van Daniel, die den 10den April van hetzelfde jaar in de Rijp gedoopt werd.

een manslag in den Haag gepleegd (28 Dec. 1677) door het Hof van Holland (20 Februari 1680) verbannen uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht met confiscatie van goederen. Hij reisde over Delft en Antwerpen naar Parijs (1678), was een korten tijd te Rome, verbruidde het bij Christina van Zweden (die sinds Dec. 1679 te Rome vertoefde), was in 1682 in de buurt van Munster, heeft gewoond in Osnabrück, daarna in Kleef, daarna in Kuilenburg en werd 12 Januari 1718 als rijk en gezien tot de Luthersche kerk behoorend burger begraven aldaar. Hij trouwde Anna Margaretha Dielitz, dochter van den predikant Andreas Dielitz, te Cathrinhage in het rgbz. Kassel, kr. Rintelen, die begraven is te Kuilenburg 10 Februari 1714. Uit dit huwelijk zijn vijf kinderen geboren o. a. Mr. Albertus Heins (begr. 25 April 1726) en Dr. Nicolaas (van) Heins, later schepen van Kuilenburg en begr. aldaar, 5 September 1738.[1])

Enz. enz., gelijk ik in een in 1911 te verschijnen monographie over Nic. Heinsius, zijn leven en zijn werken uitvoerig zal verhalen en bewijzen.

Goes. A. GREEBE.

1) Dr. F. de Haan, Landsarchivaris te Batavia, vermoedt ten onrechte (Priangan, Batavia 1910, Personalia pag. 59 onder Johannes de Prill), dat de 5 September 1738 begraven Dr. Nicolaas Heins, de schrijver is van Den Vermakelijken Avanturier Deze zoon van den romanschrijvenden medicus en de Duitsche predikantsdochter zal niet voor 1682 geboren zijn. Was dus in 1695 (1ste druk Verm. Av.) slechts 13 jaar oud.

REINAERDIANA [1]).

V. Over den datum van den Reynardus Vulpes.

Toen M. F. A. G. Campbell in 1859 den *Reynardus Vulpes* ontdekte en uitgaf, erkende hij in den *Johannes* — aan wien door Boudewijn de Jonghe (*Balduinus Juvenis*) het werk werd opgedragen — den zoon van Gwijde van Dampierre: welke zoon inderdaad proost van Brugge en van Rijsel is geweest, zooals het gedicht het opgeeft. Wanneer die Johannes tot deze waardigheden verheven werd, heeft Campbell niet weten te vinden; hij stelde enkel vast dat hij in 1280 bisschop van Metz werd, en in 1282 bisschop van Luik — zoodat het gedicht stellig vóór deze datums werd vervaardigd. Diensvolgens kwam op den titel: *Reynardus Vulpes. Poema ante annum* 1280 *a quodam Baldwino ... translatum.* Met deze vage tijdsbepaling hebben zich dan een zeker getal historici vergenoegd — onder anderen Jonckbloet, die in zijne laatste uitgave (*Geschiedenis der Ned. Lett.*[4], t. I, bl. 378) nog zegt: »Het gedicht werd reeds *vóór of uiterlijk in 't begin van* 1280 in het Latijn vertaald.”

Ernst Martin, die zich zoo verdienstelijk heeft gemaakt voor al wat de *Reinaert*-sage aangaat, heeft getracht den datum van *Reynardus Vulpes* wat nader te bepalen. Hij stelde vast dat in het begin van de vertaling Johannes werd aangesproken als *proost van Brugge*

vs. 5 *Brugis preposite*, cui nobilitatis origo
Nomen Lidrici pervenit usque ducis
. . . .
17 Gracia dat nomen merito tibi vera *Johannes*

terwijl eerst later, heelemaal op het einde, gewag wordt gemaakt van de Rijselsche proosdij: de *Reynardus* werd dus be-

1) Cf. *Tijdschr.* XVI, bl. 252 en volg: Reinaerdiana I, II en III; XXVII, bl. 50 en volg: Reinaerdiana IV.

gonnen eer Johannes den laatsten titel verkreeg. Dan gaat E. Martin voort: »Noch genauer liesse sich die Entstehung des *Reynardus* bestimmen, wenn es bekannt wäre, wann Johannes zum *Probst von Lille* ernannt wurde. Der Vorgänger von J. de Dampierre als Probst von Brügge, Aegidius van Breedene, starb am 5en Dezember 1270 (Sanderus, II) — also erst nach diesem Jahre kann Balduin gedichtet haben" (*Vanden Vos Reinaerde*, Einleitung, bl. xix).

»Nach diesem Jahre" geeft als *terminus a quo* 1271: het gedicht werd diensvolgens vervaardigd tusschen 1271 en 1280.

Daar echter op de vraag nopens de Rijselsche proosdij door de *Reynaerdisten* nog niet geantwoord werd, stel ik mij voor in de volgende bladzijden over deze zaak alle gewenschte inlichtingen te verstrekken; tevens wil ik van de gelegenheid gebruik maken om te bewijzen dat Johannes van Dampierre *niet* de opvolger is geweest van Gillis van Breedene: waaruit vloeit dat de eenige datum, door Martin opgegeven, nog verkeerd is.

* * *

Nadat Gwijde van Auvergne, proost van Sint-Pieter te Rijsel, in 1268 tot bisschop van Vienne werd gekozen, moest het kapittel der Sint-Pieters kerk een nieuwen proost benoemen. Zijne keuze viel op Johannes van Dampierre: doch daar deze nog slechts 18 jaar oud was, nog niet regelmatig tot priester geordend was en bovendien nog andere kerkelijke betrekkingen had verkregen, bleek eene pauselijke dispensatie onontbeerlijk. Het kapittel wendde zich dus naar Rome. De gravin Margaretha van Vlaanderen, grootmoeder van Johannes, schreef ook aan den paus om haren kleinzoon bij hem aan te bevelen. De verschillende stukken betrekking hebbende op de benoeming van Johannes, alsook de brief van zijne grootmoeder, zijn verloren. Maar gelukkig bezitten wij nog het antwoord van Clemens IV aan de gravin [1]). Den 6en November 1268 laat de paus weten

1) Het werd eerst gedrukt door Baluze, *Histoire généalogique de la maison d'Auvergne*, t. III, bl. 94 — en nadien door E. Hautcoeur, *Cartulaire de St. Pierre de Lille*, t. I, bl. 429.

dat het Sint-Pieters kapittel reeds vroeger heeft moeten lijden omdat de proosdij aan kinderen werd toevertrouwd. De paus heeft weliswaar de benoeming van den proost aan het kapittel overgelaten, maar hij verbergt zijne misnoegdheid niet omdat het van die gelegenheid alweer gebruik maakt om een nog onervaren knaap voor te stellen. Hij wil het kapittel niet bestraffen met hem de keuze der proosten weer af te nemen, maar herinnert er aan dat *Johannes reeds proost van Brugge is*, dat hij reeds eene dispensatie heeft gevraagd om tegelijkertijd thesaurier van Doornik te blijven — dit heeft hij verkregen, ofschoon hij regelmatig zijne eerste betrekking had moeten opzeggen om de tweede te mogen waarnemen. Hij moet dus weigeren eene nieuwe gunst aan Johannes te betoonen, omdat hij acht dat deze laatste nog te jong is om dien zwaren last op zijne schouders te torschen (... Non tamen eos punivimus, quamvis hoc tam jus quam equitas suaderet, sed electionem eisdem, quam juste perdiderant, restituimus gratiose, et cum dicto nepote tuo *dispensavimus in thesauraria Tornacensi cum prepositura Brugensi tenenda*, qui jam amiserat primam in receptione secunde).

Zoo dus Johannes in November 1268 reeds proost van Brugge is, dan kan hij Gillis van Breedene niet opgevolgd zijn, die eerst 5 December 1270 stierf. Aan eene schrijffout van wege de pauselijke kanselarij valt niet eens te denken — want wij bezitten bovendien nog een volmacht door Johannes »*prepositus Brugensis*" aan Willem van Ieperen den 12en *September* 1270 verleend [1]).

De vraag is dus: *wanneer* is Johannes proost van Brugge geworden, *wien* is hij opgevolgd, en *waarom* heeft men gemeend dat het Gillis van Breedene was?

E. Martin geeft zijn bron op — met name Sanderus. In diens *Flandria Illustrata*, t. II, bl. 64, vinden wij eene lijst

1) Rijksarchief te Rijsel, *chambre des comptes*; Beknopten inhoud bij E. Hautcoeur, bl. 442.

der Brugsche proosten. De schrijver laat ons weten dat hij Gillis van Breedene op de *oudere* lijsten *niet* heeft aangetroffen, maar hij neemt toch de vrijheid zijn naam hier in te lasschen, daar hij oorkonden heeft gezien, waarin Gillis als »*kanselier van Vlaanderen*" teekende: daar echter de proosten van Sint-Donatianus te Brugge te gelijker tijd kanselieren van Vlaanderen waren, mocht nu Gillis'naam op de proostenlijst niet ontbreken (*Hic quidem in serie præpositorum* passim non recensitur, sed cum memoratur fuisse Cancellarius Flandriæ (quæ Dignitas præposituræ Brugensi est annexa) non immerito adjungitur).

Hoe het komt dat Gillis van Breedene als »Kanselier van Vlaanderen" optreedt, zullen wij wat verder onderzoeken; doch van nu af aan, steunende op de pauselijke oorkonde van November 1268, mogen wij houden staan dat Gillis door Sanderus *immerito adjungitur* op de proostenlijst. Hetzelfde mogen wij ook zeggen van zekeren *Arnulphus*, die bij Sanderus vóór Aegidius van Breedene verschijnt. Klimmen wij nog verder op, dan geraken wij tot Philips van Savoyen (*Philippus de Sabaudia*) en bij dien proost zullen wij thans een oogenblik verwijlen.

Broeder van Thomas van Savoyen, echtgenoot van Johanna, gravin van Vlaanderen, werd Philips in 1240 tot proost van Sint-Donatianus benoemd. In 1246 werd hij gekozen als aartsbisschop van Lyons, ofschoon hij nooit regelmatig tot priester geordend was geweest. Hierdoor geraakte hij in moeilijkheden eerst met paus Innocentius IV, dan met Clemens IV. Deze liepen jaren aan, tot dat Philips, het eindelijk moede geworden zijnde, in 1267 zijn ontslag als aartsbisschop nam, hetzelfde jaar nog met Alix van Meranie, gravin van Bourgondië, in den echt trad, om eindelijk in 1268 zijn broeder Pieter II [1]) als graaf van Savoyen op te volgen.

Sanderus en onze oude Belgische geschiedschrijvers hebben gemeend dat toen Philips in 1246 tot aartsbisschop verheven werd, hij zijn ontslag als proost van Brugge moest indienen.

---

1) Gestorven 16 Mei 1268.

Welnu, dit is een dwaling. Het blijkt uit eene reeks oorkonden [1]) dat Philips wel degelijk als proost is aangebleven. Maar gezien Vlaanderen zich nu in den zonderlingen toestand bevond, eenen kanselier te bezitten die in het land nooit meer verscheen, heeft de proost-kanselier het geraadzaam gevonden, eene volmacht aan een derden persoon te verleenen om in zijne plaats als kanselier op te treden, en zoo is het dat wij den naam van Gillis van Bredene onder eene reeks oorkonden aantreffen, als *cancellarius*, ofschoon deze nooit proost van Sint-Donatianus is geworden. Ik meende de eerste te zijn geweest, die de moeilijkheid had weten op te lossen, toen ik nadien gewaar werd dat reeds meer dan een eeuw geleden de zaak in het juiste daglicht werd gesteld. Een nota van den heer Gilliodts van Severen zal den lezer daarvan overtuigen; ik schrijf ze hier letterlijk af: „Philippe de Savoie profita du *droit de substitution*, que lui accordait la charte du 1er Juin 1241 pour confier la charge de la chancellerie au chanoine Gilles de Bredene, lequel figure en cette qualité au bas de quelques actes (Miræus *op. dipl.* t. III, 587; *Gall. christian.* t. V, *instr.* p. 361). Des auteurs, entre autres Meyer (*Annales* anno 1241, p. 74) lui ont décerné le titre de *chancellier* de Flandre. *C'est une erreur*, relevée par Beaucourt (*Beschrijving*, *Proosch*, p. 230) [2]), qui fait observer avec raison qu'il aurait fallu par voie de conséquence, lui décerner également le titre de *prévot de Bruges*, ce que les dits auteurs n'ont pas osé faire [3]), et qu'en s'appuyant même sur l'acte du 1er juin 1241 tout au plus peut-on lui reconnaître le titre de vice-chancellier".

Hiermede hebben wij met Gillis van Breedene afgerekend en hervatten alweer ons onderzoek.

Tot wanneer is Philips van Savoyen dan als proost van

1) cf. Gilliodts van Severen, *Coutumes de la prévoté de Bruges*, t. II, bl. 40 en vgl., stukken van 20 juni 1248 en 4 december 1249, waarin Philips als „*prepositus Brugensis ecclesie*" voorkomt.

2) Dit werk is op het einde der 18de eeuw verschenen.

3) Eene dwaling — want Sanderus heeft het wel durven doen.

Brugge aangebleven? Naar mijne overtuiging tot 1267. Ik onderstel dat toen hij in dat jaar zijn ontslag inzond als aartsbisschop van Lyons, om in den echt te treden, hij buiten kijf hetzelfde ook heeft gedaan als proost. Nu moeten wij dus onderzoeken in welke maand dit is geweest, en wie hem in deze hoedanigheid is opgevolgd.

Dit ontslag, dat naar Brugge werd gezonden, is verloren geraakt, alsook alle de stukken aangaande den nieuw te benoemen proost; doch het ontslag te Lyons zal wel van den zelfden datum zijn — en hier hebben wij dus een vingerwijzing. Den 5den Mei 1267 was Philips nog aartsbisschop, zooals blijkt uit eene bulle van Clemens IV aan hem toegezonden, om hem sommatie te doen, òf zich tot priester te laten ordenen, òf wel van den aartsbisschopzetel af te zien [1]). Doch den 26sten Juli 1267 is Philips reeds afgetreden blijkens eene bulle van denzelfden Paus (van 26 Juli) waarin Clemens Ortholanus, Cardinaal diaken van Sint-Hadriaen en legaat in Engeland, verzoekt hem te laten weten welke beneficiën Philips, *graaf van Savoyen en gewezen aartsbisschop van Lyons*, in Engeland bezit [2]).

Het ontslag komt dus tusschen 5 Mei en 26 Juli 1267.

Wie is te Brugge Philips, als proost van Sint-Donatianus opgevolgd? Ongetwijfeld Jan van Dampierre: wij hebben immers gezien dat deze, volgens de bulle van 6 November 1268, reeds toen proost te Brugge was, en thesaurier van Doornik. Er is dus geen plaats voor een derden persoon tusschen hem en Philips. En aangezien wij weten dat Johannes in Juli 1267 nog niet tot priester geordend was, en slechts 17 jaar oud, dan was eene dispensatie uit Rome onontbeerlijk en kan hij eerst in de tweede helft van 1267 zijne benoeming verkregen hebben. De juiste datum blijft onbekend, maar wij hebben hem nu bij benadering zoo juist mogelijk trachten te bepalen.

* * *

1) Abbé J. B. Martin, *Conciles et Bullaire du diocèse de Lyon . . . jusqu'en* 1312 (Lyons 1905). Cf. ook Martène, *Thesaurus anecdotum*, II, 462, en Potthast, *Regesten*, n°. 19998

2) Zelfde bronnen: Martin n°. 1521, Martène, 511—512, Potthast.

Tweede punt van mijn onderzoek: Wanneer is Johannes proost van Rijsel geworden?

Zooals ik reeds zeide, weigerde Clemens IV in November 1268 de benoeming van Johannes te Rijsel goed te keuren. Het kapittel van Sint-Pieter zag zich dus genoodzaakt een andere keuze te doen. De stemming viel ten gunste van Gerard de Ligne (Gerardus de Linea), een priester uit een adellijk Henegouwsch geslacht, toenmaals aartsdiaken van Brabant te Kamerijk. Doch Gerard bleef niet lang aan: in Juni 1270 overleed hij reeds — zoodat een nieuwe verkiezing plaats moest grijpen. Den 2en Juli kwam het kapittel bijeen. Den volgenden dag werd een zeker getal geestelijken aangesteld om eenen candidaat aan te wijzen. Het waren Thomas de Gondecourt, proost van Seclin, Willem de Cros, aartsdiaken van Clermont, Boudewijn, cantor der Sint-Pieterskerk te Rijsel, Pieter, proost der kerk te Bethune, Johannes van Brugge, pastoor, magister Johannes van Aire, en Michiel de Seclin, insgelijks pastoor. Deze gevolmachtigden besloten eenparig de candidatuur van Johannes van Dampierre opnieuw voor te staan. Het kapittel vereenigde zich met dit voorstel en daar er alweer, zooals de eerste maal, eene dispensatie uit Rome moest komen, zonden deken en kapittel op den 3en Juli 1270 een aanvraag, waarin op de eenparigheid der belanghebbenden gewezen werd en waarin tevens Johannes den grootsten lof wordt toegezwaaid: hij heet in dit stuk »virum discretum et honestum, natura prudentem, docibilem, moribus temperatum, vita castum, sobrium, humilem, litteratum, genere nobilem, sed moribus nobiliorem, scientem et potentem jura ecclesie tueri et defendere et in statu debito conservare, ac etiam in melius reformare" [1]).

Op het oogenblik dat deze suppliek naar Rome gezonden werd, was de pauselijke zetel onbezet. Sedert den dood van Clemens IV (29 November 1268) konden de cardinalen het

1) Zie het geheele stuk bij E. Hautcoeur, *ibid.*, bl. 438, en vergelijk deze woorden met den aanhef van *Reinardus Vulpes*.

niet eens worden over de keuze van zijn opvolger. Die toestand duurde bijna drie jaar (tot 1 September 1271). Natuurlijk werd gedurende dit tijdvak door de Roomsche collegiën slechts voor dringende zaken besluiten genomen. Op de aanvraag der Rijselsche proosdij kwam geen antwoord. Gregorius X, de nieuwe paus, aarzelde nog maanden lang. Eindelijk zond hij, den 11 Juli 1272, eene bulle aan Johannes, waarin hij hem tot proost van Sint-Pieter benoemde. Dit stuk is onuitgegeven en daar het voor het onderwerp, dat ik behandel, een zeker belang heeft, zal ik het hier *in extenso* opnemen [1]).

Gregorius episcopus, servus servorum Dei, dilecto filio Johanni, nato *nobili* [viri Guidonis], comitis Flandrie, capellano nostro, preposito Brugens*is* ecclesie Tornacens*is* dyocesis, Salutem et apostolicam benedictionem [*quum t*] nobis in etate tenera datur intelligi quod libenter probitatis et scientie studiis te exercens, virum producere [ ] moribus et scient*ia pla*cidum et vite mundicitia gratiosum; sane pro parte dilect*orum* filiorum, decani et *capituli* Insulensis, Tornacensis diocesis, fuit propositum coram nobis quod ipsius ecclesie *prepositura vacante*, ydem *decanus et ca*pitulum, attendentes quod per te et progenitores tuos ipsi ecclesie multa *poterant utilia provenire*, te qui e[xistis pre]positus Brugensis et thesaurarius Tornacensis, Cameracensis, Leodiensis et *furnensis* canonicus [nonobstante] *in* ordinibus et etate defectu, in ejusdem Insulensis ecclesie prepositurам concorditer *preposuerunt*, *supplicantes* [ut te ad dignitatem] hujusmodi admittere dignaremur; licet autem ipsorum decani et capituli pre*cibus ad presens* non duximus annuendum, nolentes tamen quod ipsi utilitate frustrentur, quam per te et tuos sibi et ecclesie [predicte exspec]tabant, tibi qui vicesimum secundum [2]) tue etatis agere diceris, preposituram ipsam habente*m ut* d[ ] auctoritate apostolica commendamus, tibi administrationem ejus in spiritualibus et temporalibus committentes.

Datum apud Urbem veterem, V idus Julii, Pontificatus nostri anno primo.

1) Deze bulle berust op het Rijksarchief te Gent. Zij is in zeer slechten staat en grootendeels onleesbaar, afgevreten door vochtigheid. De hr. archivaris Diegerick stemde er in toe chemische reagenten te laten gebruiken. Met romeinsche letter staat gedrukt hetgeen ik duidelijk lezen kon; cursief hetgeen ik meende te kunnen ontcijferen; tusschen haakjes, hetgeen ik gissenderwijze aanvul.

2) Het is door dit stuk alleen dat wij den juisten datum der geboorte van Jan van Dampierre kennen. Campbell, *Voorbericht*, blz. VI, zegt: „Joannes vero quo anno natus sit non constat”. En E. Martin (*van den Vos Reinaerde*, Einl. XIX): „Das Geburtsjahr des Johannes is nicht bekannt”.

Deze oorkonde kwam waarschijnlijk in Vlaanderen in Augustus 1272. Laat mij er nog bijvoegen dat wij eene copie van den brief bezitten, waarbij gravin Margaretha, in September 1272, den Paus bedankte. Zij betuigt tegelijker tijd haren dank voor zekere dispensatiën voor de huwelijken van Robert van Nevers, en voor gunsten aan hare kleindochter bewezen. Ziehier overigens gedeeltelijk den bedankbrief:

Sanctissimo patri [Gregorio X ...] etc. Margaretha Flandre et Haynonie etc.

Ex continuatis Vestre Sanctitatis primo R[oberto] de Flandria, nepoti nostro karissimo, nunc comiti Nivernensi, deinde karissime nepti nostre, Flandrie domicelle, super petitis a vobis dispensationibus, *necnon et super gratia in Insulensi ecclesia Johanni, nepoti nostro, Brugensi preposito et Flandrie Cancellario,* eis mihique in eorum personis a Vestrae Paternitatis bonitate exhibitis, perpendere possum et debeo, quod erga me et meos voluntatem geritis gratiosam .... Datum mense Septembri, anno MLXXII [1]).

Hiermede hebben wij dus over de zaak der Rijselsche proosdij de uitvoerigste berichten gegeven. Het blijkt uit de medegedeelde stukken dat, aangezien de *Reynardus Vulpes* begonnen werd toen Johannes nog niet te Rijsel benoemd was, Boudewijn dus zijn vertaling *vóór Juli* 1272 begon, en eerst na dien datum voltooide.

En het onderzoek dat wij ingesteld hebben, zal ons niet alleen dienen om dat gedicht te dateeren: nog een ander werk werd aan Johannes in dit zelfde tijdvak opgedragen. Het is een tractaat van Guibertus van Nogent *de modo addiscendi* (waarover *Histoire littéraire de France,* t. XX, blz. 141—144). Daar het door den schrijver opgedragen is *ad Johannem, prepositum Brugensem,* zonder vermelding van Rijsel, werd het vervaardigd tusschen ± September 1267 en Juli 1272, hetgeen de schrijvers der *Histoire Littéraire* natuurlijk niet hebben kunnen weten.

* * *

1) Kervijn, *Codex Dunensis,* blz. 364.

Een laatste punt blijft nu nog te onderzoeken: de questie van den *terminus ad quem*. Hoe lang *na* 1272 kan het gedicht wel voltooid zijn? Mogen wij opklimmen tot 1280, den datum waarop Jan bisschop van Metz werd? Ik meen van niet. De eindverzen van het gedicht

vs. 1846 *Insula congaude*, cum presit prepositure
Iste tue, similem vix habitura patrem.

»*Verheug U, Rijsel!*" hebben te veel van een gelukwensch, om te mogen aannemen dat zoo iets, omstreeks 1280 kan geschreven zijn. Ik zal natuurlijk niet beweren dat deze ontboezeming moet dagteekenen uit den zelfden tijd als de bedankbrief van Margaretha (September 1272). Zij kan evengoed in 1273, en desnoods in 1274 zoo vervaardigd zijn. Maar het komt mij voor dat na een paar jaren, de Rijselaars wel geweten zullen hebben of zij *reden* tot verheuging hadden, of niet. Na een paar jaren zou, dunkt mij, Balduinus op bepaalde reeds bewezen diensten uitdrukkelijk kunnen hebben gewezen .... [1]). Doch dit is een zaak van persoonlijk gevoelen.

Laat mij ten slotte in een paar woorden de uitkomsten van dit lang onderzoek beknopt aangeven: Het is niet waar, zooals Martin beweert, dat Jan van Dampierre Gillis van Breedene na 1270 is opgevolgd en dat dus het gedicht na dien datum moet geschreven zijn. Jan is de opvolger van Philips van Savoyen, tegelijkertijd aartsbisschop van Lyons: zijne benoeming te Brugge, gezien de noodige dispensaties, moet omstreeks September 1267 gebeurd zijn. De *Reynardus Vulpes* werd begonnen na dien datum, maar voor Juli 1272, in welk jaar Jan's be-

1) Overigens betwijfel ik het ten zeerste dat de Rijselaars *reden* tot verheuging hebben gehad. Wij bezitten immers een ongedateerd stuk, uitgaande van het Sint-Donatianus kapittel, waarbij dit kapittel er bitter over klaagt dat Jan zich de zaken der proosdij om zoo te zeggen niet aantrekt, en te Brugge nooit aanwezig is (Kervijn, *Codex Dunensis*, n° 181). Te Rijsel zal de toestand ongetwijfeld de zelfde zijn geweest — een reden te meer om zoo dicht mogelijk bij 1272 te dateeren.

noeming te Rijsel geschiedde. Ons gedicht werd voltooid niet heel lang na 1272. Zoo dat we de vervaardiging tusschen einde 1267—1274 mogen stellen.

Deze cijfers wijken niet heel veel af, van 't geen men tot nu toe voor waarheid hield, 1271—1280. In dit opzicht heb ik bij deze gelegenheid hetzelfde ondervonden als toen ik tegen E. Voigt heb betoogd dat de *Ysengrinus* niet van 1148—9 kan zijn, maar wel uit 1151—2 dagteekent [1]). Doch bij kwesties van datums, kan men nooit te nauwkeurig zijn. Overigens is de dateering van den *Reinardus Vulpes* niet alleen van belang voor dit gedicht, maar ook voor zijne bron.

Ik herinner eraan dat J. F. Willems (*Reinaert*-uitg. Inleid. XXXV) den *Reinaert* omstreeks 1170 stelde. Jonckbloet nam dien datum over in zijne *Geschiedenis der Midd.-Nederl. Dichtkunst* (1851, t. I, blz. 194); Doch in de inleiding van *Van den Vos Reinaerde* (1856, blz. CXLV) gaf hij de voorkeur aan 1180—1190; in zijne eerste uitgaven van de *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* helt hij over tot 1225; in zijne latere tot omstreeks 1250. Heden ten dage zijn sommige geneigd zoo ver als 1260—1270 te gaan [2]). Ik meen thans bewezen te hebben dat men ongetwijfeld in die richting te ver is gegaan: Hooger dan 1267 mag men in elk geval niet opklimmen... Wel te verstaan, zij die meenen dat de *Reinaert*, zoodra hij verscheen, in het Latijn werd vertaald. Wat mij betreft, ik deel in deze laatste zienswijze niet en behoud mij voor, een andermaal uiteen te zetten waarom, naar mij dunkt, de *Reinaert* geen werk is uit de tweede, maar wel uit de eerste helft der 13de eeuw.

Over den persoon van Boudewijn de Jonge, handel ik ook bij een andere gelegenheid.

---

1) *Etude sur l'Isengrinus*, Kap. I, blz. 9, Date de l'Isengrinus.

2) J. W. Muller, Inleiding voor de geïllustreerde Stijn Streuvels-bewerking, 1909 blz. 13: „wellicht mogen wij het werk tusschen 1260 en 1270 geschreven achten".

VI. De datums der beide Volksboeken van Reinaert de Vos.

1. De zestiendeeuwsche bewerking.

In 1876 [1877] [1]) heeft prof. E. Martin een herdruk bezorgd van het 16de eeuwsche Volksboek van den *Reinaert* — namelijk van de Antwerpsche uitgave van 1564.

Terloops zij hier aangemerkt dat dit volksboek (R.Vb. I) niet gemaakt werd naar de proza-uitgave van 1479 of die van 1485, zooals Martin meende, maar wel naar een beteren druk, die verloren is gegaan; misschien ook naar een HS., maar dit laatste geloof ik niet (cf. J. W. Muller, *proza*-uitgave, inleid. bl. XI vlgg.)

Verder zij ook aangemerkt dat deze uitgave (1564) wel degelijk *gedrukt* is — niet *gegraveerd*, zooals Martin in 1876 meende (cf. *Einleitung* IV): de geleerde professor heeft het zelf erkend *Neue Fragmente des van den V. R.*, 1889, bl. 34. Plantijn drukte dit boek met de *civilité*-letter, welke hij in 1558 van Granjon had gekocht [2]).

Na deze opmerking, ga ik over tot de bespreking van het vraagstuk dat ik wensch te behandelen, namelijk den *datum* van deze bewerking van den *Reinaert*.

Toen prof. Martin in 1876 den herdruk bezorgde, kon hij niet weten dat ons Volksboek, dat heet uitgegeven te zijn door, of ten minste „te coope" te zijn bij Peeter van Keerberghen, eigenlijk bij Plantijn gedrukt werd.

De eerste, die ons dit heeft medegedeeld, is, voor zoo ver ik

---

1) Titel en omslag hebben een verschillenden datum.

2) Dit heb ik bewezen in mijn opstel: „*Ameet Tavernier en de invoering der civilité-letter in Zuid-Nederland*". (Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, 1907, blz. 241 vlg.)

weet, de geleerde conservator van het Plantijnsch Museum, de heer **Max** Rooses, (*L'Imprimeur Plantin*, 1882, bl. 101).

Ik heb natuurlijk niet nagelaten mij te wenden tot den heer Rooses om te weten wat er in het archief van het huis Plantijn zoo al over de uitgave van 1564 geboekt stond. Met de meeste bereidwilligheid — ik betuig er hem hier openlijk mijnen dank voor — heeft de heer Conservator mij toen een uittreksel uit de kasboeken der firma toegezonden, waaruit blijkt dat de boekhandelaar van Keerberghen zich in 1563 tot Plantijn heeft gewend met het verzoek *twee* boeken voor hem te willen drukken: 1°. *De Testamenten der XII Patriarchen;* 2°. den *Reynaert de Vos*. Dit laatste boek was reeds afgedrukt den 19[den] December 1563, aangezien Plantijn op dien datum het juiste bedrag der drukkosten in rekening van zijn cliënt brengt:

Registre IV, *fol.* 61 *doit*

Testaments des XII patriarches, in 8° pour Peeter van Keerberghe

1563			
28 Novembre, Pour composition et impression	—	8	4
5 Décembre " " " "	1	—	5
12 Décembre " " " " du reste des d. Test. et commencement de Reynard de Vos.	1	—	5
Renard de Vos pour l'éd. Pieter van Keerberghen			
19 Décembre pour composition et impression fl. 6 par. 18 . .	1	3	—
	3	12	2

De vraag is nu deze: is P. van Keerberghen in 1563 Plantijn gaan bezoeken met twee persklare *HSS.* onder den arm, of wel met *gedrukte* uitgaven?

Voor de *Testamenten der XII Patriarchen* valt er niet aan te twijfelen. Er zijn vóór 1563 eene heele reeks *drukken* van dit werk verschenen:

1543 *De Testamenten* .... enz. — zonder plaats-, noch uitgeversnaam (Doedes, *Rariora*, bl. 109).

1544 » , te Campen by Peter Warnerssen (Doedes, *Rariora*, bl. 109).

zonder jaart. (omstreeks 1551), Antwerpen, Jan van Waesberghe (catal. Serrure, 1873, n° 1961; catal. Della Faille n° 226)

met een *approbatur* van 4 Aug. 1551, dat op alle latere Antwerpsche uitgaven voorkomt, dus vóór het Gentsche *approbatur* van 2 October 1551.

1551 » , Gent, Joos Lambrecht — (Gent, Universiteits-bibl.) approb. 2 October 1551.

1552 » , Gent, Joos Lambrecht, zelfde *approbatur* (*ibidem*).

1553 » , Gent, Joos Lambrecht, *approb. idem.* (Amsterdam, Kon. Instituut).

1554 » , Ieperen, Joos Destrée, *approb.* 2 October 1551 (catal. Serrure 1873, n° 1962, thans te Ieperen, Stadsbibl.).

1558 » , Antwerpen, Wedw. J. van Liesveldt, (Edinburg, *Advocates Library*).

1562 » , Antwerpen, Liesveld (op den *Index* van 1570).

1563 » , Ieperen, J. Destrée, (*Bulletin Biblioph. Belge*, XIX, blz. 101).

De Plantijnsche uitgave van 1564, gedrukt net zooals de *Reynaert* met zoogenaamde *caractères de civilité* of kanselarij-letters, is voor den dag gekomen Catal. Della Faille, 1878, n° 227 (aangekocht tegen 115 frank [1]) voor het Plantijn-museum te Antwerpen).

Zoo het nu vast staat dat van Keerberghen met een gedrukt *Testament* bij Plantijn is gekomen, dan heeft het allen schijn dat hij insgelijks met een gedrukten *Reynaert* is opgedaagd — ofschoon natuurlijk het tegendeel ook best mogelijk is.

De vraag doet zich nu op, of er uit den *tekst* zelf van den *Reynaert* iets is te halen dat licht kan geven nopens den datum.

Een ding gaat zeker: de 16de eeuwsche bewerking van den *Reynaert* werd *te Antwerpen* vervaardigd. Tot tweemaal toe verandert de auteur den overgeleverden tekst van de prozabewerking om er *Antwerpen* in te lasschen: vs. 329, *tuschen Hollant ende Ordanen* van R. II (Proza: *Hollant ende Ardennen*) wordt bij hem *tusschen Antwerpen en Roomen* (Cap. 4 — bl. 14 van

1) Als latere uitgaven citeer ik nog: 1566, Antwerpen, van Keerbergen — insgelijks gedrukt bij Plantijn en ook vermeld op den *Index* van 1570 (Londen, British Museum) — 1569, Antwerpen by Silvius (Doedes, *Rariora*, blz. 109) enz.

Martin's uitgave) — vs. 651, *tuschen hier ende Portegael* van R. II (Proza, id. — uitg. J. W. Muller, bl. 18) wordt bij hem: *tusschen Antwerpen ende Poortegael* (Cap. 9 — bl. 22 van Martin).

De meeste andere plaatsnamen neemt de bewerker ongewijzigd uit de *Proza* over. Op eene plaats echter komt eene merkwaardige wijziging voor, die door Martin in zijne *Einleitung* niet wordt besproken, omdat, naar ik meen, de geleerde professor er geen weg mee wist.

Waar R. II, vs. 1179, leest: *op u gheleide ga ic al waert te Monpelier* (*Proza* heeft hier hetzelfde, J. W. Muller, bl. 27) krijgen wij thans in het Volksboek (Cap. XII — bl. 31, Martin): *Ick sal v volgen al waert ooc tot Allegarben.*

Zooals die naam daar staat zal men hem te vergeefs zoeken in welk aardrijkskundig woordenboek ook. Hier wordt bedoeld *Algarve,* de zuidelijke provincie van Portugal. (De naam *Royaume des deux Algarves* voor Portugal en Brazilië is genoeg bekend). Maar de Portugeesche benaming is in onzen *Reynaert* gedrongen met den *Spaanschen* vorm, een *b*, die zooals men weet in 't Spaansch meestal *v* werd uitgesproken (Amberes = [Anvers] = Antwerpen; Habana = Havana; hertog van Alba = Alva) enz.

Indien *Portugeesche* plaatsnamen in onzen *Reinaert* met den *Spaanschen* vorm voorkomen, dan kan men er *a priori* uit afleiden dat het Volksboek *niet* uit het begin der 16de eeuw dagteekent. Immers in die jaren waren er nog rechtstreeksche betrekkingen tusschen onze landen en Portugal, en zij waren belangrijker dan onze betrekkingen met Spanje. De Portugeesche natie verliet in 1511 de stad Brugge om zich te Antwerpen te vestigen: hetgeen voor Brugge een onherstelbaar verlies was, aangezien de Portugeezen toen om zoo te zeggen in het Noorden het monopolie hadden van den handel op Amerika. Eerst later toen keizer Karel den Spaanschen troon besteeg (1516), toen de hoogste plaatsen aan het Spaansche hof ingenomen werden door den Belgischen Adel, toen Karel in den echt trad met Isabella van Portugal (1526), is het geen wonder meer dat

alles wat de Vlamingen over het Iberisch schiereiland komen te weten hun *door een Spaansch* kanaal toekomt.

Allegarben verwijst ons dus niet naar de *eerste*, wel naar de *laatste* regeeringsjaren van keizer Karel.

Overigens is deze plaatsnaam niet het eenige gegeven, waaruit wij iets kunnen halen voor de tijdsbepaling. Grimm (*Reinhart Fuchs*, bl. 165 nota 1), Martin (*Reinaert* bl. XXV) hebben er reeds de aandacht op gevestigd dat in plaats van koning Ermerik (R. II, v. 2263) in het Volksboek *Koning* Noscorqui (Kap. 27 [1]), bl. 49 van Martin's uitgave) optreedt; zoo ook in plaats van *Meester Acarijn* (v. 5298), *Robbicolio, broeder van Noscorqui* (Kap. 52 [1]), bl. 87 ibid.); in plaats van *meester Abrioen* (v. 5331), *meester Alcofribas* (Kap. 53 [1]), bl. 88 ibid.). In zijne uitgave van het Volksboek, schrijft prof. Martin (*Einl.* bl. XII): „Für die dort angeführten merkwürdigen Personennamen ..... habe ich inzwischen mich vergebens bemüht die Quelle auf zu finden".

Ten deele ben ik gelukkiger geweest dan de geleerde *Reinaert*-navorscher: *Meester Alcofribas* is voor mij ongetwijfeld de pseudoniem van den beroemden Rabelais. Op zich zelf genomen is het reeds zeer merkwaardig den naam van den schrijver van *Pantagruel* in onzen *Reinaert* weer te vinden. Maar wij winnen hier tegelijker tijd een kostbare aanwijzing in voor den datum van het boek. Immers de eerste uitgave van den *Pantagruel* verscheen zonder jaartal en zonder schrijversnaam, naar men vermoedt in 1532. In 1533 komt eene tweede uitgave waarin de schrijver zich zelven noemt *Maistre Alcofribas Nasier*, hetgeen een anagram is van *François Rabelais*. Eerst in 1534 hebben wij eene uitgave waar de naam luidt: *Maistre Alcofribas*, en waar de rest wordt weggelaten [2]). En deze laatste naam blijft nu ongewijzigd op alle uitgaven, die na 1534 verschijnen. Overigens had Rabelais reeds in 1533 een werk uitgegeven

1) Kap. 22 is overgeslagen, zoodat Cap. 23 = 22, enz. en het Slotkapitel 70 = 69.
2) Cf. over die verschillende uitgaven, Brunet, *Manuel du libraire*.

getiteld: „*Pantagrueline Prognostication pour l'an* 1533 *par Maistre Alcofribas, architeclin dudict Pantagruel*".

Men zal mij gereedelijk toegeven dat het onaannemelijk is dat men in Antwerpen reeds in 1534 in een volksboek den naam *Meester Alcofribas* zou hebben ingelascht. Het zal zeker eenige jaren aangeloopen hebben (een tiental wellicht), eer dat de roem van Rabelais zich buiten Frankrijk heeft verspreid en eer dat een Vlaamsche schrijver, die voor het Antwerpsche volk schreef, op de gedachte zal gekomen zijn het beroemd pseudoniem in een volksboek op te nemen.

Tot mijn leedwezen ben ik er niet in geslaagd ergens de namen *Noscorqui* en *Robbicolio* te vinden. Wellicht dat van deze geheimzinnige personages een nadere bepaling te wachten is van den datum van het volksboek. In de werken van Rabelais heb ik natuurlijk in de eerste plaats gezocht — daar komen zij niet voor — zij zullen misschien eens gevonden worden in werken van den zelfden aard.

De slotsom van mijn onderzoek is dus het volgende: mijn persoonlijke overtuiging is dat de *Reinaert*- uitgave van 1564 *niet* de eerste is: doch doorslaande bewijzen voor mijne stelling heb ik niet. Alleen staat het thans vast dat de bewerking van dat Volksboek niet *veel* vroeger dan 1563 kan zijn gebeurd.

Ik geloof dat ik mij niet veel zal vergissen, wanneer ik den datum dier omwerking op omstreeks 1550 stel — mits men *omstreeks* in den ruimsten zin van het woord gelieve op te nemen [1]).

*
* *

2. De zeventiende eeuwsche bewerking.

Zooals genoeg bekend is, werd de 16[de] eeuwsche bewerking van onzen *Reinaert* op den *Index librorum prohibitorum* gebracht (zie *Index*-uitgave van 1570, Antwerpen, bij Plan-

1) Opmerkelijk is het dat op den *index* van 1570 een boek voorkomt getiteld: *Prognosticatie van Pantagruel* — te Gent bij Cauwel, 1554.

tijn). Desniettegenstaande werd zij herhaaldelijk in de Noordelijke Nederlanden gedrukt na de scheiding met Spanje en is zij aldaar populair gebleven tot op het einde der 18[de] eeuw. In de zuidelijke Nederlanden kon zij dus niet langer herdrukt worden en werd er dan ook in den loop der 17[de] eeuw door eene nieuwe bewerking vervangen, welke men pleegt te noemen het *catholiek* Volksboek. Tegen deze laatste benaming heb ik een bezwaar: het heeft den schijn alsof de 16[de] eeuwsche bewerking *niet catholiek* of *anti-catholiek* zou zijn — en dat is zij in geenen deele. De omwerker van 1550 was iemand die het met den Roomsch-Catholieken godsdienst wel meende. Bewijzen daarvan zijn er bij de vleet. De getrouwde pastoor met vrouwe Julocke en hun zoon Martinet (R. II v. 1146 en volg.) is bij hem — Cap. XII (bl. 31 Martin) een *meester van den huyse* geworden of *man van den huyse* (Cap. XIV). En die zelfde benaming *man van den huyse* vervangt bij hem Kap. XVIII (bl. 38 Martin) den *pape* van „Amplosis" of van „Bloys" die een hoen bezat „ghewent al toter hant". Eveneens in het avontuur van Bruin, heeft hij zich gewacht melding te maken van „des papen wijf" (R. II v. 863). Het is niet langer op eene „bedevaart" (R. II v. 2313) dat Sloepecade, vrouw van Grimbert den das het verraad van Bruin aan Hermeline verklapt: het is al „wandelende met haar op een heyde" Cap. XXVII (bl. 49 Martin). Heele brokken worden uit het verhaal weggelaten, die den Catholieken aanstoot hadden kunnen geven — zoo b. v. R. II v. 4126—4273, waar Reynaert o. a. spreekt van die oogenblikken waar hij „wil van mi (hem) steken ende haten al dat minre is dan Got, ende hoghe climmen boven syn ghebot in bescouwender contemplacien"; R. II v. 4404—4433; R. II v. 4499—4612, waar er een zoo scherp tafereel voorkomt van het pauselijk Hof te Rome.

Het spreekt van zelfs dat indien onze tekst bewerkt ware geweest door een vijand der Roomsch-Catholieke kerk of een protestant, deze soortgelijke veranderingen aan de *proza* nooit had toegebracht.

En nochtans, ondanks al die blijken van rechtzinnigheid, hebben de opstellers van den *Index* geene de minste rekening gehouden met de zoo goede inzichten van onzen omwerker. In die jaren waar de Catholieke kerk zoo vele openlijke, ja ook bedekte vijanden vond, heeft men zich gestoord aan de de geringste uitingen die voor eene verkeerde uitlegging vatbaar waren.

En stond er nu niet met volle letter in het bericht »totten Leser" gedrukt: »onder den naem van den (*sic*) Beesten die in desen Boeck ghenaemt sullen worden, worden oock begrepen de staten van den menschen. *In den eersten, den gheestelijcken staet wort gheleken bij den Dasse. Ende bedectelyck worden deze begrepen van ghierigheyt ende oncuysheyt.*" Riekt zoo iets niet naar den mutsaard? Mocht het worden geduld dat zulke schrikkelijke aantijgingen in een volksboek tegen gezalfden des Heeren werden uitgebracht? Stond er eveneens in het volksboek niet te lezen (cap. 1) dat Reinaert, om zijn aanslag op Kuwaert voor te bereiden »hem beloofde dat hij hem sijnen *credo* leeren soude en dat hij er een *goet capellaen* af maken wilde". En verder: »zij begonsten samen te lezen ende singhen, roepende met luyder stemmen, *credo, credo*". Wanneer Reinaert zich van de galg vrijpraat met Bruin en Isengrim te beschuldigen, maakt hij zich dan niet uit de voeten met het voorwendsel dat hij moet doen »een groot pelgrimagie"? Verzekert hij niet aan de koningin »in mijn pelgrimagie sal ick der ghenen gedachtich sijn, die mij duecht ghedaen sullen hebben" cap. 31?

Dat klonk stellig als eene krasse ironie tegen de kerk, wilde dieren aldus het Christendom te laten belijden, of als gewone Christenmenschen hunne godsdienstige plichten te laten verrichten! Werd het dan niet hoog tijd een machtwoord uit te spreken en paal en perk te stellen aan die buitensporigheden? De boekenkeurders meenden van wel ..... en op den *Index* kwam het boek.

Het liep nu vele jaren aan — wij zijn thans in den tachtigjarigen oorlog — eer dat een brave kwezelaar werd gevon-

den die aan het Volksboek I de gewenschte vervorming deed ondergaan en den tekst zoo verre zuiverde dat het vroomste kwezelszieltje zich bij geen enkel woord meer kon ergeren. Eerst en vooral werd het *Voorbericht* gewijzigd: »Onder den naem van de beesten (in dezen boek genaemd) worden ook begrepen [1]) en verstaen de conditiën der menschen. *In den eersten de Staet der Edelen* ....". Van de »gierigheid ende oncuysheyt" van den geestelijken stand geen woord meer!

Reinaert bereidt zijn aanslag voor op Kuwaert (die thans *Ruwaert* heet) met hem voor te stellen hem „te leeren een Liedeken zinghen, waermede hij de haezewinden (als hij van haer gejaegd word) zoude doen stille staen, om hem bij tijds van hun te bevrijden". (cap. 1 Vb. II). Voorwaar niet slecht uitgedacht.

Verder wordt de „groote pelgrimagie" van Reinaert doodeenvoudig „eene Reize". Zóó kon het er door, en niet anders!

Doch genoeg over den geest die uit het dit tweede volksboek ademt. Ik kom tot de vraag naar den datum.

Het volksb. II werd herdrukt in eene reeks uitgaven, *zonder jaartal* verschenen, maar met op het titelblad de nauwkeurige melding van den uitgever en zijn adres. Zoo dat wij dan toch bijna altijd bij benadering den datum der drukken kunnen vaststellen. Op het einde van het boek komt steeds het zelfde *approbatur* voor, maar met verschillende jaaraanduiding. De meeste uitgaven hebben: *actum Antwerpen* 15 *November* 1661, *Maximilianus van Eynatten, Canonick ende Scholaster van Antwerpen.* Wij treffen dien datum tot op de 19de eeuwsche drukken van van Paemel te Gent en Thijs te Antwerpen.

Andere uitgaven hebben „*15 November* 1631." Zoo b. v. die van Antwerpen, Hieronymus Verdussen, op de groote merckt, in St. Augustinus" (Stads-Bibl. Antwerpen). H. Verdussen stierf

1) In 't bericht van Vb. I beteekent „iemand begrijpen" *aliquem censurare.* In Vk. II zal in „begrepen en verstaen" wel tweemaal dezelfde gedachte uitgedrukt staan.

in 1717. — Zelfden datum op de uitgave der „Weduwe Verdussen .... zelfde adres (Univers. Bibl., Gent).

Welke van die datums is nu de juiste? J. F. Willems (inleid. *Reinaert* blz. XLIX houdt het ervoor dat Volksboek I te Antwerpen »herdrukt [werd] en *verbeterd* (dat is *verminkt*), 1662". Martin (*Reinaert* Volksb. II, Einleitung IX) zegt van den datum *„spätestens 1661"*. Het kan niet voorzichtiger.

De heele vraag komt hierop neer:

Wanneer is M. van Eynatten boekenkeurder geweest?

Om die vraag op te lossen, was ik voornemens eene chronologische lijst der Antwerpsche boekenkeurders op te stellen. Maar een gelukkig toeval heeft mij van dit tijdroovend werk ontslaan. En wanneer men mij thans vraagt: welke van de *gedrukte* datums is de juiste, dan antwoord ik beslist: *geen van allen.*

Het toeval heeft gewild dat terwijl ik met een heel andere opzoeking bezig was, alle noodige inlichtingen door mij werden aangetroffen in een boek, waarin ik, evenmin als de andere *Reinaert-forschers*, ooit had gedacht ze te vinden — met name in Paquot, *Mémoires*. Aldaar t. V, bl. 76 vond ik eene zeer uitvoerige levensbeschrijving van Maximilianus van Eynatten — In 1574 geboren, waarschijnlijk te Aerschot [1]), studeerde hij te Leuven in de Wijsbegeerte. In 1594 trad hij in den geestelijken stand; werd in 1607 cannunik der Hoofdkerk te Antwerpen; in 1609 *Scholaster* dier kerk; in 1616 zegelbewaarder van het Bisdom. Hij stierf te Antwerpen 29 Juni 1631 en werd in de hoofdkerk begraven, waar men in den tijd van Paquot zijn grafschrift nog kon lezen.

Eene plaats komt hem toe op de lijst der Belgische *scriptores* wegens een boek dat hij in 1619 te Antwerpen bij Plantijn uitgaf: *„Manuale exorcismorum continens instructiones et exorcismos ad ejicie[ndos] corporibus obsessis spiritus malignos"*.

1) Paquot zegt „te Brussel", maar eene 16de eeuwsche aanteekening, medegedeeld door Edw. Poffé, *de gilde der Antwerpsche schoolmeesters*, 1895, luidt; „M'ab Eynatten *aerschottanus*, Sacræ theologiæ licentiatus ..."

Zulk een priester, die een handboek vervaardigt om den invloed van het teeken des kruizes, van het wijwater, van het gebed te bestudeeren, die van bepaalde formules tot uitdrijving van den Booze zijn werk maakt, is precies de man, die wij verwachten om zijn onbeperkte goedkeuring te hechten aan de jongste omwerking van den *Reinaert.*

Laten wij ons thans houden aan den datum.

Het spreekt van zelf dat indien van Eynatten den 29en Juni 1631 gestorven is, hij onmogelijk een *approbatur* op den 15en November navolgenden kan opgesteld hebben.

Alle datums, door de gekende uitgaven opgegeven, zijn dus valsch. En de vraag rijst nu: kunnen wij een *anderen* datum aanwijzen als zijnde den goeden?

Opmerkelijk is het dat de *Reinaert de Vos* voorkomt (als nº 17) onder de *verboden boeken* in de lijst van 29 Januari 1612 opgemaakt door K. P. de Rodoan, bisschop van Brugge [1]) voor de schoolboeken.

De omwerking van M. van Eynatten is dus *na* 1612. Maar op de lijst van verboden schoolboeken welke van Eynatten zelf in 1618 uitgaf voor het bisdom Antwerpen, komt de *Reinaert* niet meer voor [2]).

Het 17de eeuwsche Volksboek is dus te stellen tusschen 1612 en 1618 — een tijdperk van slechts 6 jaar.

Zonderling is het dat de *Reinaert* niet voorkomt op de lijst der *toegelaten* boeken voor de school, welke van Eynatten zelf opmaakte 10 Aug. 1619 [3]), naar aanleiding van de ordonnantie van bisschop Malderus, van 30 Juli 1619.

Nog zonderlinger, dat hij niet opgenomen werd door van Eynatten in het groot reglement van 1621 [4]), waar er een categorie van werken voorkomt, die *vroeger* werden verboden,

1) Die lijst is uitgegeven door Kan. de Schrevel, *Ann. Société d'Emulation*, LII bl. 135 vlg., alsook *Tijdschrift van Boek- en Bibliotheekwezen* I, bl. 215.

2) De lijst van 1618 werd uitgegeven door Edw. Poffé, *De gilde der Antwerpsche schoolmeesters*, 1895, bl. 59 vlg.

3) Uitgegeven Tijdschrift van Boek- en Bibliotheekwezen V, bl. 3.

4) Uitgegeven door Ch. Ruelens, *Bull. Biblioph. Belge* VII, 59 vlg.

nu *toegelaten* worden, doch slechts voor de gecastigeerde uitgaven.

Wij vinden hem echter wel vermeld in de *taxatie* der schoolboeken van 10 Februari 1642 [1]), waar wij vernemen dat hij »vier stuyvers" moet kosten, en dat hij 9 a 10 bladen quarto beslaat — eene opgave, welke niet strookt met de drukken, die wij kennen: alle hebben slechts 64 bladzijden (zoo dus 8 bladen 4°) [2]) — 9 à 10 bladen zal dus het cijfer zijn van de volksuitgaven van *vóór* 1642.

Wat den datum betreft, misschien kunnen wij dien nog nauwkeuriger bepalen dan 1612—1618. In de bibliographische aanteekeningen van zijne uitgave, meldt J. F. Willems een Antwerpschen druk van 1614. De schrijver heeft dien blijkbaar zelve niet gezien; en, zoo verre ik weet, is hij nog nergens te voorschijn gekomen. Desniettegenstaande heb ik thans geen den minsten twijfel meer dat de uitgave van 1614 bestaat, aangezien de datum zoo wonderwel strookt met hetgeen wij over van Eynatten's leven weten.

De uitgave van 1614 is bij J. F. Willems getiteld »*Reinaert de Vos ofte het dieren oordeel*".

J. W. Muller heeft de gissing geopperd, oordeelende naar den *ondertitel* van het werk, dat dit de *jongste* omwerking bevatte.

Hetgeen dus bij hem een *bloote gissing* was, is thans eene *zekerheid* geworden.

Nog een woord. Ik heb reeds gezegd dat schier alle mij bekend uitgaven van Vb. II zonder jaaraanduiding verschenen zijn [3]).

Naar mijne overtuiging zal dit ook wel het geval zijn geval zijn geweest met de uitgave van 1614. Ik betwijfel het ten zeerste dat de bibliographische aanteekeningen van J. F.

---

1) Uitgegeven door V. Dela Montagne, zelfde *Tijdschrift* V, bl. 9.

2) De 4°-volksdrukken van het einde der 18de eeuw hebben slechts 52 bladzijden.

3) Tot hiertoe ken ik slechts eene uitzondering op dien regel, met name eene uitgave van 1713 te Antwerpen bij Joannes van Soest. Deze drukker had overigens de gewoonte alle volksboeken die hij uitgaf, te dateeren — dit in tegenstelling met de andere Antwerpsche uitgevers van dit soort van boeken.

Willems: »*R. d. V. ofte het dieren oordeel, 1614*" juist is: de toegevoegde datum zal, geloof ik, genomen zijn uit het *approbatur*, dat geluid zal hebben: »15 November 1614", terwijl het boek zelf zonder jaartal was.

Maar dit is nu slechts eene opmerking van bibliographischen aard. Hoofdzaak is dat de datum der vervaardiging van de jongste omwerking thans tamelijk nauwkeurig is vastgesteld.

VII. Nog eene onbekende Nederlandsche Bewerking van den Reinaert.

In zijn baanbrekend boek *Reinhart Fuchs* (1834), waarin Jacob Grimm voor de eerste maal de geschiedenis der *Reinaert-sage* in alle landen van Europa bestudeerde, heeft deze geleerde de verschillende *Nederlandsche bewerkingen* trachten op te sommen. Er waren er toen ten tijde *vijf* te kennen:

1° — De 13de eeuwsche *Reinaert* I, waarover F. Weckherlin reeds in 1811 bericht had gegeven, en die in 1812 door Graeter werd gedrukt.

2° — De 14de eeuwsche *Reinaert* II, ten tijde van Grimm nog onuitgegeven, doch bekend door een bericht van Groebe in den *Kunst- en letterbode* van 23 Juni 1826, over het Amsterdamsch (thans Brusselsch) handschrift, alsook door het Haagsch fragment, waarop van Wijn (*Avondstonden*, 1801, I, 273) de aandacht der geleerden had gevestigd.

3° — De 15de eeuwsche *proza*. De incunabel van 1485, in 1783 heruitgegeven door L. Suhl, bracht deze onder ieders bereik. De uitgave van 1479 was toen ook reeds bekend, doch niet heruitgegeven [1]).

4° — Het 16de eeuwsche *R. Volksboek I*, waarover ik zoo juist heb gehandeld.

5° — Het 17de eeuwsche *R. Volksboek II*, in hetzelfde geval.

Over deze twee laatste bewerkingen heeft Grimm het onnoo-

1) Dit is eerst gebeurd in 1892: „Die hystorie van R. de V..." uitgegeven door J. W. Muller en H. Logeman.

dig geacht verder uit te weiden[1]): hij schrijft niet eens uit Ebert *Allg. Bibliograph. Lexicon* (1830) de titels der bekende uitgaven af.

Wat hij niet vergeet aan te halen, is Plantijn's uitgave van 1566: hij heeft ze niet gezien en kan dus niet weten of het een jongere uitgave der *proza* is, of eene nieuwe bewerking.

Dit laatste is insgelijks het geval met J. F. Willems, die de uitgave van 1566 ook bespreekt[2]).

Het was eerst in 1877 dat alle hoop verging om in de uitgave van 1566 eene zelfstandige en nieuwe bewerking terug te vinden: in dat jaar liet E. Martin eene heruitgave van den teruggevonden plantijnschen druk van 1564 verschijnen, en stelde in zijne inleiding vast, dat die bewerking dezelfde was als die welke hij »*das holländische Volksbuch*" in zijne *Reinaert*-uitgave van 1874 had genoemd.

Het had dus allen schijn dat het cijfer van vijf bewerkingen niet meer zou overtroffen worden.

Eerst in 1897, in dit *Tijds. van de Leidsche Maatschappij*[3]), opperde ik de gissing dat er vóór Willem die *Madocke* maakte, nog eene *Nederlandsche Reinaert* moest hebben bestaan. Deze gissing steunde op eene nieuwe opvatting van den proloog in hs. *a*; ik uitte tevens het vermoeden dat vers 6 oorspronkelijk den naam van den vervaardiger van den ouden *Reinaert* moest hebben bevat.

De ontdekking van het handschrift van den Vorst van Salm-Reifferscheidt verstrekte ons eene nieuwe lezing van den proloog en stelde zoodoende buiten twijfel dat er eene oudere bewerking heeft bestaan; zij is het werk van zekeren Aernout (vs. 6).

---

1) Hij handelt alleen over het 16de eeuwsche Volksboek (blz. CLXIV): „Aus dieser prosa entsprang nun später ein verkurztes und zusammengezognes *Volksbuch* .., in 69 cap. ...".

2) „Ik heb het boekjen nergens kunnen vinden", zegt hij bl. XLIX, „en weet ook niet of men hetzelve bedoeld hebbe in den *appendix libr. prohibitorum*". J. W. Muller en Logeman hebben die uitgave ook niet kunnen vinden (*Hist. v. R.* blz. 207). Ik ben er in geslaagd een exemplaar te ontdekken en handel een andermaal over dien interessanten druk.

3) XVI, 264 vlg.

Aldus klom het getal bewerkingen tot zes.

Ik kom heden met een ander nieuws voor den dag. Er zijn niet *zes*, maar *zeven* Nederlandsche bewerkingen. Want evenmin als de *Reinaert* van Willem onze *eerste* is, evenmin ook is Van Eynatten's volksboek van ± 1614 het laatste. *Er komt immers nog in aanmerking eene zelfstandige bewerking van* 1651—1652.

Hoe ik daar achter kwam? Sedert jaren houd ik mij bezig met een systematische bibliographie der *Reinaert*-volksboeken, een werk dat zonder het doorsnuffelen van vele bibliotheken niet tot stand kan komen. Zijne Hoogheid de hertog van Aremberg, te Brussel, is zoo welwillend geweest mij den toegang tot zijne kostbare Bibliotheek te verleenen ten einde na te gaan of ik er iets voor mijne bibliographie in kon vinden. Ik trof er een boek aan getiteld:

'T VONNIS DER DIEREN OVER
REYNAERT
DEN VOS, OFT
SPIEGEL DER ARCHLISTICHEYT
T ANTWERPEN, JACOB MESENS, OP DE
LOMBAERDE VESTE IN DEN GULDEN BIJBEL, 1651.

De druk schijnt dus in 1651 begonnen te zijn, doch niet voltooid, getuige het *explicit*:

Bij Jacob Mesens | op de Lombaerde Veste | in den || Gulden Bijbel anno 1652.

Deze titel wijkt heelemaal af van den gewonen titel van Rvb. II: de inhoud der beide werken was niet min verschillend — want ik trof hier een 17-eeuwschen *Reinaert in verzen* aan: eene bewerking dus die tot nog toe onbekend is gebleven.

Dat dit gedicht zoo lang aan de aandacht der Reinaerdisten ontsnapte, spruit voort uit het feit dat dit exemplaar van 1651 een unicum schijnt te zijn. Serrure, die het vroeger bezat, heeft het omstreeks 1872 verkocht aan den hertog van Aremberg, in wiens bibliotheek het sindsdien onaangeroerd bleef liggen.

Bibliographische beschrijving: 4°, gedrukt op 2 kolommen, 57 gepagineerde blz., + 3 ongepagineerd — merkletters A — H^2 = 30 fol. — geene custoden. Talrijke platen, waarover ik

echter in een afzonderlijke studie handelen zal: »*de illustratie der Reinaert volksboeken*, met reproducties der voornaamste reeksen" [1].)

blz. 3: „Opdracht van 4 Mey 1651 —: Eerweerdighe wijse, ende voorsinnighe Meesters, Mr Lavreys Corleva, ende Peeter Vande Velde, Dekens, ende alle andere Supposten vande gulde vande HH. Ambrosius en Cassianus, Patroonen der School-meesters van Antwerpen.

„Dese cleyne gifte die ick V.E. toeeygene ... schijnt te wesen een kinderspel om tyt verdrijff op-gerecht, nochtans is het selve behelsende verscheyden onderwijsingen ende vernuftheden nootlijck aen den mensche in alle staeten ...".

Dan komt een tafel van de namen der dieren, waarin ik vind: *Triappel de luypaert*, ongetwijfeld een drukfout, want bl. 36 wordt de luipaard wel degelijk *Fierappel* genoemd.

Hierop volgt het gedicht.

In fine, blz. 58, een *approbatur* van 6 October 1650, gegeven door A. van den Eede, Canonieck ende Scholaster van Antwerpen.

De titel, zooals men reeds weet, geeft geen auteursnaam, maar gelukkig is de opdracht geteekend: S. V. D. En volgens eene losse aanteekening van Serrure in het boek, duiden deze initialen *Seger van Dort* aan. Deze dichter had in 1650 eene vertaling der *Metamorphosen* van Ovidius uitgegeven, onder den titel:

„Den Methamorphosis ofte Herscheppinge van P. Ovidius Naso, verdeelt in XV. Boecken, Verciert met figueren: Nu eerstmael in Nederlandts-Rym Gestelt, Door Seger van Dort, Geboren van Antwerpen .. T'Antwerpen, by Geeraerdt van Wolsschaten, Naest d'Abdije van S. Michiels. M.DC.L." (1650) [2]).

Uit het feit dat S. van Dort Latijn vertaalde en zijne boeken opdroeg aan dekens der Schoolmeesters-gilde van Antwerpen, had Serrure meenen te mogen afleiden, dat die schrijver zelf een Antwerpsche schoolmeester was. Op mijne aanvraag heeft

1) Ik hoop met dit werk binnen enkele maanden gereed te zijn.

2) De vertaling der Metamorphosen door S. van Dort is inderdaad de eerste in rijm; maar, zooals bekend, was er reeds in 1552 een vertaling in proza verschenen door Jan Bloemmaert (Johannes Florianus), welke vertaling dikwerf werd herdrukt, tot in 1650 toe, het jaar waar van Dort's vertaling verscheen.

de heer Theunissens, archivaris van O. L. Vrouwekerk, in het archief der Schoolmeestersgilde opzoekingen gedaan [1]), maar de naam van S. van Dort werd nergens aangetroffen, zoodat het uiterst twijfelachtig wordt dat wij hier met een schoolmeester te doen hebben. [2]) Overigens bewijzen de zeer talrijke koperplaten van de Ovidius' vertaling, dat S. van Dort geen onbemiddeld man was — wel het tegendeel.

Wat de nieuw ontdekte *Reinaert*-bewerking aangaat, deze beslaat zoo wat 3350 verzen ongeveer, zoo dus omtrent de lengte van *Reinaert* I. Klaarblijkelijk is zij gemaakt op het zeventiend eeuwsch volksboek, nagezien door M. van Eynatten. De 31 kapittels van dit volksboek, worden tot 25 kapittels teruggebracht. De 13 eerste kapittels komen overeen; verder zijn kap. XIV en XV = XIV van S. van Dort; XVI = XV; XVII, XVIII, XIX = XVI van S. v. D.; XX = XVII; XXI = XVIII; XXII = XIX; XXIII, XXIV = XX S. v. D.; XXV, XXVI = XXI S. v. D.; XXVII, XXVIII = XXII; XIX = XXIII; XXX = XXIV; XXXI = XXV.

De eerste vraag, die natuurlijk opkomt, is te weten of S. van Dort *buiten* het *Volksboek*, soms niet den *Reinaert* II in verzen zou gekend hebben. Ik meen deze vraag beslist met neen te mogen beantwoorden. Nergens heb ik een bewijs gevonden dat de dichter zou geweten hebben dat er vóór hem een Nederlandsche *Reinaert* in verzen heeft bestaan. Het *schema* van het nieuwe gedicht is overigens een ander dan dat van het oude: van het begin tot het einde zijn het gekruiste rijmen.

Het eerste kapittel schrijf ik hier af om den lezer een kleine proef te geven van het nieuwe gedicht. Hieruit zal blijken dat die *Reinaert*-bewerking, zonder in het minst een meesterstuk te zijn, veel hooger staat dan de *Metamorphosen* van Ovidius, die voor ons heelemaal onleesbaar zijn geworden.

1) Dit is geschied door tusschenkomst van den heer Hendrik Jacobs, provinciale Archivaris te Antwerpen. Aan beide heeren druk ik hier mijn welgemeenden dank uit.

2) In den catalogus der verkooping Van der Straelen-Moens-van Serius, wordt gezeid (waarschijnlijk op goeden grond) dat S. van Dort *notaris* was.

Penne die verslijt met dichten
En u punt weer hebt verstaelt,
Wilt ons met wat vrolijcks stichten
Dat nu weerdigh dient verhaelt.
Let wel deftigh op de saecken
Van 't Ghediert, neempt ooghe-merck,
Doen eens al de beesten spraecken,
Doet verclaer hoe 't ginck in 't werck.

'T is geschiet als (onbedwongen)
Al[s] de voghels in het groen
Spronghen, vloghen, ende songhen
In het vreugdigh Mey saysoen.
Den Leeuw, coninck aller dieren
In syn hoff hiel eene Feest.
Al 't ghediert met goey manieren
Daer verschenen, minst end' meest;
Oock van verr' en vremde landen,
Sy daer quamen ten Bancket
Groot en cleyne veelderhande
Wel onthaelt, wel opgheset.
Den vos alleen uyt-ghenomen
Om syn feyten, boos en quaet,
En dorst niet ten Hove comen:
Dies hem elck beclaeghen gaet
Van al 't quaet hy had bedreven;
Veel klachten quamen daer —
Maer den Das, een van syn Neven,
Pleytte voor hem openbaer.
Isengrim quam met eerbieden
Selver voor den Coninck staen
En sprack: „Coninck, laet geschieden
Dat Justitie wordt ghedaen,
Over all' de boose treken
Die mij Reynaert oyt- aen- ded',
Als hij in mijn huys quam breken
En mijn kinders, daer te sted'
('T wyl ick uyt was) ghinck bepissen
In de ooghen; 't dient gheseyt
Dat sij hun gesicht nu missen.
Hij, gedaecht om 't snoode feyt,
En wilt gheensins compareren
Om 't antwoorden op dees daet.

Grooten Coninck, daegh'lijcks meeren
All' syn acten, boos en quaet,
Die 'k om cortheyt wil verswijghen.
Maer d'oneer, die aen mijn vrouw
Hij ghedaen heeft, sal betijghen
Hem van valscheyt en ontrouw."

'T wijl dit alles dus passeerde
Quam Cortois het hontjen aen
En voor 't Hof sich presenteerde
Met een klaechtelijck vermaen.
Hoe dat hij oock in den winter
Uyt gheteert was door den vorst,
Dat niet overschoot een splinter
Dan alleen een magher worst,
Die hem Reynaert quam ontwelden.
Dies hem groot ghebreckt bevinck:
„Machtigh Coninck" (hij vermelde)
„Schier van honger ick verginck".
Doen quam Tybaert aen, den kater
Tornigh en vol grooten spijt;
Hij heeft daer geroert sijn snater
Teghen Reynaert met verwijt
Seyd': „Heer Coninck, 'k hoor de clachten
Over Reynaert, hier beticht;
Dat Cortoys seyt is niet 't achten
Voor een saecke van gewicht;
Dat's gheleden vele jaren —
Al en heb ick niet gheklaecht,
Selfs die worst was mijn besparen,
'S nachts had ick se opgejaecht,
'K ginghse van een Meulen haelen,
'T wijl den Meulder lach en sliep
En seer snel in't nederdalen
Ick'er me[e] naer huys toeliep.
Had Cortoys daer in een deele?
Dat was mijn, wat seyt hij dan?
Myn soo was de worst gheheele,
Hy mocht hier wel swijghen van".
Hier op seyd oock Panther klachtigh:
„Seker, Reinaert is een dief,
Roover, moorder, en waerachtig
Reynaert en heeft niemant lieff

Dan sijn selven: hij sou haken
Dat ons coninck all' syn gout
Mocht verliesen, kost hij raken
Maer aen een cappoenen bout
Die hij kon daermede winnen.
Hoort, Heer Coninck, wat een ranck
Dat hy gisteren ginck beginnen
(Ruwaert leydt ter doodt toe cranck)
Hij wou 't Haesken leeren singhen
Een seer aerdigh liedt, naer will'
Daer me[e] hy souw connen dwinghen
(Als't ghejaecht wirdt) dat still'
Souden staen de Hase-winden,
Ondertusschen, hy ontgaen —
En soecht soo een treck te vinden
Hoe hy Ruwaert sou verraen
Die hij tusschen sijne beenen
Dede sitten, on-belaen
Hiel hem vaste, en met eenen
Hieven beyd' een liecken aen.
Ick trad in sijn hol, 't dier stonde
(Maer sijn liecken was gheendt)
Daer hy heeft met tant en monde
Syne kueren aen-ghewendt:
Hy had Ruwaert bij der kelen
En waer ick niet komen daer,
'T leven had hij hem gaen stelen!
Siet sijn wonden, dit is claer.
Daerom, Coninck, souw dit blijven
Ongestraft, 't waer groote schandt
Sulck een wreet en stoudt bedrijven
Te ghedooghen in u landt."
Isegrim sprack met goe' reden:
„Panther Heer, het dient voorsien,
Anders sou-men niet met vreden
Moghen leven; 't moet ghescien."
[Hierop volgt Cap. II.]

VIII. De taal van het Darmstadtsche Reinaert-fragment.

In 1889 werden te Darmstadt enkele fol. gevonden, waarop 287 verzen [1]) voorkomen, zoo dus iets minder dan het $^1/_{12}$ van het geheele gedicht. Dit fragment werd het zelfde jaar nog door prof. E. Martin met uitvoerige aanteekeningen uitgegeven, (*Neue fragmente des gedichts* van den Vos Reinaerde, 1889.)

Na de eigenaardigheden van de taal van het hs. te hebben opgesomd, voegt er de geleerde uitgever bij (bl. 12): „Von diesen orthographischen Eigentümlichkeiten ist *ue* für *oe brabantisch*". En wat verder bl. 13: „Zu Isengrim ist zu bemerken, dass auch Jan Boendaele *Isengrim* mit *m* hat, im Reim auf *rime, also auch darin ein Zeichen der brabantischen Heimat von e* (Darmst hs.) *liegt*".

Doch moet ik daarbij nog zeggen dat prof. Martin er van afzag deze zaak grondig te onderzoeken: „*Noch näher Heimat und Zeit der hs.*, auf Grund dieses Materials zu bestimmen, *dazu fehlt mir gegenwärtig leider die Musse.*"

Voor zoo ver ik weet, heeft men het bij die uitspraken van E. Martin gelaten, en tot hiertoe is de taal van het Darmstadtsche hs. niet verder onderzocht geworden.

In de volgende bladzijden wensch ik het vraagstuk eens uitvoerig te bespreken — hetgeen, naar mijne overtuiging, des te noodzakelijker is, daar prof. Martin zich heeft vergist en dat de nieuwe fragmenten van den *Reinaert* heelemaal niet *Brabantsch* zijn.

Het dialect van een hs. te bepalen, valt soms erg moeilijk, vooral waar dit hs. slechts uit enkele folios bestaat, en daarbij dan de meest karakteristieke kenteekens, welke een dialect dadelijk verraden — er *niet* in voorkomen, hetgeen meestal het geval is.

Om met de 287 verzen van den *Reinaert* secuur te werk te

---

1) Niet 288, zooals Jhr. Nap. de Pauw het opgeeft in zijne tabel der verschillende hss. (*Over een nieuw fragment van den R. d. V.*, 1896), want vs. 2599 werd door den copist in tweeën verdeeld.

gaan, was het eerst onontbeerlijk een ander langer hs. op te zoeken dat juist dezelfde taaleigenaardigheden vertoonde. Het onderzoek dat ik daaromtrent instelde, leerde mij dat van de honderden hss. welke ik achtereenvolgens raadpleegde geen enkel met het fragment overeenkwam. Doch eindelijk ben ik er in geslaagd op een tweede hs. te vallen dat, naar ik meen, uit dezelfde streek afkomstig is.

Mijne verhandeling zal dus uit twee deelen bestaan: In het eerste zal ik trachten het bewijs te leveren dat de taal van het Darmstadtsche *Reinaert*-fragment heelemaal dezelfde is als die van de fragmenten der *Wrake van Ragisèl*, te Keulen en te Dusseldorf gevonden.

Ten tweede, zal ik het vraagstuk behandelen: welke is die taal? Is het ja dan neen Brabantsch — en zoo niet, wat is het dan?

*
* *

De fragmenten der *Wrake van Ragisel*, waarop ik het oog heb, werden uitgegeven, het Dusseldorfer door Moltzer (*Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterk.*, XIV, 232 vlg.), het Keulsche door J. Franck (zelfde *Tijdschrift*, XIX, 1, vlg.) [1]).

M. is = fragment-Moltzer; Fr. = fragment-Franck; R. = *Reinaert*-hs. te Darmstadt.

Laten wij nu eerst de spelling van het hs. onderzoeken.

1°. klinkers:

a op zelf is lang.

Zoo R. 2679 macte = M. 166 en Fr. 644 *macte*, Fr. 239 gemact.

R. 2607 nast = M. 78 hast = Fr. 624 hastelike.

R. 3124, 2603 mar = Fr. 149 mar.

R. 2626 vart = Fr. 519, M. 139 vart.

R. 2592 dar = Fr. 248, 604 enz. dar.

R. 2594, 3158 war (= *quo*) = Fr. 408 war (*verus*).

1) J. Franck heeft bewezen (*ibidem*) dat beide fragmenten tot denzelfden Codex behooren.

R. 2709 wart, R. 2685 wars (*erat*) = Fr. 501 wart (*erat*) = Fr. 541 wart (*versus*).

cf. Verder R. 3126 san, en Fr. 338 welgeract, Fr. 400 spart, Fr. 409 swar, Fr. 309 bejagde, Fr. 540 part, Fr. 44 jar, Fr. 498 magt, Fr. 499 gewagt enz.

Doch vindt men daarnevens ook **ae**:

R. 2630 waende = Fr. waent, Fr. 10 waen.

R. 2598 verstaet = Fr. 9 staen.

R. 3047 gaen = Fr. 12 gaet.

cf. verder R. 3043 gevaen, R. 3129 waer (*quo*), R. 2696 waer (*verus*) = Fr. 4 spaen, Fr. 15 haet enz.

a wordt door **e** vervangen in de volgende woorden:

R. 3049 echterste (= achterste) cf. Fr. 394 vergederen (= vergaderen), cf. M. 149 nimerde (= nimare): *nimerde* komt voor *Berner Glossarium*.

e op zichzelf is lang:

R. 3123 kerde hi hem ombe = M. 112, Fr. 384 verkert.

R. 2680 heft, R. 2692 en heft = Fr. 17, 47, 162 heft cf. Fr. 17 left.

R. 3155, 3043 tue (duo) = Fr. 666 tue.

cf. R. 2720 en (= een), R. 2678 er (eer) = Fr. 386 stegerep, Fr. 387 gegrep, M. 148, Fr. 521 begert, Fr. 189 vermet, Fr. 520 wert, enz.

Doch vindt men daarneven **ee**:

R. 3155, 3046 eer = Fr. 196, 203, 223 eer.

R. 2664, 3160 weet = Fr. 16, 190 weet.

R. 2693, 3045 meer = Fr. 195 meer.

R. 2710 neen = Fr. 111 neen.

R. 3034 sceen = M. 16 sceen.

R. 3053 deel = Fr. 360 deel.

cf. verder: R. 3039 wreet, R. 2663 steet, R. 2694 wederkeer, R. 3033 been, R. 3040 leet — met Fr. 589 reet, Fr. 590 geet, Fr. 600 breet, Fr. 310 heel, Fr. 94, 343 heet, Fr. 478 teen, enz.

In plaats van **e** vinden wij **i**:

R. 3141 dis = Fr. 189 dis gi u vermet.

R. 2610 dilven, R. 2722 bin cf. Fr. 297 wintelde, Fr. 35 listen (voor *laatst*), Fr. 185 ten listen, Fr. 239 t*i*mberman (maar ook 230 temberman).

In plaats van **e** een **u**:

R. 2611 luttel = Fr. 32 luttelkin.

In het rijm wisselen **e** en **ei** af:

R. 3137—36 algemeyne : clene — zoo ook Fr. 402—3 hovescheiden : gebeden, Fr. 380—1 mede : overmodeheide, Fr. 207—6 gesceden : gereiden, Fr. 422—3 beiden : gesceden.

In plaats van **ei** een **e**:

in R. 2621 pensen = Fr. 51 penst hi, Fr. 491 doe pensde hi, enz. (Zie over den vorm *pensen*, *Taal- en Letterbode* IV, 285). Eenmaal pinst Fr. 487.

i op zich zelf lang (dus niet **ij** geschreven):

R. 2599 min = Fr. 111 min, Fr. 52 mins.

R. 2682 hondekin = Fr. 465 luttelkin, Fr. 507 hertekin.

R. 2720, 3156 sin (*suus*) = Fr. 303, 381 sin.

R. 2590, 3139 lif = Fr. 454 lif.

R. 2594, 2601 sin (esse) = Fr. 22, 31 sin., Fr. 93 dat si (*sit*), R. 2640 gi siter.

Cf. verder R. 2643 wisen, en Fr. 474 prisen, R. 2593 vogelin, R. 2613 riclic, R. 3035 gelic, R. 3047 blift met Fr. 256 pris, Fr. 294 wih, Fr. 317 pongis, Fr. 464 fin, enz.

Doch ook **ij** of **ii** wordt gevonden:

R. 2653 siit = Fr. 141, 81, 86 sijt.

Cf. R. 3140 wiif, met Fr. 180 tijt, Fr. 340 wijs, Fr. strijt, Fr. 602 wijt, enz.

In plaats van **i** soms een **e**:

R. 3096 in *sene* hagedochte, R. 2617 gulden (Vlaamsch guldijn), M. 115, 119 littekene, (Vl. littekijn).

i treedt in de plaats van **ie**:
R. 2700 vrint = Fr. 504 vrint, Fr. 43 vrinscap.
R. 2601 din = Fr. 543, 436 din.
R. 2648 dire = Fr. 601 dire, Fr. 116 dir.
R. 2655 dis = Fr. 640, 646 dis.
R. 2683 hir = Fr. 174 hir
R. 3094 maniren = Fr. 633 maniren.
R. 3067 godertiren = Fr. 235 menegertiren.
R. 2600 = nimenne Fr. 66 jmanne.
R. 3107 live = Fr. 506 live.
R. 3131 scire = Fr. 625 scire.
R. 3084 mire = Fr. 112 mire.
Cf. R. 3143 di, R. 2699 it, R. 3124 nit, R. 3068 diren, met Fr. 326 scitene, Fr. 325 vir, Fr. 505 onverdint, Fr. 208 visirde, Fr. 140 eenwih, Fr. 441 liten, enz.

Doch soms wordt **ie** ook bewaard:
R. 3028 gesien = Fr. 549 sien.
R. 3027, 3124 gescien = Fr. 51 gescie.
R. 3057 sciet = Fr. 54 sciet.
R. 3136 liepen = Fr. 8 liep.
R. 3128 riep = Fr. 12 riep.
Cf. verder R. 3123 vlien met Fr. 485 niet, Fr. 496 riet, Fr. 17 lief, Fr. 467 liet, Fr. 582 siec, Fr. 53, 497 verdriet, enz.

In plaats van **i** vinden wij eenmaal **o** in R. 3038 samenongen.
In plaats van **i** eene **e** in R. 2612, 2614 venden, R. 3096 sene (*suus*), Fr. menege 235.

o op zichzelf is lang:
R. 3056 hort vort = M. 167 horde, Fr. 571 horde, Fr. 366 vort = R. 3065 vort, R. 2632 gehort.
R. 3092 sconre = Fr. 70 sconre, Fr. 658, sconster.
R. 2647, 2684 comt vor = M. 104 vor.
Cf. verder R. 3078 troste, M. 166 storde, Fr. 650 gepogt,

Doch vindt men daarneven **oe** = ō:
.R. 2600, 2614 oec = Fr. 628 oec.
R. 2659 soe = Fr. 304 soe.
R. 3162 groet = M. 141 groet, Fr, 154 groet.
Cf. verder Fr. 305 vroe, Fr. 167 geboet, Fr. 159 noet, Fr. 158 scoet, Fr. 480 verscoent, Fr. 515 bloet, Fr. 582 doet, enz.
In plaats van **o** vinden wij **u**:
R. 2709 sunder, R. 2723 sunne. (Beide vormen te vinden in het *Bern. Glos.*).
Eenmaal **a** in plaats van **o** in:
R. 2723 margen.
Wij hebben **oi** in plaats van **ooi**:
R. 3046, 3064 noit = Fr. 69, 55 noit.

ou in plaats van Vlaamsch **au**:
R. 3099 vrouwe = Fr. 46 jonvrouwe.
R. 2621 getrouwe vos = Fr. 504 getrouwen vrint.
R. 3138 rouwe = Fr. 443 rouwe.
Cf. R. 2669 coude, R. 2670 menigfoude enz.

oe-klank, in den regel vervangen door een **o**:
R. 2627 motet, R. 2659 motic = Fr. 184 mote, Fr. 511 motix, Fr. 188 moti, Fr. 161 mosten.
R. 2686 cone = Fr. 100 cone.
R. 2685, 3114 te done = Fr. 99 te done, Fr. 174 dodi.
R. 2715 genogen = Fr. 513 genogen, Fr. 435 genogt.
R. 3058 drovelic = M. 199 drove.
R. 2615, 2720 droh = Fr. 288 verdrogen.
R. 2645 genoh = Fr. 312 gnoch, Fr. 640 gnoh.
Cf. verder R. 2632 nomen, R. 3032 scon, R. 3131 ropen, R. 3164 honre, R. 2667 wostine, R. 3066 soter, R. 3113 sone, R. 2622 grovet — met M. 67 groten, M. 23—4 behovet : bedrovet en Fr. 550 blomen Fr. 107—8 soken : roken, Fr. 111 broder : moder, Fr. 220—1 suoren : voren, Fr. 434 vorse. M. 314 sloh, Fr. 289 slogen, Fr. 369 overmodege, Fr. 442 vogde, Fr. 434—5 vogt : genogt, Fr. 538 hoven, enz.

Doch vindt men ook **oe**:

R. 3073 doet = Fr. 142 doen, Fr. 183 verdoen, Fr. 247 doe.

Cf. verder R. 2616 genoeh, R. 2675 sloeh, R. 3029 hoe. R. 3033 droeh, R. 3036 loeh, R. 3047 ic moet — met Fr. 446 stoet, Fr. 65 verstoet Fr. 447 vroet, Fr. 66 voet, Fr. 29 voer.

Doch ook **oe** = **u** (heel zelden):

R. 2681 sute, R. 2664 suter = Fr. 450 sute.

R. 2700 gude, R. 3135 guden, R 2727 guds = Fr. 456 guder, Fr. 564 guden, Fr. 230 gude.

Cf. verder R. 3141 bludis, met Fr. 254 besuken, Fr. 260—1 hude: vrude Fr. 231 spude.

Ook **oe** = **ue** (nog zeldzamer):

R. 3109 ic muet = Fr. 427 ic muet.

R. 2619 guet = Fr. 172 guet, M. 95 guet, Fr. 557 guets gevals.

Cf. verder Fr. 171 stuet, M. 94 gruet, Fr. 528 duet.

(Het is op deze uitzonderlijke gevallen dat Martin steunt, om ons hs. als *Brabantsch* te bestempelen).

Eenmaal **ou** = **oe**:

R. 2676 bedrouch.

oe door **i** gevolgd = **oi**.

Fr. 593 vloide (geen voorbeelden met **oei** te vinden in *Reinaert*).

u op zich zelf is lang:

R. 2592 crut, R. 3104 thus, te vergelijken met Fr· 132 mur, Fr. 539 cush, Fr. 551 lut (*u* = *uu* is de gewone vorm van *Bern gloss.*).

Doch vindt men ook eens **uu**:

Fr. 550 cruut.

Medeklinkers:

ch op het einde, of in het midden van een woord altijd vertegenwoordigd door **h**:

R. 2593 eneh = Fr. 75 eneh.

R. 2602 noh = M. 152 noh, Fr. 421 noht, M. nohtan.

R. 2616 genoeh = Fr. 640 gnoh.

R. 2618 coht = Fr. 382 becoht.
R. 2661 sculdeh = Fr. 99 sculdeh.
R. 2669 meneh = Fr. 44, meneh.
R. 2675 sloeh = Fr. 7 slah.
R. 2689 rehte = Fr. 118 reht; R. 3053 gereh = Fr. 25 gereht.
R. 2707, 3027 mohte = M. 127 moht.
R. 3072 ohte = Fr. 56 ohte.
R. 3095 brohte = M. 79 brahte, M. 126 brohte.

Cf. verder R. 2671 dah, R. 2672 mah, R. 2690 cnehte, R. 2719 trah, R. 3045 wahtene, R. 3148 gehte, enz. met M. 104, Fr. 176 borh, M. 141 bosh (= Fr. 117), M. 145 sah (= Fr. 35), M. 156 lah (= Fr. 49) M. 157 craht (= Fr. 149) — en nog vele andere.

Doch, zeer opmerkelijk, staat eenmaal in *Reinaert*, eenmaal in *Wrake*, **hg** in plaats van **ch**.

R. 3026 lahgene, cf. Fr. 226 belihge.

d. Slot-*d*, verschijnt soms in pl. v. slot-*t*:
R. 2597 die stede *heed* crickenputte,
R. 2596 dar *leid* min scat, R. 3066 gi *sijd*.
R. 3064 word — vergelijk Fr. 186 sod, en 39 sodheit. (*Moriaen* hs. heeft ook 422 sward, *noir*). 1186 spard (voor spaart).

f — vertoont in *Wrake* een neiging om geëlideerd te worden, of verandert in *ch* voor een *g* of *t*.

Fr. 494 sins sels, in pl. v. selfs —
M. 86 *oh* tu wouds, M. 116 oh gi mi... 160 oh gi = Fr. 429 oh gi.

g in het begin van een woord, nooit *gh* geschreven.

gg — in *Wrake* geschreven cg.

Fr. 60 secgen, 119 te secgene M. 209, Fr. 73, 289 ic secgu, Fr. 174, 421 licgen, 487 lecgen Fr. 2, 421 licgen, 487 lecgen, Fr. 2 valbrucge.

Doch niet in *Reinaert* 2697 ic segge, 3159 ic seggu.

gen wordt *gn* in Fr. 640 gnoh (= M. 180), 46 doch ook genoh (R. 2616, 2645).

h valt weg in *het* (Duitsch *es*).

R. 2598 *et* es u nutte, R. 2706 *et* mi stonde.

R. 2710 ets, R. 3059 et = Fr. 468 *et* noptene, doch ook Fr. 225 *hets* wel gedaen, en *het* verder.

ls assimileert tot **ss**:

R. 2603 asse ghi, R. 2634 assic, R. 2710 as = Fr. 93 aso.

Doch blijft soms ook staan:

R. 2641 alse, R. 2708 also, R. 3032 als = Fr. 125 also, 184 enz.

mb assimileert niet tot **mm** (in tegenstelling met Vlaamsch, Hollandsch en Brabantsch):

R. 2618, 3074 ombe, R. 2722 darombe = Fr. 601, ombe, Fr. 188 darombe.

R. 2631, 2726 nembermeer = Fr. 291 nembermeer, M. 124 nembermeer, M. 102 nember wider, Fr. 78 embermer.

Cf. verder Fr. 230 tembermanne, Fr. 240 timberden. Fr. 608 hirombe.

Voor **ng** krijgt men *eenmaal* in R., en *eenmaal* in Fr. de zonderlinge graphie **ncg**:

R. 2675 penninege = Fr. 531 winnincge.

Bij **p** is er verdubbeling in *Wrake* 38, 580, 659 oppenbare. Vers 2645 *Reinaert*, dat hetzelfde woord moest bevatten, is ongelukkig beschadigd. Verder is er onnoodige verdubbeling in Fr. 315 onneere.

s onnoodig verdubbeld in:

Fr. 365 dorsse, Fr, 370 esscenen, Fr. 383 herssenen.

t in *ont*, blijft in den regel bestaan, doch hebben wij R. 3044 onfaren, en Fr. 525 onseidic.

t is op dezelfde wijze weggevallen in Fr. 433 ic scelse vri, Fr. 74 anx, Fr. 646 dis avons, Fr. 43 vrinscap, Fr. 399 gequets (voor gequetst).

t is verdubbeld in R. 2673 vergetten en R. 2600 en wetti = Fr. 610 nu wetti.

w stelselmatig geschreven *u*:

R. 3120 suare pine = Fr. 157, 409 suar.

R. 3133 ontue = Fr. 376 ontue.

R. 3064 tue = Fr. 357 tue.

R. 3066 uer (uwer) = Fr. 619 dues (d'uwes).

Cf. verder Fr. suarte, M. 93 suarte [1]), Fr. 220 suoren, Fr. 480, 222 tuint, Fr. 365 duingen, Fr. 465, 588 duanc Fr. 563 beduanc.

Toch vindt men acc. *uwen*: R. 2620 uwen muet, R. 2629 uwen scat = Fr. 103 tuwen dinste, M. 109 uwen, Fr. 182 uwe veste, Fr. 402, 528 uwen.

Bij het ww. *sijn* is aan te merken dat part. is *gewest* M. 225, Fr. 35.

ic *bem*; totaal onbekend, en overal veranderd zelfs in het rijm: R. 3117—8 hem : bin, R. 2660—1 bin : hem = Fr. 406 - 7, hem : ben, Fr. 13—4 ben : hem, Fr. 57—8 hem : ben.

R. schrijft bij voorkeur *bin*, Fr. *ben*.

Numeralia zijn: en, tue (R. 3043), drie (Fr. 548), vir (M. 83), vif (Fr. 241), tuinteh (Fr. 136), dirteh (M. 158), dusentih.

Bij *heffen* aan te merken het praet. *hoef*:

Fr. 538 Doe hoven si.

Elkeen zal nu zeker bemerkt hebben dat de overeenkomst tusschen de taal van R. en die van de *Wrake*-fragmenten inderdaad treffend is.

Indien wij nu stelselmatig onderzoeken of er ook geen verschillen voorkomen, dan kunnen wij vaststellen dat deze alleen gelden zaken van zeer ondergeschikt belang, welke enkel zouden kunnen bewijzen dat wij niet met denzelfden copist te doen hebben.

Zoo schrijft R. jmene, Fr. imanne.

R. ets (het is), Fr. hets (met de h).

R. est (is het), Fr. eest.

R. seggen, Fr. secgen (cf. supra).

1) In zijn tekst drukt Moltzer *swarte*, doch het *fac-simile* spreekt dit tegen.

R. meestal *asse*, Fr. meestal *alse*.

R. kent *ey* (algemeyne, keyser, enz.), Fr. nooit *ey* (maar wel *ei*). Kleinigheden zooals men ziet, welke des te min in aanmerking komen daar beide hss. heelemaal niet normaliseeren, maar integendeel allerlei antinomiën vertoonen.

Zoo vinden wij R. 2709 *sunder*, maar R. 2591 *sonder*; R. 2605 vinden, R. 2612 venden; R. 2711 ic sege, maar R. 2697 ic segge; R. 3121 ben, maar R. 3118 *bin* enz.

Zelfde geval bij Fr. die 230 *tembermanne* schrijft en 239 *timberman*; dan *temberden* schrijft, maar ook Fr. 155 clemmene in pl. v. clembene. Tweemaal *te gader* en *vergaderen*, doch v. 394 *vergederen*; Fr. 454 *lif*, maar 545 *lijf*; 612 *liflijc*, maar *corteicst*; *onverdint* en *dinst*, maar 623 *diende*; 211 *joncfrouwe*, maar 17 *jonfrouwe* (cf. Duitsch *junfer*).

Kortom, ik acht het thans bewezen dat de besproken hss. wel uit dezelfde streek afkomstig zijn.

Dit is nu het eerste punt van mijn betoog.

***

Al wie eenigszins bekend is met Middeln. dialecten, zal bij het doorloopen van de vorige lijst aanstonds bemerken dat wij hier met geen *Brabantsch* te doen hebben. Het verschil tusschen onze hss. en de taal van Ruusbroec, joncfrouw Hadewijg, Jan Heelu, springt dadelijk in het oog.

Maar vraagt men verder: zoo het geen Brabantsch is, wat is het dan? De vraag is ingewikkeld omdat wij moeilijk kunnen nagaan in hoe verre de copist zijn eigen taaleigen op den voorgrond stelt, — in hoe verre hij geen afschrift bezorgt van een oorspronkelijk handschrift, dat in een ander dialect is opgesteld.

Zeker is het dat vormen als *nimerde, echterste, vergederen, sunne, sunder, vergetten, wetti, samenonge* niets Brabantsch hebben. Ongetwijfeld zijn zij onwraakbare getuigen van het dialect van den copist, daar zij hem, onwillekeurig misschien, uit de pen ontsnapten. Nu heb ik er reeds op gewezen dat verscheiden karakteristieke woorden te vinden zijn in het *Berner Glossarium*

— en deze tekst is *Limburgsch.* »Vergederen" verwijst naar »gederen", dat ook naast *gaderen* te vinden is: »Doch slechts in de *oostelijke* tongvallen", zegt Verdam. »Des mergheus so *ghederde* al tfolc in den temple..." *Leven van J.* cap. 189 (een Limburgsche tekst)

echterste, ook Limburgsch, waar wij ook hebben *mechteg*; *venden* (R. 2612), Limburgsch, (dat ook heeft *dwengen*); *sen*, (R. 3096 in *sene* hagedohte).

temberman, *clembene*, *darombe* — ook Limburgsch; *-onge*, in plaats van *-inghe*, ook Limburgsch (R. 3038 *samenonghe* — Vl. *sameninghe*, Duitsch *Sammlung*).

De overeenkomst met het Limburgsch is dus, zooals men ziet, veel treffender dan die met het Brabantsch.

En nochtans, zoo men mij de vraag stelt of de *Reinaert* en *Wrake*-fragmenten uit die streek komen, meen ik dit met neen te mogen beantwoorden.

Er zijn immers ook eene reeks van eigenaaardigheden van het Limburgsch, die hier volstrekt ontbreken: ik wil alle details thans niet opsommen. De lezer gelieve in *Taal en Letteren*, 1898, afl. 11, het artikel te lezen van prof. J. Franck, *Schriften zur Limbürgischen Sprache und Litteratur*, waar eene verkorte grammatiek van het Limburgsch in voorkomt: en men zal gewaar worden in hoe vele opzichten onze teksten afwijken van de aldaar gestelde regels.

Ik noem slechts de drie voornaamste afwijkingen:

De slot **k** is in het Limburgsch niet zuiver gebleven: we vinden daar *ich* voor *ik*, *uch* (Duitsch *euch*) voor acc. plur *U.*, *ouch* (Duitsch *auch*) voor *ook*, *sprach*, *sullech* enz.

Daarvan is geen enkel voorbeeld te vinden in de 287 v. van *Reinaert*, en de omtrent duizend verzen van de *Wrake*.

Limburgsch is *wie* (Duitsch *wie*) voor *hoe* (Engelsch *how*).

Onze tekst geeft *hoe* en *ho*.

broder, *moder*, *ropen*, *nomen* en de lange reeks woorden, die wij hooger hebben op gesomd en stellig tot het taaleigen van den copist behooren, zijn heelemaal niet Lim-

burgsch [1]). Zij komen overeen met 't Nedersaksisch van Noord-Duitschland.

Deze enkele bewijsplaatsen zijn voldoende om aan te toonen dat wij het ontstaan van de besproken handschriften moeten zoeken aan de Nederlandsche zijde van de *ic-ich* grens. Maar aangezien de taal nauw verwant schijnt met het Limburgsch zullen wij wel doen in die buurt te blijven. Het Brabantsch, gelijk gezeid, is uitgesloten: Geene andere keus blijft dan over dan ten Noorden te zoeken. Roermond is nog Limburgsch van taal; maar te Venloo zijn wij reeds op *ic* gebied: Hier bevinden wij ons in Opper-Gelderland — dit is het oorspronkelijk gedeelte van het hertogdom Gelder, dat zooals genoeg bekend is, samengesteld werd uit twee oude *pagi*: den Mosagau inferior, aan beide zijden der Maas, en den ouden *pagus Hattuarius* = het land der *Hetuaren* van den *Beowulf*.

Is het aldaar niet dat wij den oorsprong van onze handschriften moeten zoeken?

Gaan we meer noordwaarts, dan vervallen wij in het Kleefsche; en, voor zoo ver ik kan oordeelen, wijkt dit af van onze fragmenten.

Nochtans durf ik over dit alles geen stellige uitspraak vellen. Klaarblijkelijk was het den copisten van onze handschriften niet te doen om de gedichten in hun patois over te brengen. De taal die ze schrijven, is eene soort Middelnederlandsche schrijftaal doorspekt met Nederduitsche eigenaardigheden — misschien zelfs uit meer dan een Nederduitschen tongval, want vormen als *moder*, *broder*, *nomen* vind ik in het Oppergeldersch niet terug.

Het komt mij voor als een mengelmoes van Westelijk-Noord-Brabantsch en van Nederrijnsch.

Al wat ik meen te mogen verzekeren, is dat wij hier *niet* te doen hebben met Zuid-Nederlandsch: Vlaamsch, Brabantsch en Limburgsch blijven dus uitgesloten.

---

1) Franck no. 17: „Während in mnl. dafür *oe* herscht, sind im Limb. *u*-laute überwiegend; die normale bezeichnungen sind *ue* oder *u*, z. b. *buec*, *gnug*, *blume*, *dun*, *ruepe*", enz.

De taal van onze handschriften, voor zoo veel ik heb kunnen nagaan, wijkt af van die van den *Merlijn*, de *historie van Troyen*, en van andere Nederl. gedichten, die door Nederduitsche copisten werden afgeschreven.

Ten slotte, wil ik er nog op wijzen dat de plaats waar onze handschriften werden gevonden, zelfs voor eene herkomst buiten Nederland pleit: Keulen en Dusseldorf voor de *Ragisel*-fragmenten; en Keulen tevens voor den *Reinaert*, want de band, waaruit de *Reinaert*-folios te Darmstadt werden gehaald, stamt uit de bibliotheek van den baron von Hüpsch te Keulen.

Daarbij, zooals ik het vroeger reeds heb gezegd, vele handschriften zijn er in die taal zeker niet geschreven: buiten deze *Reinaert*- en *Ragisel*-fragmenten zullen er hier en daar later nog andere wel te voorschijn komen; maar het zal toch steeds een zeer beperkt getal blijven uitmaken.

IX. Reinardus Vulpes, vs. 67.

In de critische uitgave van W. Knorr, leest men in den *Rein. Vulp.*, vs. 67, het volgende:

> Pancetus castor respondet ad haec: „*Tace.* Quidnam
> Est quod vis? Curtois desinat ergo queri?"

Ofschoon deze verzen letterlijk overgenomen uit de uitgave van Ketelaer en De Leempt (cf. Campbell, *Reyn. Vulp.* ibid.) tot hiertoe geen aanstoot hebben verwekt, meen ik ze, zonder den minsten twijfel, als *corrupt* te moeten bestempelen.

Immers, het zal niemand ooit invallen te zeggen: »*Zwijg* (*tace*), wat wilt gij?". Maar wel integendeel: »*Spreek*! Wat wilt gij?".

Hoe wij *Rein. Vulp.* dienen te verbeteren, zal duidelijk blijken wanneer wij den tekst zelven van den *Reinaert*, dien de vertaler onder de oogen had, raadplegen.

De vertaalde verzen luiden:

> vs. 126 Pancer de bever sprac: „Dinct u goet,
> *Tibeert*, dat men der claghe ombere?"

Namelijk de »claghe" van Cortois het hondje. Er is hier dus geene de minste sprake van *zwijgen*. Deze verzen zijn voor ons opmerkelijk omdat hier *Tibeert* direct aangesproken wordt.

Wanneer wij nu in aanmerking nemen:

1⁰ dat de naam *Tibertus*, zich niet altijd even gemakkelijk in Latijnsche hexameters en pentameters laat inlasschen — en dat hij diensvolgens op menige plaats in het gedicht vervangen wordt door den geslachtsnaam *catus* (vs. 332 »*Cate*", dicit abito = vs. 2015 »*here Tibeert*, gaet"; vs. 436, *Catus* respondet = vs. 1026 »Ai here!" sprak *Tibeert*; vs. 510, jam pudet hoc dixisse *catum*, cito prosilit ... = vs. 1194 *Tibeert* scaemde hem ende spranc, enz.

2⁰ Neemt men ook in aanmerking dat in de middeleeuwsche HSS. de *c* van *t* zeer dikwijls bijna niet is te onderscheiden, en dat zij diensvolgens dikwerf verward worden.

Zoo zal men, hoop ik, geen oogenblik aarzelen den tekst van *Reyn. Vulp.* te verbeteren en in overeenstemming te brengen met de gezonde rede, die tegen de overgeleverde lezing in opstand komt.

Men leze dus met mij:

> Pancerus castor respondet ad hæc: „*Cate*, quidnam
> Est quod vis? Curtois desinat ergo queri".

Gent, LEONARD WILLEMS AZ.
Oct. 1902—Juli 1908.

RUBBEN, RUBENS.

In zijn studie over „Robijn en Consorten" (*Tijdschr.* 29, 103 vlg.) wijst prof. Muller er op, dat de namen *Rubben, Rubens* nog niet uit het Germaans verklaard zijn, maar citeert hij een reeds op J. Grimm teruggaande onderstelling van Heinzel, dat *Robin* en *Rüpel* verkleinvormen bij *Ruprecht* zouden zijn. In het volgende zal ik trachten het bewijs te leveren, dat Heinzel's vermoeden juist is en dat ook *Ru(b)ben* — waarbij het patronymicum *Rubens* — een vleinaam bij *Ruprecht* is.

Een der wijzen, waarop vleinamen gevormd worden, is deze. Het eerste lid van de volledige naam wordt verkort, doordat de slotmedeklinker (met daarop volgende klinker) wegvalt, terwijl van het twede lid alleen de aanvangsmedeklinker overblijft, b. v.: *Gepa* = *Ger-pirga*, *Thiemo* = *Thiet-marus* [1]).

De oudere vormen van *Ruprecht* zijn *Hrōde-*, *Chrōdo-*, *Rōdo-*, *Ruod-ber(h)t* 'de door roem schitterende'. Werd er nu volgens de bovenstaande regel een hypocorisma van deze naam gevormd, dan kon daarbij de klinker lang blijven (*uo* of een variant hiervan) of verkort worden tot *ŭ*, *ŏ*, welke verkorting meermalen gepaard ging met verdubbeling van de medeklinker, vgl. *Luppo* naast *Liuppo*, *Liud-bold*, *Dirk* naast *Diederich* e. a. [2]).

Wij mogen dus verwachten als hoofdtypen:

Ruobo, *Rubo* (*Robo*), *Rubbo* (*Robbo*), en werkelik vinden we deze reeds vroeg als:

Ruabo [3]) (a. 926), *Rubo* [4]) (8ste eeuw), *Rubbo* [5]) (8ste eeuw), ook in 't Opper-Duits als:

Rupo (8ste eeuw), *Ruppo* naast *Roppo* [6]) (a. 1006).

Nu kunnen van dergelike vleinamen weer nieuwe gevormd worden door achtervoeging van verkleiningsuitgangen met de

1) Stark Kosenamen Wiener Sitz. Ber. LIII, 441 vlg.
2) Stark Kosen W. S. B. LIII, 447 en 458.
3) Förstemann Altd. Namenb. I, 1283.
4) Förstem. I, 1283.
5) Förstem. I, 1283.
6) Stark t. a. p. 445.

medeklinkers *l*, *k*, *t* (*z*), b. v. *Humbelo* van *Hompo* van *Humperht* [1]); *Gumpulo* van *Gumpo* = *Cum-polt* [2]); vgl. ook: *Ubuko* bij *Ubbo* [3]), *Wubbeke* bij *Wubbo* [4]). Op dezelfde wijze vinden we van onze naam:

Robizo [5]) (a. 1008), *Robiko* [6]) (a. 1259), opperd. **Rupil*(*o*), bewaard in de plaatsnaam *Rupiles-dorf* [7]) (a. 836) en in (beiersch) *Rüpel* (waarover Kluge Et. Wb. i. v.); ten slotte met een twede verkleiningsuitgang en met lange vokaal opperd. *Ruopilin* [8]) (a. 963).

Door de uitgang *-in* onmiddellik aan *Rubo* te hechten, zou men krijgen **Rubin*(*o*), een vorm, die, voor zover mij bekend is, alleen met latinisering voorkomt: *Rubinus* [9]) (vgl. voor die latinisering vormen als *Rulinus* [10]), *Rozinus* [11]) e. a.). Dit **Rubin*(*o*), *Rubinus* is het prototype van *Ruben*, waarnaast **Rubbinus* een *Rubben* kon opleveren. Het is dus m. i. aan geen twijfel onderhevig, dat zowel de hoofdpersoon van de gelijknamige mnl. sotternie, als de beroemde Vlaamse schilder echt Nederlandse namen dragen.

En daarmee is het, meen ik, ook waarschijnlik geworden, dat de Franse *Robin* zijn naam aan 't Germaans ontleend heeft, temeer waar, naar de vermelding van Muller, *Robert* als variatie van *Robin* in een Franse pastourelle en in Adam de la Hale's Li gieus de Robin et Marion verschijnt. In dat geval zou dus Robin niet alleen getuigen van „de machtige invloed der Franse literaire kultuur in de Germaanse landen", maar ook van het aandeel, dat de Germanen gehad hebben aan de vorming van het Franse volk. Zeker is het lot *Robin* zelf niet gunstig geweest, hem, die in de loop der jaren van een „in roem schitterende" held tot het tiepe van een schooier of landloper is geworden.

Tilburg. M. SCHÖNFELD.

1) Stark t. a. p. 464. 2) Stark t. a. p. 464. 3) Stark t. a. p. 466.
4) Stark t. a. p. 466. 5) Stark t. a. p. 467. 6) Stark t. a. p. 466.
7) Stark t. a. p. 465. 8) Stark t. a. p. 467. 9) Förstem. 1283.
10) Stark t. a. p. LII 332. 11) Stark t. a. p. 332.

HET LIED VAN DE HEL.

Zooals de Middeleeüwen zich den hemel als een hof vol vreugden voorstelden, waar men naar een 16e-eeuwsch liedje „niet hoort dan engelensanc en herpe-gespel, trompetten en claretten en die veelkens alsoo wel", zoo dachten zij zich ook de hel niet verstoken van vocaal- en instrumentaal-ensemble's, veel minder harmonisch, maar veel meer aangrijpend dan hun hemelsche tegenzangen. Tegenover het Alleluia, Sanctus, Gloria, Hosannah, waarmede de gelukzaligen den Heer der heerscharen prezen, kon natuurlijk in de hel geen loflied op den Vorst der duisternis klinken. Geween en knersing der tanden — dat zijn de klanken, die men verwacht uit den afgrond te hooren opstijgen. „Weninghe ende knersinghe van tanden, dat is die helsce sanc" zegt Ruusbroec [1]). En als Brandaan den helschen put nadert:

Daer en hordi anders niet mee
Dan o wy! ende wach! ende wee!
Daer hordi crysel tanden [2]).

Doch verschillende passages in de ME. literatuur geven 't recht aan te nemen, dat men zich omtrent den inhoud van het helsche lied een meer bepaalde voorstelling maakte.

---

1) Kerst. Ghelove 259.
2) Brandaan (ed. Bonebakker, Comburgsch Hs.) vs. 643—645.

In 't Mul. spel der „Vijf vroede ende vijf dwaeze maegden" uit Lucifer (vs. 499 v.v.) zijn spijt, dat de vijf vroede hem ontsnapt zijn en „ons liedeken niet en hebben ghesonghen", welk leed echter verzacht wordt door de vangst der vijf dwaze, die, naar de duivel Scerp Ondersouc betuigt, „conen so wel ons liedeken singhen" (vs. 692). Quaden Raet jubelt (vs. 741—'2): »wij zullen hu leeren ons liedeken zinghen, wij zullen er vroelic op dansen ende springhen". Gaan wij nu de klachten der verdoemde maagden na, dan treffen wij er, benevens de gewone ach's, wee's, ay my's, driemaal [1]) de klacht aan (en hierom is 't ons te doen), die 't snerpendst klinkt in vs. 594:

„Hadic in mijne moeders lichaem ghestorven".

Deze vervloeking (want dit is de vorm, dien de klacht meest aanneemt) van het geboorteuur door de verdoemden is in de MEsche dramatische literatuur traditioneel. Bijna steeds wordt zij door eene andere gevolgd: de vervloeking van ouders en opvoeding. We vinden hiervan een goed voorbeeld in het Duitsche Zehnjungfrauenspiel uit de 14e eeuw, dat het gegeven van Matth. 25, 1—12 zooveel grootscher behandelt dan het Mnl., in den geest der moraliteiten geschreven, spel.

In het Zehnjungfr.spiel [2]) komt de verwensching der ouders het eerst van alle Duitsche spelen voor (vs. 362 v.v.):

Owe, daz ich ie mensche wart!
Wafen, muter, daz du mich ie getruge......
Owe, vater, daz ich ie din kint wart enz.

In allerlei MEsche geestelijke spelen vinden wij die klacht terug. Uit de zeer talrijke voorbeelden kies ik nog het Laatste Oordeel-spel uit den York-cyclus [3]) (n°. 48), waar een verdoemde ziel schreit: „Allas! unborne and (= if) we hadde

1) vs. 594, 603, 737.
2) ed. O. Beckers (Vogt's Germ. Abh. 24).
3) ed. Lucy P. Smith, Oxford 1885.
4) ed. England en Pollard, E. E. T. S. extr. s. 71.

bene" (vs. 168) en dat uit de z.g. „Towneley"-Plays [4]) (n°. 30), waar een andere voor eeuwig verstootene roept (vs. 69 v.v.):

wo worth ever the fader
that gate me to be borne!......
Warid (= cursed) be my moder
and warid be the morne
that I was borne of hir!

In de latere literatuur breiden deze vloekzangen zich al meer uit, soms tot onmatige lengte. Zij richten zich tot de natuur (zon, maan, sterren, bergen, rivieren enz.), tot de hoofdzonden (vooral den hoogmoed, onder invloed van de klachten van den gevallen Lucifer en der berouwvolle Magdalena), tot de verleidingen dezer wereld enz. [1]). In het Alsfelder Passiespel verwenscht Maria Magdalena na haar geboorteuur achtereenvolgens spiegel, haarlokken, dansen, oogen, wangen, mond en puntschoenen [2]).

Dat het nu deze vervloekingen en in 't bizonder die van de geboortestonde waren, die men zich als inhoud van het *lied der hel* voorstelde, blijkt uit verschillende MEsche spelen, maar ook uit preeken.

In den „Sterzinger Passion" [3]) zegt de duivel tot den genade smeekenden Judas, als hij dezen den strop overhandigd heeft (vs. 1629 v.v.):

Judas, wil dir wol gelingen
So soltu mir ain pessers singen.

waarop Judas dadelijk aanheft (vs. 1361 vv.):

Verflucecht sey die erden,
Darauff mich got lies werden,
Verfluecht sey der vatter und dye mutter mein.....
Verfluecht sey dye stunt und der tag
Daran ich auf erdt geporen wardt.

Hiermee verdient hij 's duivels dank (vs. 1641 vv.):

1) Zie ook de klacht in proza ed. Endepols in dit Tschr. 28, p. 104—'5.
2) Alsf. Psp. ed. Fronig, vs. 1996 v.v.
3) ed. Wackernell, Altdeutsche Passionsspiele in Tirol. Graz 1897.

Judas, nu hab guetten dank
Du hast mir gesungen ain guetten gesanck.

Terwijl in het Chester-Play van den Antichrist een duivel zijn slachtoffer dreigt, dat het „an sory-full song" zal zingen, drukt zijn ambtgenoot Tutivillus in het „Towneley"-spel van 't Laatste Oordeel (vs. 542 v.v.) 't zelfde aldus uit:

Ye may ban (= curse) ye were borne, the bodes you bare,
And youre faders beforne, so cursid ye ar.

Doch 't meest overtuigend is wel de volgende plaats uit een 15e-eeuwsche preek [1]) tegen 't dansen, waarin den danslustigen voorgehouden wordt, dat zij hiernamaals eeuwig met den duivel zullen moeten dansen en een liedje zingen: *und vaht daz liet also an:*

We uns nu und ummer ewiclich......
We uns, daz wir ye geborn worden uff dise erden! enz.

Wat ten slotte de grondstof betreft, waaruit de voorstelling van een bepaalden inhoud van het lied der hel opgebouwd is, wijs ik op het boek Job (cap. 3, 1: Daarna opende Job zijnen mond en vervloekte zijnen dag), dat in de ME. vooral in Gregorius' commentaar bekend was; en op 't gedicht van Petrus Damiani [2]) (Tendunt quidem ad non esse Sed non esse desinunt), Het vervloeken van ouders en opvoeding komt reeds in het 13e eeuwsche gedicht „De Babilonia civitate infernali" van Giacoma da Verona voor, en is waarschijnlijk afkomstig [3]) uit een of ander Latijnsch gedicht over den Jongsten Dag.

Rotterdam. E. HASLINGHUIS.

1) Zie Germania 30, p. 198 v.v.
2) Migne 145, 980.
3) z. O. Beckers, l.c. p. 91.
Een plastische voorstelling van den helschen zang vond ik op Lucas Cranach's (?) copie naar een triptiek van Jeroen Bosch te Berlijn: hier leert een zwarte duivel eene zondares uit een groot notenboek zingen.

OVER EENE VERZAMELING VAN MIDDELNEDERLANDSCHE INITIA.

Het is van algemeene bekendheid, dat er in de geheele middeleeuwsche litteratuur, en gevolgelijk ook in de middelnederlandsche, een zeer groot aantal traktaten en stukken in omloop zijn, zoowel in de hss. als in de oude drukken, waarvan men den schrijver niet kent. Even algemeen is het bekend, dat verschillende traktaten in onze mnl. litteratuur wel den naam van een schrijver dragen, doch dat dat de naam van den waren schrijver niet is.

Nu is het ongetwijfeld niet alleen voor den bibliograaf en den litterair-historicus, maar ook voor den philoloog, soms zelfs ook voor den paleograaf, en zeer zeker ook voor den incunabulist van belang te weten, wie de ware schrijver van een of ander anoniem of pseudoniem traktaat is [1]). Maar wie zich ooit aan zoo'n onderzoek gewaagd heeft, zal ongetwijfeld aan den lijve ondervonden hebben, dat zulks niet zoo gemakkelijk in zijn werk gaat.

Wanneer ik in een hs. een anoniem traktaat vind, beginnende met de woorden: *De grieken maken veel geruchts ende met opgeblasen backen* enz., en den onbekenden schrijver wil opsporen, dan staat mij alleen deze weg open, dat ik het traktaat eens hier en daar doorlees, om eenig idee van den inhoud te krijgen, en dan op goed geluk af de Mnl. Bibliographie van Petit ga doorsnuffelen [2]). Vind ik daar niets van mijn gading

---

1) Gewoonlijk wordt het woord „pseudoniem" gebruikt, wanneer met opzet een valsche schrijversnaam wordt gekozen. In de beteekenis, waarin ik het woord in dit opstel gebruik, wordt natuurlijk ervan geabstraheerd, of er al of niet opzet in 't spel geweest is.

2) Louis D. Petit, *Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde* [Dl. I], Leiden, Brill, 1888. Dl. II, dat de litteratuur van 1888 tot 1910 bevat, is onlangs verschenen (Leiden, Brill, 1910).

— en daar is zeer veel kans op, want zelfs de voortreffelijke registers van Petit kunnen mij in casu niet verder helpen, daar ik nòch den auteur, nòch het opschrift van het traktaat ken — dan moet ik mijn eigen bibliografische kennis van mnl. hss. gaan raadplegen, om zoo langs een langen omweg, die mij wellicht uren, ja dagen tijds kost, eindelijk tot een resultaat, en zeer dikwijls ook tot géén resultaat te komen.

Eveneens, wanneer ik in een hs. een traktaat vind beginnende *So wie etet ende drincket onwaerdelice die etet ende drincket hem een oerdel*, en daarbij aangegeven vind, dat het van Hendrik Mande, den bekenden Windesheimschen mysticus is, dan dien ik toch, alvorens dat zoo maar voetstoots aan te nemen, eerst eens na te vorschen, of de copiïst mij niet op een dwaalspoor brengt, en het traktaat wel werkelijk van Mande is. En wanneer ik dan — wat lang niet onmogelijk is — tot het resultaat kom, dat het traktaat nergens elders als een produkt van Mande wordt gequalificeerd, dan rest mij niets anders dan de origineele levensberichten over Mande, die her- en derwaarts verspreid liggen, te gaan raadplegen, en de traditie omtrent diens litteraire nalatenschap na te pluizen, voordat ik met genoegzame zekerheid kan zeggen, of het traktaat werkelijk van Mande is, ja of neen.

Een nog gewichtiger vraag, zoo niet de gewichtigste, welke te beantwoorden valt, wanneer men in de mnl. hss. werkt, is deze: Is het traktaat, dat ik hier vind, reeds gedrukt en zoo ja, waar. Deze vraag doet zich niet alleen bij anonieme en pseudonieme stukken voor, maar ook evenzeer bij die, waarvan de auteur met zekerheid vaststaat. Want wil men een hs. naar behooren beschrijven, of een traktaat daaruit publiceeren, dan dient men toch te weten, of het reeds uitgegeven is. Dat op dit jachtveld wel eens een bokje geschoten wordt, is ongetwijfeld bekend.

Nu kan en zal de Mnl. Bibliographie van Petit wel dikwijls het antwoord op deze laatste vraag geven, maar de mogelijkheid bestaat ook, dat Petit geen voldoende antwoord geven kàn,

omdat hij wellicht een uitgave van het gezochte traktaat te registreeren had onder een geheel ander opschrift en zonder auteursnaam, soms zelfs met verkeerden auteursnaam. Wie zegt mij bijv. dat ik een anoniem traktaat met het opschrift: *Hoe een sijn huis ende sijn ghesin regeeren sal*, bij Petit moet terugvinden onder: »S. Bernardus Epistele" (I. 561) en nog eens onder »S. Bernardus" (I. 1000)? [1]) Of wie zal mij zeggen, dat ik een stuk, dat in mijn hs. heet *Epistole den novicen ende den ionghen gheestelike personen te lezen doer Henrich van Coesfeld* bij Petit moet terugvinden onder den naam Geert Groote (II, n. 1794 c)? En om eens een recent voorbeeld te noemen, dat ik tot mijn spijt te laat ontdekte, om het nog aan den Heer Petit te kunnen mededeelen — hoe zou men anders dan door een toeval tot de wetenschap kunnen komen, dat het traktaatje *Indica mihi*, door Pater S. Schoutens in 1900 uitgegeven (Petit II, n. 1817) niets anders is dan een door P. Schoutens zelven verhaspelde tekst van een traktaatje, dat in het begin der 16e eeuw minstens viermaal gedrukt is geworden, drie keeren onder den titel *Wandelinghe der kersten menschen* en daarna nog eens, zonder eenige verandering in den tekst, onder den titel *Wandelinghe der bloemen*? [2]).

---

1) Achteraf zal bij een verder onderzoek blijken, dat het traktaat niet eens van St. Bernardus is doch van Bernardus Silvestris. Zie Migne's *Patrologia latina*, t. 182, col. 645—650; het werkje is daar afgedrukt uit Amaduzzi, *Anecdota litteraria*, IV (Romae 1783), p. 229. Zie verder over de verschillende uitgaven F. Falk, *Die Ehe am Ausgange des Mittelalters* (Freiburg, Herder, 1908), S. 33.

2) De vier uitgaven zijn: I. Leiden, Jan Severszoon, 1503. — II en III Amsterdam, Hugo Janszoon van Woerden, 18 Dec. 1506 (2 verschillende drukken). — IV. 's Gravenhage, Hugo Jansz. v. Woerden, 4 Sept. 1518. Dit is het eerste boekje, dat, voor zoover bekend, in Den Haag gedrukt is. Vgl. voor I—III W. Nijhoff, *Bibliographie de la typographie néerlandaise des années* 1500 *à* 1540 (Feuilles provisoires), Livraison 9 (La Haye 1904). n. 503, 535 en 1290 i. v. Wandeling(he). Voor II—IV vgl. E. W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, I (Amsterdam, Van Langenhuysen, 1900), n. 14. 15 en 25. Zie ook Dr. C. P. Burger Jr. in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, II ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1904), blz. 171—181.

Nog tal van voorbeelden zou ik kunnen aanhalen om aan te toonen, hoeveel vijven en zessen er bij zulke onderzoekingen te pas komen, en hoe dikwijls men tot het verdrietige resultaat komt, dat men zijn tijd en moeite tevergeefs eraan heeft besteed. En zoolang onze mnl. litteratuur over geen andere bibliografische hulpmiddelen zal kunnen beschikken dan die wij tot heden toe hebben, en het verifieeren van anonieme en pseudonieme traktaten plus het onderzoek naar gedrukte teksten moet worden overgelaten aan den speurzin en de scherpzinnigheid van iederen geleerde afzonderlijk, die ten slotte zijn met veel moeite verkregen routine grootendeels weer in zijn graf meeneemt, zoolang er dus, zeg ik, geen blijvend en deugdelijk middel gevonden is, om een vaste basis voor dergelijke onderzoekingen te scheppen, zoolang zal ook de geleerde wereld veroordeeld zijn, een enorm quantum tijd en moeite te verliezen, zonder dat zulks evenredig nut oplevert voor de doorvorsching van onze mnl. litteratuur.

Welnu het eenige doeltreffende middel om onze middelnederlandsche anoniemen en pseudoniemen minstens te decimeeren, of liever, om een universeele slachting daaronder aan te richten, en om tevens met bekwamen spoed en volledige zekerheid te achterhalen, of een of andere mnl. tekst reeds ergens is gedrukt, is: een alfabetische lijst aan te leggen van de initia van alle mnl. traktaten, welke te vinden zijn. Het is de alleenzaligmakende methode, die iedere doorvorscher der middelnederlandsche litteratuur te volgen heeft, om tot spoedige en zekere resultaten te komen.

Wanneer ik, gewapend met zoo'n initia-lijst, in een hs. eene verhandeling vind, beginnende met de woorden *Die oren heeft heeft te horen, die hoer wat die gheest gods sprect*, dan heb ik mijn alfabetische lijst maar na te slaan om in een paar seconden te zien, dat de schrijver ervan Jan van Ruusbroec is, en dat het den titel draagt: „Vanden vier becoringen." En als ik elders een incunabel of postincunabel vind met een traktaat van Thomas a Kempis, beginnende *Het sel worden een coye*

ende een herde, dan kan ik in mijn lijst onmiddellijk zien, dat dat traktaat daar en daar is uitgegeven, en dat niet Thomas a Kempis doch Jan van Schoonhoven, de prior van het bekende klooster te Groenendael, als de schrijver wordt aangewezen. Al die tijdroovende en dikwijls teleurstellende onderzoekingen, die ik anders zou moeten ondernemen, om te komen, waar ik wezen wil, zijn dus met een initia-lijst niet meer noodig.

Ter voegzame demonstratie wil ik even een enkel woord hiertusschen voegen, om mijn ondervindingen en resultaten mede te deelen, welke ik met Latijnsche initia-collecties had, en hoe het op 't oogenblik met de publicatie daarvan staat.

Toen de Keizerlijke Academie te Weenen omstreeks 1860 het plan opvatte om haar *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* uit te geven, zag zij wel in, dat het hss.-onderzoek, dat toch vóór alles noodig was, niet met vrucht kon worden ondernomen zonder een initia-lijst. Zij droeg derhalve aan Jos. Aumer de samenstelling van zoo'n lijst op, die in 1865 te Weenen verscheen, en ongeveer 9000 initia omvatte. Daarna scheen de lust tot het verzamelen van initia — 't is ook een uiterst droog werk — verdwenen te zijn. Eerst 40 jaar later, in 1904, deed de Engelschman Little een vrij bescheiden verzameling van ongeveer 6000 latijnsche initia der 13e—15e eeuw verschijnen, en spoedig werd hij gevolgd door Mgr. Marco Vattasso, scriptor (onderbibliothekaris) der Vaticaansche bibliotheek, die in 1906—1908 eene verzameling van bijna 50.000 latijnsche initia in twee dikke deelen uitgaf. Vattasso omvat daarmede ongeveer alle initia der 1e—12e eeuw [1]).

1) De titels der genoemde initia-werken zijn: *Initia librorum Patrum latinorum, sumptibus Academiae Caesareae Vindobonensis* [collegit Jos. Aumer] (Vindobonae 1865). — A. G. Little, *Initia operum latinorum quae saeculis xiii. xiv. xv. attribuuntur* (Manchester, University Press, 1904). — M. Vattasso, *Initia Patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum ex Mignei Patrologia et ex compluribus aliis libris*, Vol. I—II (Romae, Typis Vaticanis, 1906—1908). Aan het werk van Mgr. Vattasso kleven ernstige methodische gebreken, welke ik in het *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, XXVI (Leipzig, Harrassowitz, 1909), S. 60—74 heb aangewezen. Gedeeltelijk zijn zij nog te herstellen, wat, naar ik hoop, in den nog komenden Supplementband zal geschieden.

Behalve de collecties van Aumer, Little en Vattasso bestaan er nog eenige kleinere, zooals bijv. die van Ad. Harnack op het eind van Band I van zijn *Geschichte der altchristlichen Literatur*, die van Pater H. Denifle in Bd. I. 2. van zijn *Luther und Luthertum* op de middeleeuwsche commentaren der Epistolae Paulinae, en verder bezitten de Bibliothèque nationale te Parijs, de Königliche Bibliothek te Berlijn, de Hof- und Staatsbibliothek te München mitsgaders de Biblioteca Vaticana te Rome uitgebreide geschreven initia-collecties, terwijl eene verzameling van initia uit de 12e eeuw door den Heer A. Noyon zal worden gepubliceerd in de *Revue des Bibliothèques*, en de Benedictijn Coelestinus Vivell van plan is een lijst uit te geven van de initia der latijnsche traktaten, welke over de middeleeuwsche muziek handelen [1]).

In 1908 ben ik nu volop in de gelegenheid geweest, het groote nut der latijnsche initia te ondervinden. Bij de bewerking van het 2e deel van den Catalogus der hss. van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht achtte de bibliothekaris, de Heer J. F. van Someren, het noodig, ook het 1e deel, in 1887 door Tiele bewerkt, aan eene revisie te onderwerpen. Met dankbare medewerking van den conservator der hss. Dr. A. Hulshof, heb ik toen de ruim 400 Theologische hss., samen bevattende, naar ik schat, ongeveer 1500 traktaten, gecontroleerd op de initia van Vattasso en Little, en ook op een initia-verzameling, welke ik zelf had aangelegd. Ons resultaat was zeer bevredigend, zooals een ieder, die het 2e deel van den Utrechtsche Catalogus wil inzien, constateeren kan. Talrijke anonieme of pseudonieme traktaten hebben wij tot hunne rechtmatige eigenaars teruggebracht. Om enkele voorbeelden te noemen — een hs., dat volgens het opschrift de *Sermones in Cantica Canticorum* van Gilbertus Porretanus bevatte (cod. 207), en dat door een eigenaardige samenloop van omstandigheden oorzaak was geweest, dat onder

1) Aldus, wat Vivell betreft, een prospectus van Ulr. Moser's Buchhandlung te Graz, Steiermark [April 1910].

de litteraire producten van Gilb. Porretanus door allerlei bibliografen de *Sermones in Cant. Canticorum* werden opgenoemd, konden wij met behulp der initia terecht brengen als bevattende niet de Sermones van Gilb. Porretanus, maar die van den bekenden Gilbertus de Hoilandia. De litteraire bagage van den merkwaardigen Gilb. Porretanus kan dus voorgoed van dien ballast bevrijd worden. Een uitvoerige *Epistola*, die op naam van Petrus Damiani stond, moesten wij toewijzen aan Aelredus (cod. 235). Van Bernardus brachten wij eene lange *Expositio in Cant. Canticorum* over naar den wettigen eigenaar Haymo van Halberstadt (cod. 158). Een *Speculum peccatorum* bleek bij onderzoek niet van Bernardus te zijn, doch het werk „De interioris et exterioris hominis compositione" van den Minderbroeder David van Augsburg (cod. 166). Aan dienzelfden David van Augsburg konden wij verder in 9 hss. traktaten toewijzen, die bijna geen van alle op zijn naam stonden. Een *Speculum B. Mariae V.*, dat aan Bonaventura toegeschreven werd (cod. 172), bleek van Conradus de Saxonia te zijn. Daarentegen moest Bernardus de *Vitis mystica* aan Bonaventura afstaan, terwijl Bonaventura op zijn beurt weer heel wat veeren moest laten en zich van tal van traktaten beroofd zag, die aan Joh. de Caulibus, Rudolfus de Bibraco, David van Augsburg enz. eerlijk werden teruggegeven. Ook konden wij met behulp van de initia voorgoed een einde maken aan eene onzekerheid, welke reeds sedert het jaar 1608 bestond in de traditie omtrent de litteraire nalatenschap van Bonaventura, en aldus den *Dialogus de creatione mundi* (cod. 164) plus de *Epistolae declarantes regulam b. Augustini* (cod. 111) voorgoed uit de lijst zijner werken schrappen. De *Dialogus de modo celebrandi*, die onvoorwaardelijk werd toegeschreven aan Henricus de Hassia, konden wij met alle zekerheid toekennen aan Mattheus van Krakau (cod. 217). Diezelfde Henr. de Hassia moest een *Commentarius in praecepta dominica* afstaan aan Henricus de Vrimaria (cod. 323). Een *Expositio in Cant. Canticorum* op naam van Beda bleek een werk te zijn van Cassiodorus of volgens anderen

van Haymo van Halberstadt (cod. 233), en een vers op naam van Origenes bleek het eigendom te zijn van Petrus de Riga, die ongeveer 1000 jaar na Origenes leefde (cod. 233). De *Summa Theologica* toegeschreven aan Petrus Hosdens (Houden) werd herkend als 't veelverspreide *Verbum abbreviatum* van Petrus Cantor (cod. 312). Een overigens in de geheele middeleeuwsche litteratuur onbekende Petrus Damascenus moest een *Libellus de laudibus B. Mariae V.* teruggeven aan den bekenden Vincentius van Beauvais (cod. 338), terwijl Hugo de S. Victore afstand moest doen van een *Speculum ecclesiae* ten gunste van zijn jongeren naamgenoot Hugo de S. Caro (cod. 357)[1]).

Om kort te gaan, ons algemeen resultaat was dit: van de ongeveer 400 anonieme en pseudonieme traktaten welke wij ontmoetten, hebben wij er minstens 250 tot hun waren schrijver teruggebracht. Tegenover omstreeks 150 andere moesten wij onze onmacht bekennen, doch daarbij dient men te bedenken, dat er van de, naar ik schat, 100.000 initia, welke van de theologische litteratuur der 1e—15e eeuw zouden te maken zijn, er nog geen 60.000 zijn gepubliceerd, zoodat ons werkmaterial verre van volledig was. Daarenboven verwijzen de tot heden toe gepubliceerde initia-verzamelingen over 't algemeen slechts naar gedrukte litteratuur, zoodat al datgene, wat niet gedrukt is, aan onze contrôle ontsnappen moest. Alleen de initia-lijst, welke wij zelven hadden aangelegd, hielp ons hier en daar wat verder bij de niet-gedrukte teksten.

Men zal het dus begrijpelijk vinden, dat ik veel goeds verwacht van eene verzameling van mnl. initia, vooral daar de mnl. litteratuur op geen stukken na zoo uitgebreid is als de latijnsche, en eene betrekkelijke volledigheid der initia-verzameling dus vrij gemakkelijk te bereiken is.

---

1) In den *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae* (Trajecti ad Rhenum, Oosthoek, 1909) kan men onder de hierboven aangeduide nummers verdere litterair-critische gegevens vinden. Pag. IX—XX hebben wij aldaar een alfabetische lijst gegeven van de initia der werken, welker schrijvers ons onbekend zijn gebleven.

Het plan om zulk eene verzameling van mnl. initia samen te stellen en uit te geven is dan ook reeds in princiep aangenomen door de afdeeling Letterkunde der »Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland." Die vereeniging dankt haar halsbrekenden naam aan het feit, dat zij haar doel nauwkeurig daarin heeft willen vastleggen, ten einde alle misverstand te voorkomen. In het algemeen laat zij slechts gegradueerden als leden toe, en heeft niet ten doel zich tegenover andere wetenschappelijke vereenigingen te plaatsen, of daarmee in den slechten zin van het woord te concurreeren, maar zij wil door het steunen en bevorderen van elk ernstig wetenschappelijk streven onder de katholieken, ook voor de wetenschap in het algemeen nuttig zijn. Dat zij alleen katholieken als leden toelaat, geschiedt niet om confessioneele of apologetische belangen te behartigen, maar omdat zij geboren is uit het bewustzijn, dat de katholieken in Nederland op velerlei wetenschappelijk terrein aan een tekort lijden, dat èn terwille van henzelven, èn ter wille van de wetenschap in het algemeen, zoo spoedig en zoo goed mogelijk dient te worden aangezuiverd.

Eenige jaren geleden werd in de afdeeling Letterkunde van genoemde vereeniging het plan geopperd, om eene Algemeene Nederlandsche Katholieke Bibliografie samen te stellen, daar er op bibliografisch gebied omtrent katholieke werken niets bruikbaars bestaat. Mij werd toen opgedragen over dat plan een praeadvies uit te brengen, dat ik in 1909 neergelegd heb in eene brochure, getiteld: *Over eene Bibliotheca Catholica Neerlandica Manuscripta* (Roermond, J. Romen. 1909) [1]).

Naar mijn oordeel was zulk eene Algemeene Nederlandsche Katholieke Bibliografie niet strikt noodig, daar iemand, die wat boekenkennis bezit, zich nog wel met de bestaande bio- en bibliografische werken kan behelpen, en ook achtte ik de tot-

1) Het boekje (41 blz. in-8°) was niet in den handel. Het is echter overgedrukt in Jg. 1910 van de *Annalen der vereeniging tot het bevorderen* enz. enz. (Leiden, Théonville), blz. 29—65, en is dus langs dien weg in den handel verkrijgbaar gesteld.

standkoming van zulk een arbeid voorloopig niet mogelijk, omdat onder de katholieken de noodige bibliografische krachten tot heden toe ontbreken. In plaats van dat plan had ik nu 6 andere plannen voorgesteld, waaraan wij m. i. onzen tijd en ons geld beter konden besteden. Uit die zes plannen heeft het Bestuur daarna het tweede, dat der mnl. initia, gekozen, en in beginsel besloten het uit te voeren. Dit is in het kort de wordingsgeschiedenis van het initia-plan, omtrent welks technische uitvoering ik nu het een en ander ter beoordeeling wil voorleggen. Aanmerkingen daaromtrent — liefst in druk — zullen mij zeer welkom zijn, daar eene gedachtenwisseling slechts kan bijdragen tot het welslagen van het plan.

De hoofdvraag, die het eerst moet worden opgelost is deze: Zullen alleen de initia der gedrukte litteratuur worden opgenomen, of daarbij ook de inititia uit de mnl. handschriften?

Dat de gedrukte initia moeten worden opgenomen, spreekt vanzelf; daardoor juist moet een initia-lijst beantwoorden aan hare voornaamste bestemming en een spoedige oplossing geven van deze twee vragen: 1°. Is dit traktaat reeds gedrukt? 2°. Aan wien wordt het toeschreven?

Natuurlijk zal de initia-lijst op deze tweede vraag ook wel eens het antwoord schuldig moeten blijven. Wanneer ik een hs. vind van den roman *Den ridder metten zwane*, dan maakt mij de geheele gedrukte litteratuur, die ik achter het initium aangegeven vind (Petit, I, 465; II. 1455) niets wijzer omtrent den schrijver van het werk. Maar daaraan is niets te verhelpen. De initia-lijst heeft niet tot taak nieuwe gegevens te leveren, maar zij moet en kan ook slechts de reeds bekende gegevens op eene practische en handige wijze samenvatten en groepeeren.

Maar hoe komen wij aan al die initia van de gedrukte litteratuur, zal men vragen? Wel, dat is voor onze mnl. initia gelukkig heel eenvoudig, dank zij de *Bibliographie der mnl. taal- en letterkunde* van den Heer Petit. Men heeft niets anders te doen dan die Bibliographie nummer voor nummer na te gaan, de telkens geciteerde tekstuitgaven op te zoeken, de initia daar-

van uit te schrijven, zoo mogelijk met vermelding van titel en auteur van het werk, en ten slotte te verwijzen naar het correspondeerende nummer van Petit. Het eenvoudigste voorbeeld daarvan is het initium *Na dat salustius seyt*, dat afgedrukt is op het specimen, aan het eind van dit artikel.

Wanneer nu op die wijze de geheele Bibliographie van Petit nummer voor nummer wordt nagegaan, dan kan men zeggen, dat, globaal genomen, alle initia der gedrukte mnl. litteratuur zijn opgenomen. Het is natuurlijk mogelijk, dat een of andere tekst-publicatie aan Petit is ontsnapt, maar over die mogelijkheid kan een initia-verzamelaar zich niet gaan bekommeren. Vindt hij toevallig nog iets, dat bij Petit niet is vermeld, dan kan hij dat natuurlijk gerust opnemen, maar men kan hem niet de verplichting opleggen, om den geheelen arbeid van Petit nog eens opnieuw te gaan overdoen.

Alleen zou ik eene uitzondering willen gemaakt zien voor de nederlandsche postincunabelen, welke door W. Nijhoff in zijn *Bibliographie* van 1500—1540. als vervolg op Campbell worden genoemd.[1]) Daarin komen nog tal van mnl. tekstpublicaties voor, welke voor de mnl. litteratuur van belang zijn, en die in nauwe betrekking staan tot de hss.

Moeilijker op te lossen is het volgende vraagstuk: Moeten ook de initia uit de bekende mnl. hss. worden opgenomen?

Hoeveel een initia-lijst daarbij aan waarde zou winnen, kan iedereen zien bij de initia *Die metalen slange*, *Die volherdet* en *Sinte maria magdalena*, aan het eind van dit artikel. Men vindt daar alle bekende hss. van het traktaat, dat men onder handen heeft, opgenoemd, en bij het verhaal omtrent Maria Magdalena's bekeering vindt men, door de verwijzing naar Petit, nog vermeld, dat en waar het stuk is uitgegeven. Ook zal het meermalen gebeuren, dat een of twee hss., die den naam van den waren schrijver geven, een welkom licht ver-

1) Den volledigen titel van Nijhoff's werk zie boven, blz. 247, noot 2. Tot heden toe zijn verschenen afl. 1—17 (La Haye 1901—1911).

spreiden over andere hss., waarin dezelfde tekst anoniem voorkomt. Zie bijv. het initium *Die volherdet.*

Maar het is de groote vraag: Hoe komen wij aan de initia uit die hss.?

Ik voor mij zou er in de verste verte niet aan gedacht hebben, de hss. bij eene verzameling van mnl. initia te betrekken, ware het niet, dat Prof. Dr. W. de Vreese te Gent, die, zooals bekend is, een zeer groot aantal mnl. hss. onderzocht en beschreven heeft ten behoeve van zijn „Bibliotheca Neerlandica Manuscripta", mij verklaard had, dat hij in principe bereid is zijn uitgebreid materiaal door den eventueelen initia-verzamelaar te laten excerpeeren. Gelijk dus de mnl. Bibliographie van Petit alle initia der gedrukte mnl. litteratuur als gesneden brood voor ons legt, zoo hebben we ook in de beschrijvingen der mnl. hss. van Dr. de Vreese het geheele benoodigde materiaal bij de hand voor de initia der mnl. handschriften [1]).

Het spreekt wel vanzelf, dat het materiaal van Dr. de Vreese, dat elken dag nog met nieuw-ontdekte hss. vermeerderd wordt, niet zoo volledig is als dat van Petit, maar daar moet men zich nu eenmaal bij neerleggen. We hebben al dankbaar genoeg te zijn, dat wij zoo vele hss. op zoo gemakkelijke manier kunnen bereiken. Wilde men naar absolute volledigheid streven — en het zou altijd maar een »streven" blijven, zooals het met ieder bibliografisch werk het geval is — dan vrees ik, dat

1) Zie over de reusachtige onderneming van Dr. W. de Vreese diens brochure *Over eene Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (Gent, Siffer, 1903). Den hoofdinhoud vindt men ook in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, I (Den Haag, Nijhoff, 1903), blz. 117—128. — Het is wellicht niet overbodig, hier nog eens, ter wille van de kostelijke onderneming van Dr. de Vreese, een beroep te doen op de welwillendheid van al degenen, die in het bezit zijn van nederlandsche handschriften of die weten waar er berusten. De hss., welke zich in openbare bibliotheken bevinden, zijn natuurlijk genoegzaam bekend; maar het komt er juist op aan, die hss. op te sporen, welke in privaat bezit zijn. Een enkel woordje aan het adres van Prof. Dr. W. de Vreese (Akkergemlaan 33 Gent [België]) of aan mijn adres (Minderbroedersklooster, Woerden) is voldoende en zal dankbaar ontvangen worden.

wegens den langen duur en de vermeerdering der onkosten, het betere de vijand van het goede zou blijken te zijn.

Een afzonderlijke vraag dient gesteld te worden omtrent de mnl. gebedenboeken. Zooals bekend bevatten zij over 't algemeen behalve verschillende getijden, ook nog tal van gebedjes en vrome oefeningen, allemaal kleine stukjes, die hun eigenlijke waarde in hoofdzaak ontleenen aan de eigenaardige opschriften, welke er dikwijls boven staan. Moeten nu de initia van al die kleine stukjes geëxcerpeerd worden?

Ik voor mij ben van meening, dat we hier het best den gulden middenweg volgen. Wel hebben die gebedjes en geestelijke oefeningen m. i. meer waarde dan men oppervlakkig zou meenen. Zij geven bij een oordeelkundig onderzoek niet alleen interessante bijzonderheden voor de middeleeuwsche cultuurgeschiedenis, maar ook leveren zij, beter en nauwkeuriger dan ieder ander geschreven document, een kijkje in het intieme godsdienstige leven van dien tijd. Met bijna mathematische juistheid geven zij het peil aan, waarop het volksgeloof in die tijden stond, volgens den altijd geldenden stelregel: »Zooals het geloof is, zoo is ook het gebed." Iedereen begrijpt dus, welk een gewichtige factor er bijv. in die gebedenboekjes ligt ter beoordeeling van de invloeden, welke hier te lande bij de invoering der Hervorming werkzaam zijn geweest[1]).

Toch vind ik, dat men een tot in het uiterste gedetailleerde ontleding van al die gebedenboekjes maar moet overlaten aan iemand, die eens lust mocht hebben om ze gezamenlijk te gaan bestudeeren. Voorloopig kan men m. i. voor een verzameling van initia volstaan met eenige bepaalde en gemakkelijk te bereiken groepen te excerpeeren, bijv. die van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, waar er ongeveer 50 zijn, en die van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Wanneer die twee groepen bewerkt zijn, en men daarbij rekent wat reeds uit de

1) Zie verder mijn brochure *Over eene Bibliotheca Cath. Neerl. Impressa* (Roermond, Romen, 1910), blz. 24—29.

mnl. gebedenboeken is uitgegeven [1]), dan kunnen we, dunkt mij, gereedelijk veronderstellen, dat we over 't algemeen de voornaamste elementen, die in de mnl. gebedenboeken te vinden zijn, bijeengegaard hebben.

Een andere vraag is: moeten ook de initia van fragmenten worden opgenomen?

Hier zou ik onderscheid willen maken. Wanneer een fragment slechts daarom een fragment is, omdat een of andere schrijver een willekeurig stuk uit een grooter traktaat heeft uitgegeven (zooals bv. met vele gedeelten in Van Vloten's Prozastukken het geval is), of wanneer het fragmentarisch karakter enkel een gevolg is van den defecten toestand van het hs. of van den incunabel, dan drukt mij, dat de initia daarvan niet moeten worden opgenomen. Immers dat het fragment een fragment is, is dan alleen te danken aan puur toevallige omstandigheden.

Iets anders is het echter, wanneer een fragment als fragment in een hs. voorkomt, in dien zin nl. dat de schrijver ervan werkelijk bedoelde een fragment te geven, onverschillig of hij dat bijv. alleen deed als bladvulling, of omdat hij den inhoud van dat fragment om een of andere reden interessant vond. In dat geval, zeg ik, moet het initium van een fragment wèl worden opgenomen. Het is immers bekend, dat meermalen in verschillende hss. juist dezelfde fragmenten voorkomen, daar de hss. niet zelden letterlijk, van het begin tot het eind, naar elkander gecopiëerd werden. Dat zulke fragmenten kostbare aanwijzingen kunnen leveren voor de genealogie der hss. spreekt vanzelf. Soms gebeurt het zelfs, dat stukken, die oorspronkelijk niets anders dan fragmenten zijn, langzamerhand, voornamelijk door het — laat ik het maar noemen — knoeien der copiïsten, tot zelfstandige traktaten worden verheven, en zoo van de hss. zelfs in de incunabelen overgaan.

1) Vgl. o.a. Petit's *Bibliographie der mnl. taal- en letterkunde*, I, blz. 85, 181, 187, 211 en 217 en de telkens volgende blzz.; II, blz. 51, 99, 107, 125, 137 vv.

Interessante latijnsche parallellen zou ik in aanzienlijken getale kunnen voorleggen uit de Utrechtsche hss. Zeer merkwaardig is het bijv., dat het 19e hoofdstuk uit het werk *Dominus vobiscum* van Petrus Damiani († 1072), in niet minder dan vier Utrechtsche hss. als zelfstandig traktaat voorkomt onder den titel: *Tractatus de vita solitaria*, en wel in 3 hss. op naam van Basilius den Groote † 379 (cf. codd. 112, 173 en 332), en eens op naam van een zekeren Blasius (cod. 248). En het merkwaardigste is, dat datzelfde fragment ook op naam van Basilius voorkomt in een hs. te Brussel, dat afkomstg is uit 's-Hertogenbosch [1]). Eveneens werden Cap. 2—10 uit *De fructibus carnis et spiritus* van Hugo de S. Victore als zelfstandig traktaat gedrukt onder de opera spuria van Bonaventura (cf. cod. 112), terwijl een fragment (Cap. VII) uit de *Meditationes vitae christi* van pseudo-Bonaventura niet alleen in de hss. maar ook in tal van oude drukken circuleert als een *Meditatio de nativitate Domini* (cod. 169) [2]). Hoe zoo'n fragment duidelijke aanwijzingen geeft omtrent de genealogie der hss. en daardoor speciaal voor den paleograaf van belang is, blijkt bijv. uit hss. 126 en 167 te Utrecht. Hs. 126 is ongedateerd; hs. 167 is geschreven in 1510. Beide bevatten zij dezelfde traktaten, en daartusschen eenzelfde fragmentje. Is nu het ongedateerde hs. 126 een copie van hs. 167, dus na 1510 geschreven, of is hs. 167 afgeschreven van hs. 126, en is dit laatste dus vóór 1510 ontstaan? Het fragmentje — 't is een exempel — leert het met zekerheid. In hs. 126 komt het voor juist op het eind van een katern en is daar blijkbaar neergeschreven als bladvulling. In hs. 167 bevindt het zich midden in een katern, zoodat het daar heelemaal geen reden van bestaan heeft. Het kan dus in hs. 167 niet anders gekomen zijn dan

1) Zie J. van den Gheyn, S. J., *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique*, II (Bruxelles 1902), n. 916 sub 42, pag. 11.

2) Over andere fragmenten, welke wij in de Utrechtsche hss. vonden, vgl. den boven vermelden *Catalogus*, t. II, nn, 57, 73, 79, 106, 112, 130, 142, 158, 169, 173, 174, 182, 184, 204, 233, 236, 278, 331, 361, 363, 369, 373, 384, 386.

door deze oorzaak, dat hs. 167 afgeschreven is van hs. 126 Waaruit onmiddellijk volgt, dat hs. 126 geschreven is vóór 1510 [1]).

Uit dit alles blijkt duidelijk, dat fragmenten, die in de hss. als zoodanig door den copiïst zijn neergeschreven, van zeer bijzondere waarde kunnen zijn, en dat zij dus in een lijst van initia moeten worden opgenomen. Op het oogenblik kan ik wel alleen naar latijnsche voorbeelden verwijzen, doch het ligt voor de hand, dat het met fragmenten in de mnl. hss. evenzoo moet gesteld zijn.

Een andere vraag is nog: Wanneer een verhandeling begint met een bijbeltekst, moet dan het initium genomen worden van den bijbeltekst, of van de woorden die op dien tekst volgen?

Vattasso heeft in zijn latijnsche initia deze methode gevolgd: Wanneer een Bijbeltekst geheel zelfstandig aan 't begin van een traktaat staat, dan heeft hij niet dien bijbeltekst, doch de daarop volgende woorden als initium opgenomen. Waar echter de bijbeltekst één geheel vormt met de volgende woorden, daar begint hij zijn initium met de woorden van den bijbeltekst [2]).

Mijns inziens is deze methode niet aanbevelenswaardig. Vooreerst is het soms moeilijk te bepalen, of een bijbeltekst alleen staat, of één geheel vormt met de volgende woorden, zoodat men groot gevaar loopt tot inconsequenties te vervallen. Maar daarenboven zie ik niet in, waarom een zelfstandige bijbeltekst aan het begin van een traktaat, niet tot het traktaat zelf zou behooren. Het was juist een eigenaardigheid in de middeleeuwen — en sommige schrijvers deden het altijd, bijv. Dionysius de Karthuizer, of meestal, zooals bijv. Thomas a Kempis — dat men met een bijbeltekst begon, juist omdat men dien tot uitgangspunt van de heele volgende verhandeling nam.

---

1) Vgl. *Archivum Franciscanum historicum*, I (Quaracchi, bij Florence, 1908), p. 324—329 en 332—334, waar ik beide Utrechtsche hss. uitvoerig beschreven heb.

2) Vgl. M. Vattasso, *l. c.* I, p. VIII, n. 4.

En dat wist de middeleeuwsche copiïst ook heel goed. Het is mij dan ook èn in de latijnsche, èn in de mnl. hss. nog nooit voorgekomen, dat een bijbeltekst aan het begin van een traktaat was weggelaten En al bestond er geen sterk verband tusschen den bijbeltekst en het traktaat, wat ook wel eens gebeurde, toch had de middeleeuwsche copiïst te veel respect voor den tekst, dien hij copieerde, en zeker voor woorden uit den Bijbel, om zoo maar naar eigen willekeur eraan te gaan veranderen. Daarenboven, wanneer men de bijbelteksten bij de initia gaat uitschakelen, dan verbreekt men de continuïteit in onze middeleeuwsche litteratuur-vorsching, en dat acht ik een zeer groot nadeel. De oude bibliografen duidden de werken, welke zij noemden, nader aan door het initium ervan te noemen. En was zoo'n initium een bijbeltekst, dan werd ook altijd, zonder uitzondering, die bijbeltekst als initium aangegeven. Gaat men nu, zooals Vattasso, de methode veranderen, dan heeft men tegenover de initia, die ons door de oude bibliografen zijn overgeleverd, geen houvast meer, en zou een traktaat welks initium bijv. bij Trithemius begint met den bijbeltekst: *Beatus vir qui non abiit*[1]), volgens de aanwijzingen van Vattasso beginnen met de woorden: *Impius est qui peccat in Deum* enz.

Die verbreking van de continuïteit in de litteratuur-vorsching, alhoewel die in hoofdzaak de latijnsche initia betreft, zou toch ook haar nadeeligen invloed doen gevoelen op de mnl. initia. De authentieke bron bijv. waaruit men weet, dat Ger. Zerbolt van Zutfen het traktaat *De spiritualibus ascensionibus* samenstelde, is het Chronicon Windeshemense van Joh. Busch[2]), waarin als kenmerk van het werkje wordt aangegeven, dat het begint met de woorden: *Beatus vir* [*cuius est auxilium abs te*] Nu komt dat traktaat in minstens 4 mnl. hss. voor[3]). In die

1) Vooral het werk van Joh. Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis* (beste uitgave is die van Freher, Francofurti 1601, in *Joh. Trithemii Opera historica*, Pars I, p. 188—400) is een rijke bron voor latijnsche initia van middeleeuwsche traktaten.

2) Ed. K. Grube (Halle 1886), p. 49.

3) Den Haag K 37; Deventer 53: Würzburg 145; Berlijn, Ms. Germ. fol. qu.

hss. begint het natuurlijk met de woorden: *Salich is die man wies hulpe van die here is.* Maar wanneer ik nu in de mnl. initia niet die woorden als initium ga geven, doch de volgende: *Ic weet o mensche dat ghi die opclimmingen begheert*, dan is immers alle verband met het authentieke, eeuwenoude initium *Beatus vir* totaal verbroken. Daaruit volgt ten slotte nog een ander inconvenient. Wanneer ik een anoniem of ook niet-anoniem mnl. traktaat vind, dat met een bijbeltekst begint, dan gelukt het soms den schrijver ervan of het latijnsche origineel langs een omweg te ontdekken, nl. door raadpleging van de latijnsche initia, daar men aan den mnl. bijbeltekst spoedig genoeg ziet, welken latijnschen bijbeltekst men moet hebben [1]). Maar dit hulpmiddel wordt ons geheel ontnomen, wanneer men òf in het middelnederlandsch, òf in het latijn de bijbelteksten bij de initia gaat weglaten.

Ik ben dus van meening, dat men ook bij de mnl. initia zonder mankeeren de voorkomende bijbelteksten als initia zal moeten opnemen. En wil men met alle geweld volhouden, dat de bijbelteksten in 't algemeen geen zeker houvast geven — wat ik absoluut ontken — laat men dan de initia dubbel catalogiseeren, nl. eerst op den bijbeltekst en dan ook op de daar-

---

1082 [= Ruusbroec-hs. M[3]; zie W. de Vreese, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Eerste stuk (Gent, Siffer, 1900) blz. 115].

1) Een voorbeeld. In hs. 99 van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem vond ik blz. (*sic*) 111—192 een anoniemen tekst, beginnende *Die volherdet totten eijnden toe dese sal behoulden wesen*; en uit gegevens, door Dr. C. de Vooys mijn indertijd verstrekt, wist ik, dat diezelfde tekst ook voorkomt in hs. Gent n. 1423 en hs. Dresden n. 293. Uit de woorden *Die volherdet* enz. was met zekerheid af te leiden, dat een eventueel bestaand latijnsch origineel moest beginnen met de woorden *Qui perseveraverit usque in finem hic salvus erit* (Mt. X. 22). Raadpleging van de gedrukte initia-collecties gaf geen resultaat, maar toen ik mijn eigen verzameling van latijnsche initia nasloeg, ontdekte ik, dat bovenbedoeld mnl. traktaat niet anders is dan eene voor kloosterzusters bewerkte mnl. tekst van de „Epistola de vita et passione Domini" van den Windesheimer Joh. Vos van Heusden, waarvan de latijnsche tekst werd uitgegeven door Joh. Busch in zijn *Chronicon Windeshemense* (ed. K. Grube, Halle 1886, p. 226—243; cf. p. 32). Met dien bijbeltekst als initium kon ik dus in weinige oogenblikken een tekst, die in 3 hss. voorkomt, terechtbrengen, wat mij zonder dien bijbeltekst wellicht in geen jaren gelukt zou zijn.

op volgende woorden, met eene verwijzing naar den bijbeltekst; want die bijbeltekst blijft in alle geval het hoofd-initium.

In aansluiting aan het reeds gezegde moet m. i. ook hetzelfde gedaan worden, wanneer een mnl. traktaat begint met een latijnschen bijbeltekt, wat meer dan eens het geval is. En dan heb ik er ook niets tegen, dat er van de mnl. woorden, welke op dien latijnschen tekst volgen, een verwijzings-initium wordt gemaakt, want dat heeft dan ongetwijfeld reden van bestaan.

Verder dient bij eene verzameling van mnl. initia overwogen te worden, welke alfabetische volgorde als het geschiktste moet worden beschouwd. Ter verduidelijking van wat ik bedoel geef ik hier twee proeven naast elkander.

1. Al onze gheestelike voertganc.	2. Almachtighe hemelsche vader.
2. Almachtighe hemelsche vader.	1. Al onze gheestelike voertganc.
3. Alre heilichste ziele cristi.	4. Alreheiligste maghet maria.
4. Alreheilichste maghet maria.	3. Alre heilichste ziele cristi.
5. Singet met vrouden die heylicheit.	6. Singet metter tonghen den here.
6. Singet metter tonghen den here.	5. Singet met vrouden die heylicheit.

De eerste proef, links, geeft de alfabetische volgorde aan, die gewoonlijk gebruikt wordt. Daarin wordt ieder woord als op zichzelf staand beschouwd, en daarnaar wordt de volgorde bepaald. *Al onze* gaat dus vóór *Almachtighe* enz. In de tweede proef, rechts, is eene andere orde gevolgd. Alle woorden worden daar als aaneengeschreven beschouwd, en daarnaar wordt de alfabetische volgorde geregeld. Bij die methode gaat dus *Almachtighe* vóór *Al onze* enz.

Bij eene verzameling van mnl. initia moet m. i. zonder eenigen twijfel de tweede methode worden gevolgd. Het is immers bekend, dat men in de middeleeuwen nog veel minder dan heden ten dage zich gelijk bleef in het aaneenschrijven of scheiden van verschillende samengestelde woorden. Nu is het absoluut noodzakelijk, dat de initiaverzamelaar éénheid brenge in zijn alfabetische volgorde, daar deze anders op losse schroeven komt te staan. Maar anderzijds kan en mag hij in geen geval beslissen of bepaalde woorden aaneengeschreven moeten worden

of gescheiden, want dan maakt hij zich schuldig aan willekeur. Welnu het eenige en probate middel om hier het goede te doen en het kwade te laten is, de tweede methode, hierboven aangegeven, te volgen. Men kan dan de woorden aaneenschrijven of niet aaneenschrijven, juist zooals de vindplaatsen der initia dat doen, en toch is er éénheid in de alfabetische volgorde. Het komt er dan bijv. niet op aan, of men *Alreheilichste* in één of twee woorden schrijft; de alfabetische volgorde der initia 4 en 3 in het tweede lijstje is en blijft steeds dezelfde [1]).

Het moeilijkste punt, dat zich evenwel bij eene verzameling van mnl. initia voordoet — bij de latijnsche initia bestaat dat bijna niet — is de onvastheid in de spelling der woorden. Hier moet de verzamelaar der initia al zijn oplettendheid gebruiken om zijn lijst bruikbaar te maken.

In geen geval kunnen de verschillende spellingen van eenzelfde woord onveranderd worden overgenomen. Het woord *minlicke* kan ook gespeld worden *minnentlicke* en zelfs *mynnentlicke*. Nu eens treft men aan *ic biddu*, *metter*, *totten*, dan weer *ic bidde di*, *mit den*, *tot den* enz. In een alfabetische lijst komen initia, die beginnen met *minlicke* en *mynnentlicke*, of met *metter* en *mit den* een heel eind van elkaar af te staan; en dat mag in geen geval. Er blijft dus niets anders over dan dat de verschillende spellingen van eenzelfde woord, en ook verschillende woord-combinaties genormaliseerd worden op een en denzelfden vorm, terwijl dan van de andere vormen steeds naar dien normaal-vorm moet worden verwezen. Van *ick* moet dus steeds verwezen worden naar *ic*, of andersom; van *gueder-*

---

1) In het *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, a. a. O., S. 70 heb ik er nog op gewezen, dat ook voor latijnsche initia de tweede boven aangegeven alfabetische volgorde — welke ook door Little wordt aangewend — het meest verkieslijk schijnt. Ze is wel min of meer ongewoon, en levert daardoor in het begin wel eenige moeilijkheid op, doch bij verder gebruik blijkt zij toch de gemakkelijkste. Of dat daardoor komt, dat Little's volgorde, wat het uiterlijke betreft, het dichtst nadert tot de hss., die over het algemeen alle woorden dicht aaneenschrijven, durf ik niet beslissen.

tieren naar *goedertieren*; van *mynnentlicke, mynlicke* enz. naar *minlicke*; van *sich* naar *siet*; van *soe* naar *so*; van de soms voorkomende jongere spelling *Christus* naar de klassieke spelling *Cristus*; van *Jesu* naar *Jhesu*, van *sunte* naar *sinte* enz. Ook moeten *i* en *j*, *u* en *v*, mitsgaders ook de *w* (uu) natuurlijk consequent worden gebruikt, welk laatste, naar mij dunkt, het beste volgens de moderne schrijfwijze kan gebeuren. En vraagt men, welke spellingvorm der woorden als normaalvorm moet worden aangenomen, dan zou ik eenvoudig dien vorm kiezen, welke het meeste voorkomt.

Nog lastiger wordt het geval, wanneer men van eenzelfde traktaat verschillende initia aantreft, in dien zin, dat er synonieme woorden worden gebruikt, bijv. *vervrouwet u* en *verblijt u*, of *slang* en *serpent*, enz; en erger nog wordt het, wanneer van eenzelfde traktaat initia bestaan, welke geheel in hunne redactie verschillen, wat natuurlijk bij zelfstandige vertalingen van eenzelfde origineel meermalen het geval is. Zoo begint bijv. het veelverspreide zgn. gebed van 30 dagen tot Maria, dat in het latijn begint: *Domina sancta Maria*, in de mnl. hss. op minstens 5 verschillende manieren, nl. *O edele coninghinne*, *O ghebenedide vrou*, *O mijn lieve vrouwe*, *O mine vrouwe* en *Vrouwe sinte maria*. Wat moet nu de initia-verzamelaar in die gevallen doen?

Eerstens zou ik hem in geen geval de vrijheid willen geven iets aan synoniemen te veranderen. *Vervrouwet* heeft hij op te nemen als *vervrouwet* en *verblijt* als *verblijt*; maar van den anderen kant acht ik het toch noodzakelijk, dat van *verblijt* naar *vervrouwet* worde verwezen en vice versa.

En wat aangaat de geheel verschillende redacties van eenzelfde initium, acht ik het hoogst wenschelijk, dat de verzamelaar van de eene redactie steeds verwijze naar de andere. Ik zeg: ik acht het »hoogst wenschelijk". Ik bedoel daarmede, dat men den initia-verzamelaar niet de strikte verplichting kan opleggen, die verwijzingen naar verschillende redacties bij de betreffende initia te plaatsen. Vooreerst valt zulks eigenlijk buiten zijn kader, want men kan van den initia-verzamelaar

toch niet eischen, dat hij eene vergelijkende studie ga maken van den inhoud der honderden, ja duizend en meer traktaten en traktaatjes, welke hij onder de oogen krijgt. En al was dat zijn taak, dan zou men het hem nòg niet kwalijk kunnen nemen, indien hem hier of daar eene verwijzing ontsnapte, daar het voor hem immers uiterst moeilijk is, zich bij een initium, dat bijv. met een P begint, te herinneren, dat hij zoo'n dergelijk initium vroeger wel eens onder de letter D te registreeren heeft gehad. Het eenige practische, ofschoon niet onfeilbare middel om initia, welker redactie verschilt, toch met elkaar in verband te brengen, is naar mijn ondervinding dit: dat men de initia niet te kort maakt. Zelf heb ik een kleine verzameling van ruim 400 mnl. initia aangelegd uit de hss. van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, en heb daarbij ondervonden, dat het vooral bij gebedjes en geestelijke oefeningen noodzakelijk is, de initia tamelijk lang te maken, daar verschillende gebedjes met ongeveer dezelfde woorden beginnen, terwijl de verdere inhoud toch geheel afwijkt. Maar van den anderen kant, als men wat routine gekregen heeft en zijn verstand goed bij zijn werk houdt, dan komt men er over 't algemeen spoedig genoeg achter, of men een initium al eens onder een anderen vorm geregistreerd heeft.

Uit een en ander blijkt genoegzaam, dat het verzamelen van initia niet zulk een uitsluitend machinaal werk is als men op het eerste gezicht zou meenen. Integendeel. De initia-verzamelaar, die immers alle initia een voor een afschrijft, kan niet alleen, maar moet ook aan verschillende dingen denken, waaraan een ander, die later zijn lijst raadpleegt niet denken kàn. Wanneer de verzamelaar initia ontmoet die met *Verblijt* en andere die met *Vervrouwet* beginnen, dan kan en moet hij ook er aan denken, dat hij van het eene woord naar het andere moet verwijzen. Maar iemand die in een hs. een traktaat vindt beginnende met het woord *Verblijt*, kan niet altijd een lucidum intervallum hebben, waardoor hij er aan denkt, dat hij ook onder *Vervrouwet* moet zoeken.

Ten slotte komt nog de vraag: Moeten behalve de initia van alle vindbare mnl. traktaten ook de slotwoorden (desinit, explicit) daarvan worden aangegeven? Mijns inziens zou dat met groote moeilijkheden gepaard gaan, en zou het ten slotte geen geëvenredigd nut opleveren. Vooreerst zou men allerlei doxologieën, die aan 't eind van zeer vele mnl. traktaten staan, bijv. *die metten vader ende den heilighen geest leeft ende regneert in ewicheit amen.* en derg. moeten laten vervallen, daar zulke gemeenplaatsen toch geen zekerheid geven aan den onderzoeker. Men moet dus het einde van het traktaat zoeken vóór de doxologie; doch dat is soms zeer moeilijk, daar de doxologie in vele gevallen in de eindwoorden ingeweven is. Daarenboven dunkt mij, dat de initia-verzamelaar niet tot taak heeft te onderzoeken of ieder traktaat, dat hij ontmoet, volledig is. Dat is naar mijn meening meer het werk van dengene, die zich speciaal voor dit of dat traktaat interesseert. De initia-verzamelaar doet werkelijk reeds genoeg, wanneer hij op grond van het initium de identificeering van het traktaat in eerste instantie mogelijk maakt. Hem nog onnoodig meer lasten opleggen, zou, dunkt mij, aan zijn werk, dat toch zooveel oplettendheid vereischt, meer kwaad dan goed doen. Daarbij moet ook in 't oog gehouden worden, dat door het bijvoegen der slotwoorden de omvang van de initia-verzameling verdubbeld wordt, wat met het oog op den tijd, de moeite en het geld, welke het zou kosten, ook al niet wenschelijk is.

Wel zou echter de initia-verzamelaar een goed werk doen, wanneer hij, vooral bij uitgebreidere en voornamere traktaten, met een enkel woord iets omtrent den omvang daarvan mededeelde, bijv. door bij zijn initium tusschen haakjes te zetten: „12 hoofdstukken", „86 paragrafen" „38 artikelen" of zoo iets. Dat zou hem weinig moeite veroorzaken en toch aan menigeen, die zijn lijst consulteert, welkome aanwijzingen kunnen geven.

Met een enkel woord wil ik er nog op wijzen, dat eene verzameling van mnl. initia ook voordeel zou kunnen opleveren voor de incunabelstudie. Het is voor den incunabulist soms

van zeer groot belang te weten, van wien een of ander traktaat, dat hij in zijn incunabel vindt, is. Vooreerst is dat eenigszins noodig voor zijn catalogiseering, ofschoon wel niet van overwegend belang; maar zeer zeker is het voor hem van groot gewicht te weten, wie de schrijver van een traktaat is, omdat hij daardoor op het spoor kan komen van andere drukken van hetzelfde traktaat, die wellicht wèl met den naam van den auteur verschenen zijn, en dus op een andere wijze worden gecatalogiseerd. En juist het onderling verband van die drukken kan voor de incunabelstudie van groote beteekenis zijn. Daar het verder bij incunabelen meermalen voorkomt, dat het eerste blad, waarop wellicht de naam van den schrijver stond, verdwenen is, is een initialijst in zulke gevallen zeer zeker bijna onontbeerlijk, daar men anders moeilijk kan te weten komen, of en waar de incunabel, dien men onder handen heeft, reeds gecatalogiseerd en beschreven is [1]). In het werk van Campbell is daardoor meer dan eens eene onnauwkeurigheid geslopen, die vermeden zou zijn, indien hij een initia-lijst had kunnen consulteeren of er zelf een hadde aangelegd [2]).

Is er nu op het gebied der mnl. initia nog niets gedaan?

Ja, zeer zeker is er iets gedaan, doch in hoofdzaak betreft dat alleen berijmde stukken, meer speciaal liederen en geestelijke gedichten. In de werken van Knuttel, Van de Graft, Wieder, Acquoy, Van Duyse, Hoffmann von Fallersleben, Bäumker, Willems, Snellaert, Scheurleer, Hölscher enz. vindt men alfabetische lijstjes van de initia der liederen en gedichten welke door hen zijn uitgegeven. En op het gebied zoowel van de

---

1) Zie *Zentralblatt f. Bibl.*, a. a. O, S. 73f, en vgl. daar ook het artikel van R. Galle, XXV (1908), S. 241—255.

2) Zoo zou Campbell (*Annales de la typographie néerlandaise* etc., La Haye, 1874) met een initia-lijst gewapend, aanstonds hebben kunnen zien, dat n. 1149 een fragment is van n. 175. Eveneens zou hij n. 1541 dan geplaatst hebben op (pseudo-)Bonaventura (de eigenlijke auteur is Conradus de Saxonia), en tevens zou hij zich wel gewacht hebben, n. 1753 te catalogiseeren op Voragine (Jac. de).

berijmde als van de proza-litteratuur hebben we verschillende initia in de registers van beide deelen van de Mnl. Bibliographie van Petit. Zelfs heeft Petit — en ik constateer dat met vreugde en dankbaarheid — in het tweede deel van zijn Bibliographie een bijzondere aandacht aan de initia geschonken, zooals uit deze woorden van de Voorrede (blz. V—VI) blijkt: »Aan het „Alphabetisch Register is wederom zeer veel zorg besteed en „daaraan door de opgave der beginregels van de talrijke uitge- „geven gedichten, liederen, gebeden (de zoog. Initia) eene groote „uitbreiding gegeven". En terecht laat hij daarop deze woorden volgen: „waardoor ik meen mij te mogen vleien, dat de waarde „dezer Bibliographie verhoogd is en de studie der Middelneder- „landsche taal en letterkunde in veel opzichten gebaat wordt."

Voor datgene wat dus op het gebied van mnl. initia reeds gegeven is, ben ik natuurlijk zeer dankbaar, doch even natuurlijk voeg ik er onmiddellijk aan toe: maar niet voldaan. Wat door Petit e. a. op kleinere schaal begonnen is, zou ik nu op groote schaal en volgens een algemeen systematisch plan willen uitvoeren.

Om alle misverstand te voorkomen acht ik het ten slotte nuttig, er nog even op te wijzen, dat de door mij aangehaalde voorbeelden van initia weliswaar alle ontleend zijn aan de stichtelijke prozalitteratuur der middeleeuwen, doch dat in een algemeene lijst van mnl. initia natuurlijk ook alle beginwoorden van sagen, romans, fabels, boerden, sproken, verhalen, moraliteiten, legenden, kronieken, reisbeschrijvingen enz. enz. zullen worden opgenomen. Dat ik mijn voorbeelden aan de stichtelijke prozalitteratuur ontleende, ligt in hoofdzaak daaraan, dat de mnl. hss., welke ik onderzocht en beschreven heb, meestal van dergelijken inhoud waren.

Ten slotte geef ik hieronder een proeve, hoe mijns inziens zoo'n initia-verzameling zou moeten worden ingericht. Laat ik even erbij opmerken, dat de bibliografische gegevens, welke men daarin vindt, gedeeltelijk gefingeerd zijn. Wanneer er onder de belangstellende lezers van dit Tijdschrift zijn, die aan eene andere inrichting de voorkeur zouden willen geven, of die het

een of ander zouden willen opmerken, omtrent datgene wat in bovenstaand opstel is gezegd, dan houd ik mij gaarne voor eene nadere gedachtenwisseling — liefst, voor zoover dat gaat, in druk — aanbevolen. Bij de uitvoering van een plan, dat in zekeren zin een novum mag genoemd worden, is het immers van groot belang, dat het gevoelen van anderen eerst eens gehoord worde.

PROEVE VAN INRICHTING DER MIDDELNEDERLANDSCHE INITIA.

Cristus is gepassijt inden vleijsche. — *Zie:* Die metalen slange.

Dat metalen serpent aen tcruyce. — *Zie:* Die metalen slange.

Die metalen slange inden cruce... (*Cap. I*) Christus is gepassijt in den vleijsche weest ghi oec mitter selver gedachten gewapent. — Joh. van Schoonhoven. [*Brief aan Wilh. Vriman, Karthuizer, over het lijden van Christus.*]

Amsterdam 514, 523; Br. Mus. (De Flou en Gailliard, I. 96); Brussel III. 1704; Deventer 29; Keulen GB. 8⁰. 71; Leiden 312; Zwolle, Emm., 8.

Die volherdet totten eynden toe dese sal beholden wesen. Lieve ende seer ghemynde in dat herte ons heren ihesu. — Joh. Vos van Heusden [*Brief over het leven en lijden O. H.*].

Amsterdam 513: Deventer 10; Haag 65G13, 73B12; Hamburg, Theol. 1530 (alle anoniem); Utrecht 1079 (met naam).

Na dat salustius seyt ist waer dat veel menschen haren buyc in gulsicheyt (*Prol.*)... Int jaer ons heren doe men screef dusent ende twe ende tnegentich is gehouden. — *Historie hertoghe godevaerts van boloen.*

Campb. 968, 969 (Petit 1117).

Sinte maria magdalena want si edel schoen ende rijc was. — *Van sunte maria magdalena bekeringhe.*

Haag 74H6, 75B2; Leiden 176; Lübeck SB. 4⁰. 32; Weenen FCB. 7832. — Uitg. Petit 1863.

Woerden, Nov. 1910. Fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN. O. F. M.

LAKMOES.

De oorsprong van het woord *lakmoes*, den naam van zekere blauwe verfstoffen, is onbekend. Wel zijn in verschillende etymologische en andere woordenboeken gissingen daaromtrent geuit; maar de argumenten waardoor die gissingen aannemelijk gemaakt moeten worden ontbreken daarbij, ofwel ze zijn in hoofdzaak onjuist. Zelf heb ik mij in het *Wdb. der Nederl. Taal* (Dl. VIII, 943) niet beslist over den oorsprong uitgelaten; ik wil echter niet nalaten in dit tijdschrift te zeggen hoe ik mij de zaak voorstel: een onderzoek naar de bereidingswijzen van lakmoes heeft bij mij de meening gevestigd dat Verdams gissing omtrent den oorsprong van het woord (*Mnl. Wdb.* IV, 356) juist is.

Dat *lakmoes* een oorspronkelijk nederlandsch woord is, mag wel als vaststaand gelden; in de anderen talen die het kennen, het Duitsch, Engelsch (*litmus*), Deensch, komt het eerst veel later voor dan bij ons, en algemeen neemt men dan ook aan dat zij het rechtstreeks of middellijk aan het Ndl. ontleend hebben [1]). De oorspronkelijke ndl. vorm is echter niet *lak-*, maar *lek-*, *leekmoes* [2]): *lakmoes* komt eerst na de ME voor, in 't Westvlaamsch luidt 't woord tegenwoordig nog *lekmoes*.

Er zijn twee soorten van lakmoes. De eerste wordt voornamelijk in Zuid-Frankrijk bereid uit het sap van een daar inheemsche plant, de *maurelle* of *tournesol*, *Croton tinctorium* L. (*Crozophora tinctoria* Jvss.). De bruikbare deelen van deze plant worden fijngemalen en uit de zoo ontstane pap wordt het sap

1) Ook de nu en dan aangetroffen latijnsche benamingen *lacca musica*, *l. musiva* en *l. musci* zijn jong; bovendien, wanneer ze oorspronkelijk waren zou 't woord *lakmoes* ook wel in romaansche talen voorkomen, en dat is niet het geval. Blijkbaar zijn het latiniseeringen van het nederlandsche woord.

2) Daarnaast komt een enkele maal *lijcmoes* voor (bij Dierickx, *Mém.* 2,275, a°. 1459; ook nog in een stellig uit de ME afkomstige lijst van tolgelden in het *Groot Placaatb.* 4, 622 *b*), een vorm waarvan ik geen verklaring weet te geven.

geperst; met dat sap worden lappen gedrenkt, die na een zekere bewerking te hebben ondergaan een blauwe tint aannemen. De kleurstof uit die lappen geeft aan verschillende artikelen een roode kleur: men bezigt ze voor het kleuren van likeuren, banketsel en de korst van kazen.

De tweede soort van lakmoes wordt hoofdzakelijk hier te lande bereid uit zekere korstmossen, vooral uit *Roccella tinctoria* L. dat van de Canarische eilanden en elders wordt aangevoerd. Dit mos wordt tot poeder gemalen en met urine vermengd; als men de zoo gevormde brijachtige massa eenigen tijd laat rotten, verkrijgt men een roode verfstof, de *orseille*. Laat men het gistingsproces, onder bijvoeging van kalk en potasch, langer voortduren, dan ontstaat een blauwe pap; men mengt hier krijt en gips doorheen, stort ze op haarzeven om uit te lekken, en wanneer ze dan wat vaster geworden is, geeft men er den vorm van vierzijdig-prismatische stukjes aan, die gedroogd en als »lakmoes" in den handel gebracht worden.

Dat de beide genoemde verfstoffen, bij welker fabricage een pap of *moes* wordt bereid waaruit men het vocht laat uitdruipen of *lekken, leken*, gevoegelijk met den naam *lek-* of *leekmoes* bestempeld kunnen zijn, zal wel niet onaannemelijk lijken; mogelijk is 't ook dat eerst een van beide dien naam heeft ontvangen en later de andere, die veel overeenkomst had met het reeds bekende lakmoes, evenzoo genoemd is.

Vanwaar nu de vorm *lakmoes*? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn: men heeft er verband in gebracht met het znw. *lak*. Moeten we daarbij denken aan de bet. „gedeeltelijk uit organische stoffen bereide verfstof" die *lak* heeft? [1]) Ik geloof het niet: daarvoor zou meer kennis van de bereidingswijze vereischt worden dan men bij een volksetymologische vervorming mag onderstellen! Uiterlijke overeenkomst zal hier toch wel de aanleiding geweest zijn, en die is er in het genoemde geval niet. Ook *lak* in den zin van »vernis" kan hier bezwaarlijk

1) Dit *lak* zou volgens het *D. Wtb.* VI, 35 het eerste lid van de samenst. *lakmoes* zijn.

gewerkt hebben: dat lak is glimmend, lakmoes echter glimt niet [1]). Men zal dan ook moeten denken aan de eerste beteekenis van *lak*, nl. „de harsachtige stof die van zekere indische ficus-soorten afkomstig is”, of aan die van „de uit genoemde stof getrokken roode verfstof”. Deze beteekenissen waren hier te lande al in de 16de eeuw bekend: beide komen bij Kiliaan voor. Het door prof. Verdam geopperde bezwaar dat de kleur van dat lak niet blauw is maar rood, is meen ik niet overwegend: we zagen reeds dat met de eerstgenoemde soort van lakmoes verschillende stoffen rood worden geverfd, en bekend is het dat het uit korstmos bereide lakmoes zelfs bij de geringste toevoeging van vrije zuren een roode kleur aanneeemt.

Leiden, Maart 1911. J. HEINSIUS.

1) Geheel verwerpelijk is ook de meening van Franck, *Etymol. Wdb.* 545, volgens wien het eerste lid het woord *lak* = zegellak zou zijn omdat lakmoes aan pijpen in den handel zou komen: het wordt niet aan pijpen maar als kleine stukjes verkocht.

MAERLANT'S EPITAPHIUM.

Prof. J. W. Muller deelde op blz. 280 van het 28ste deel van dit Tijdschrift een nieuwen tekst mede van Jacob van Maerlant's grafschrift uit handschrift n⁰. 1288 der Stedelijke Boekerij te Trier. Zijn omstelling echter in den tweeden regel: *gnarus rethor astuque disertus* acht ik niet juist en bij zijne explicatie van *omen* (fatum?) in den laatsten regel kan ik mij niet neerleggen. Terecht geeft hij in den tweeden regel aan de lezing van B¹ en B² *homines* de voorkeur [1]) en merkt op dat ook dan nog het metrum corrupt is:

Trans homines gnarus astu rethorque disertus.

Daar evenwel *gnarus* (kundig) en *astu* (hier: ervaring, kennis) bijeenhooren, evenals *rethor* (redenaar) en *disertus* (welsprekend), en het leoninisch rijm de omzetting: *astu gnarus* verbiedt, lijkt me de juiste lezing te zijn:

Trans homines gnarus*que* astu rethorque disertus.

Er zal wel geschreven zijn gnarusq. in de bekende afkorting.

Grooter moeielijkheid levert de beteekenis der beide laatste versregels:

Huic miserere deus cuius sextus iubilaeus
Post summum nomen numeri proch abscidit [2]) omen.

Het feit dat nog geen afdoende verklaring dezer verzen gevonden is, (immers *omen* beteekent nooit *fatum*), geeft mij de vrijmoedigheid mee te deelen hoe ik meen dit raadsel te moeten oplossen. Het woord *omen* kan geen zin hebben in dit verband zonder een bepaling. Een deel van de genitief-bepaling bij *omen* zie ik in het woordje *cuius*; het andere deel schuilt in *numeri*, waarvoor in handschrift S staat *muneri*. Deze laatste

1) blz. 291. 2) of *abstulit* (B¹ B² S).

vorm past noch in de maat, noch in den samenhang, maar ontdekt den weg der corruptie.

Ik meen dat er gestaan heeft:

> Huic — miserere deus! — cuius sextus iubilaeus
> Post summum nomen proch muneris abscidit omen!

»Het vooruitzicht van welk een (groot) geschenk heeft — God erbarm! — het zesde jubeljaar na het grootste telwoord [1]) (dus het jaar 1300) voor hem afgesneden, hem ontnomen!" Onder dat groote geschenk is de algeheele aflaat te verstaan ter gelegenheid van het jubeljaar.

Maerlant stierf vóór hij gelegenheid had dezen algeheelen aflaat te verwerven door 15 dagen achtereen de kerken van Petrus en Paulus te bezoeken.

Het epitaphium in zijn geheel, met de door mij aangebrachte wijzigingen, is dus, naar de keuze uit de beste lezingen:

> Hic recubat Jacobus a Merlant ingeniosus,
> Trans homines gnarusque astu rethorque disertus,
> Quem laus dictandi rigmos prouerbia fandi
> Transalpinavit famaque perhenne beavit.
> Huic — miserere deus! — cuius sextus iubilaeus
> Post summum nomen proch muneris abscidit omen!

De dood, die Maerlant belette over de Alpen zijn aflaat te halen, als weemoedige tegenstelling met zijn roem die hem »transalpinavit"!

Rotterdam. J. VAN DER VALK.

1) Voor de beteekenis die Serrure ontdekte in de woorden *summum nomen numeri*, „het hoogste cijfertal door één letter uit te drukken", is het laatste woord, *numeri*, in het verband niet noodwendig. *Nomen* is bij deze becijfering natuurlijk *nomen numerale*.

DE REGELS DER AFSTANDSMETATHESIS.

Literatuur: K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1902.

A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*², Paris 1908.

De voorbeelden voor afstandsmetathesis, door Brugmann § 342 bijeengebracht, laten zich onder drie regels groepeeren — regels, die psychologisch zoo aannemelijk zijn, dat ik alle reden meen te hebben ze reeds thans mede te deelen, zonder eenige verdere uitbreiding van het materiaal.

Regels. I. Een liquida, staande na een geruischklank, verspringt of wordt dubbel geplaatst, doordat het woord een tweeden geruischklank bevat, die aan den eersten gelijk is, of wel er mede articulatief of acoustisch verwant is. Bij niet-verwante geruischklanken is het verschijnsel zeldzamer. De metathesis is gewoonlijk proleptisch.

II. Soms wordt tusschen vocaal en volgende dentale geruischconsonant een *r* ingevoegd, indien het woord elders nog een *r* bevat; in onbetoonde lettergreep ook voor andere consonant. Een nasaal wordt nu en dan ingevoegd voor willekeurige explosief, wanneer in hetzelfde woord op een andere plaats reeds een nasaal voorkwam.

III. Intervocalische consonanten worden soms onderling, of ook wel met woordbeginnende, antevocalische consonant verwisseld. In de meeste gevallen staan de beide consonanten tot elkander in een verhouding van acoustische of articulatieve verwantschap. — Zeldzamer daarentegen zijn de gevallen, dat groepconsonant wordt verwisseld met alleenstaande, of dat de beide verwisselde medeklinkers in geenerlei opzicht verwant zijn.

Voorbeelden. Voor regel I. Met tweemaal dezelfde conso-

nant, *α*. Grieksch van Heraclea *θυροκλιγκίδες* uit *-κιγκλίδες*, Attisch *κάτροπτον* uit *κάτ-οπτρον*, volkslatijn *coăcla* uit *cloăca*, Italiaansch *treato* uit *teatro*, *β*. Attisch *θυροκλιγκλίδες* uit *-κιγκλίδες*, Portugeesch *mentrastro* uit *mentastro*. In het geheel 6 voorbeelden, waaronder tweemaal hetzelfde woord. — Met acoustisch verwante consonant, *α*. Grieksch van Heraclea *τράφος* uit *τάφρος*, Grieksch *ἐγκότραφος* bij *κρόταφος*, Nieuw-Grieksch *πρικός* uit *πικρός*, Latijn *pristīnum*, uit *pistrīnum*, *β*. Latijn *pristrīnum* uit *pistrīnum*, Latijn *struprum* uit *stuprum*. In het geheel 6 voorbeelden, waaronder tweemaal hetzelfde woord. — Met gemeenplaatsige consonant, volkslatijn *tadro* uit *trado*, Italiaansch *fiaba* (*flaba*) uit *fāb*[*ŭ*]*la*, Portugeesch *pesebre* uit *praesaepes*. In het geheel 3 voorbeelden. — Met twee consonanten, die alleen in articulatiewijze overeenstemmen, doch in stemtoon en plaats verschillen: *α*. Latijn *cocodrillus*=*crocodīlus*, Oud-IJslandsch *fífrildi* uit **fífildri* (Oud-Hoogduitsch *fífaltra*; de metathesis kan hier geschied zijn, toen de dentaal nog stemlooze spirant was; in dit geval kan acoustische verwantschap de oorzaak zijn); *β*. Nieuw-Grieksch *γράστρα* uit *γάστρα*, Latijn *crocodrillus*=*crocodīlus*. In het geheel 4 voorbeelden, waaronder tweemaal hetzelfde woord en waarvan één onzeker. — Op zich zelf staat Grieksch *στρατήρ* uit *στατήρ*; men zou hier volgens den tweeden regel **σταρτήρ* verwachten.

Voor regel II. Oudhoogduitsch *wirdar* uit *widar*, Nieuwhoogduitsch dialectisch *gerstern*, *quarderstein*, volkslatijn *semptem* uit *septem*, *vinginti* uit *viginti*, Oud-Spaansch *palanciano*, Fransch *concombre*. Invoeging van *r* in onbetoonde lettergreep, Latijn *conturbernium* uit *contubernium*, *Artermisius* uit *Artemisius*.

Voor regel III. Met articulatief verwante consonanten: Oud-Indisch *kaṇeru-* uit *kareṇu-*; Pali *alāra-* uit Sanskrit *arāla*, Nieuw-Grieksch *Φελόνης* uit *Φαινόλης*, Latijn *leriquiae* uit *reliquiae*, *sirūlus* uit *silūrus*, Oud-Hoogduitsch *erila* uit *elira*, Angelsaksisch *weleras*=Got. *wairilos*, Nieuw-Sorb. *laber* uit *rjabel*; Grieksch van Epidaurus *βόλιμος* uit *μόλιβος*; Attisch *'Αφροτίδη* uit *'Αφροδίτη*; Oud-IJslandsch *aðal* uit *alað* — Met acoustisch

verwante consonanten Oud-Hoogduitsch *nagabĕr* uit *nabagĕr*, Oudkerkslavisch *nepĭtyrĭ* uit *netopyrĭ*. In het geheel 13 voorbeelden.
— Verwisseling van alleenstaande consonant en groepconsonant. Door articulatieve verwantschap: Nieuw-Grieksch δαβρί uit ῥαβδί, Latijn *colurnus* uit *corulnus* bij *corulus*, Italiaansch *grolioso* uit *glorioso*, Spaansch *milagro* uit Latijn *mīrāculum*; in het geheel 4 voorbeelden. — Door associatieve werkingen: Latijn *displicina* uit *disciplina* (*displicēre*), Jonisch ἀμιθρεῖν uit ἀριθμεῖν (door invloed van ἅμα). Misschien mogen we in Prakrit *draha-* =Sanskrit *hrada-* *h* en *d* acoustisch verwant rekenen; *h* was immers in het Oud-Indisch een stemhebbende strottehoofd-consonant [1]).
— Verwisseling van nietverwante intervocalische consonanten Latijn *latrōnicium* uit *latrōcinium*, Servisch *gomila*=Oud-Kerkslavisch *mogyla*.

Bespreking der regels. Bij de beschouwing van den tweeden regel valt het op, dat de voorwaarden, noodig voor de invoeging van liquida of nasaal door metathesis, overeenkomen met de omstandigheden, waaronder deze consonanten enkel door paralalie (*Tijdschrift* XXX blz. 124 en 125) ingevoegd worden of uitvallen. We kunnen hieruit besluiten: 1°. een sonoorklank, staande voor een gemeenplaatsige geruischconsonant, bezit een geringe articulatieve beteekenis, 2°. een sonoorklank in onbetoonde lettergreep eveneens. Passen we deze zelfde redeneering op de beide andere regels toe, dan dienen we aan te nemen: 3°. intervocalische consonanten in één woord bezitten ongeveer gelijke energie, 4°. een liquida, staande na geruischconsonant, is tamelijk zwak. Met deze laatste gevolgtrekking stemt de regel bij Meillet blz. 143: „à l'initial, le groupe consonne plus sonante consonne alterne avec la consonne simple, sans sonante."

---

1) E. W. Scripture, *Researches in experimental phonetics, the study of speech curves*, Washington, D. C. 1906, blz. 47 vermoedt, dat bij dezen medeklinker: „the glottal lips continue to vibrate with no disturbance" en dat „the air passage [is narrowed] either bij bringing the ventricular bands together or by partially closing the epiglottis down over the larynx."

M e t a t h e s i s e n d i s s i m i l a t i e. Vergelijken we deze gevolgtrekkingen met de drie regels, die uit GRAMMONT's Romaansche onderzoekingen voor de dissimilatie zijn af te leiden (*Tijdschrift* XXIX blz. 241 v. v.), dan zien we, dat regel I, daar genoemd (beteekenis van het accent voor de energie van een sonoorklank), en regel II (beteekenis van de volgorde voor intervocalische consonanten) verder bevestigd worden, dat daarentegen regel III (versterking van de consonant-energie door groepassociatie), die voor de gevallen, waarin het accent niet tevens medewerkt, reeds door de voorbeelden niet heel sterk stond, stellig herziening behoeft. De voorbeelden bij GRAMMONT te vinden voor deze versterking door groepassociatie, gelden alleen de verbindingen *mr*, *nr*, *rm*. Bovendien vergelijke men de volgende voorbeelden uit Germaansch en Grieksch van sonoorklanken in één lettergreep, waarvan de alleenstaande bewaard blijft: Ned. *bier* uit Oud-Germaansch *breora-* bij Ned. *brouwen*, Delphisch *ἀνεκκλήτως* voor *ἀνεγκλήτως*, Thessalisch *ἐξξχνακάδεν* voor *ἐξχναγκάζειν*, (C. D. BUCK, *Greek Dialects*, London 1910, § 69).

A f s t a n d s w e r k i n g e n k l a n k w e t. Doch hoe ook de afstandswerkingen in bizondere gevallen mogen geregeld zijn, in ieder geval leert het feit, dat ze zoo vaak voorkomen, ons het volgende: bij het spreken zijn de spraakklanken aan elkander niet alleen geassocieerd in de volgorde, waarin ze worden geuit; maar bovendien worden met voorbijgaan der vocalen de consonanten onderling verbonden. Daardoor ondergaan consonanten niet alleen den invloed van omgevende vocalen, maar ook van de overige consonanten in hetzelfde woord. In hoofdzaak zijn dit ad- en dissimilaties.

Deze ad- en dissimileerende afstandswerking zal zich niet alleen doen gevoelen in de articulatieplaats, in nasaleering en denasaleering, en in den vorm der mond-articulatie — maar ook in den stemtoon. Zoo kan Sanskrit *pibāmi* ontstaan zijn uit **pipāmi* (Idg. thesis-regel zal zulk een afstandswerking zich vooral voorwortel *pō-*). De stembandtrilling, noodig voor de *i*, wordt dan door dissimilatieven invloed ook voor de tweede labiale

explosief voortgezet. Overeenkomstig onzen derden metathesis-regel zal zulk een afstandswerking zich vooral voordoen bij articulatief of acoustisch verwante consonanten; doch even goed als in het Slavische *gomila*: *mogyla* de *m* en *g* verwisseld worden, is het denkbaar, dat een nasaal bijv., als alleenstaande consonant, in het Indogermaansch een volgende intervocalische media aspirata sporadisch van stemtoon berooft. Op die wijze zou men uit kunnen leggen Avestisch *nāfō* (de navel met *f* uit *ph*) tegenover Sanskrit *nābhi-*, den Oud-Indischen wortel *mith-* (strijden) tegenover Vedisch *medhayu-* (strijdlustig). Doch met evenveel recht zou men hier kunnen denken aan een verandering door enkele paralalie, zonder invloed van de omgeving.

Mochten de drie gegeven regels voor de afstands-metathesis door een uitvoeriger feiten-material eenmaal bevestigd worden, dan zal daarmede tevens een argument geleverd zijn tegen de al te scherpe scheiding, die men vaak tusschen klankwet en associatiewerking heeft willen trekken.

Amsterdam. B. FADDEGON.

MNL. *PAERDE.*

Het Mnl. Wdb. heeft twee artikels paerde. In het eerste is *paerde* hetzelfde woord als *baerde* met de beteekenis: kuipersbijl, baars. In het tweede is het de „benaming van eene niet nader bekende koopwaar, die genoemd wordt in eene lijst van waren, in Vlaanderen ingevoerd door de Oosterlingen, *Invent. v. Brugge* 2, 68: van den haerpoise viere miten van elken tonne, van den paerde van den ponde VI gr., van lijnwade ende kanevets..." Aangaande de beteekenis en oorsprong van dit tweede *paerde* worden twee gissingen geopperd. De mogelijkheid wordt verondersteld, dat het met het eerste *paerde* identisch is: „Daar het woord *pont* eene aanduiding kan zijn van de waarde, en niet als gewicht behoeft te worden opgevat (zie *Invent v. Br.* Gloss. 675) zoo kan met *paerde* hetzelfde woord bedoeld zijn als in het vorige Art., doch het is niet waarschijnlijk." Grooter waarschijnlijkheid heeft dan ook voor den bewerker het allereerst uitgesproken vermoeden, dat het woord van vreemden oorsprong is en als zijnde een door de Oosterlingen ingevoerde koopwaar uit de talen van Oost-Europa verklaard moet worden: „Ook bij Lübben komt *parde* onder verschillende koopwaren voor; misschien hoort het in de talen van Oost-Europa thuis." In het Middelnederduitsche Woordenboek van Schiller en Lübben vindt men het artikel *parde* evenzoo van een vraagteeken voorzien; het citaat, dat daar gegeven wordt uit het Brunswijksche tolboek, luidt: wan use borger guth voren na Luneborch alse ledder, talch, wass, bottern, stockvisch, allerhande visch, salsmer, kopper... bly, thennen unde parde gift neynen tollen. *Brschw. Zollbuch v.* 1412 (*Brinckm.* 2, 414).

Mnl. *paerde* en Mnd. *parde* hooren inderdaad in de talen van Oost-Europa thuis. De meeste Slavische talen kennen dit woord, ieder natuurlijk in den vorm, dien het daar volgens de klank-

wetten moet hebben. Men vindt deze vormen met enkele afleidingen bij MIKLOSICH op pertŭ (Oudbulg. *prŭtŭ*, Slov. *prt*[1]), Poolsch *part*, Groot-, Wit-, Kleinruss. *port*); de beteekenis luidt: grof uit hennep vervaardigd linnen. In het Poolsch, waaruit Mnd. *parde* en Mnl. *paerde* blijkens den vorm der woorden speciaal ontleend moeten zijn, beteekent *part*: hanfleinwand, grobe leinwand, grobe packleinwand. Hetgeen daarvan gemaakt is wordt aangeduid door het van *part* afgeleide adjectief *parciany*; verdere afleidingen zijn nog *parciak*, *parcianka*, leinwandkittel.

Mnl. *paerde* is dus grof linnen, wat uitstekend past in een omgeving van „lijnwade ende kanevets", zooals in het citaat uit het Mnl. Wdb. voorkomt. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat *paerde* in: „van den paerde van den ponde VI gr., van lijnwade ende kanevets..." evenals *lijnwade* een Dat. Sing. Masc. of Neutr. op *-e* is bij een Nom. Sing. **paerd*. In het citaat, eveneens uit de *Invent. v. Br.* 2, 47, dat aan het slot van het art. in het Mnl. Wdb. ter vergelijking aangehaald wordt, kan *paerde* Nom. Plur. zijn: „dat zy (*de kooplieden*) moghen copen paerde ende andre cleene dinghe daer gheene grote macht ane leghet" Het zou dan moeten weergegeven worden met: grove lijnwaden. Hetzelfde is mogelijk bij de plaats met Mnd. *parde*. Een Mnl. **paerd*, Mnd. **pard* zou nog dichter staan bij Poolsch *part*, waar beide woorden in welken vorm dan ook ongetwijfeld op terug moeten gaan.

Schiedam. R. VAN DER MEULEN.

---

1) Ook Čech. *prt*, dat echter, blijkens de haakjes bij MIKLOSICH, niet afzonderlijk voorkomt, maar wel 'n afleidingen als *prtati*, *prták*.

HACKEMANS GHESINNEKEN.

In de „Apologia . . . Caspari Coolhaessen, Dienaer des goddelijcken Woorts tot Leyden . . . ghestelt in forme eens Dialogi vā twee personen. Ghedruct int Jaer MDLXXX (z. pl. en n. v. d. dr.)[1]) zegt (fol 9r) Caspar tot Theophilus:

> Moghelick dit doet heromnes, hackemans ghesinneken, ick en meene doch niet dat deghelijcke ende gheloofweerdighe personen dit segghen?

Waarop Theophilus antwoordt:

> Heromnes ende hackemans ghesinneken? Ja ick segghe u inder waerheyt dat het geseyt wort van velen, den welcken kercken, steden, jae oock landen vertrout worden enz.

De betekenis van de uitdrukking »hackemans ghesinneken" in één adem genoemd met „heromnes" kan niet twijfelachtig zijn: blijkbaar is hier »Jan Alleman" bedoeld. Maar de vorm geeft moeite. Tevergeefs zocht ik *hackeman* in 't Wdb. d. Nederl. Taal, tevergeefs ook in 't Mnl. Wdb., bij Kiliaen en bij Oudemans. Ook 't D. Wtb. en Schiller-Lübben gaven geen uitkomst.

Dus was mijn eerste gedachte: 'n verbastering van »hak en mak", »hak en zijn gemak", »hakmak" of iets dergelijks, over al welke samenstellingen de genoemde woordenboeken uitvoerig genoeg inlichtingen geven.

Twee omstandigheden echter pleitten tegen 'n zo maar klakkeloos aannemen van 'n verbastering uit of 'n verschrijving van *hak en mak.*

1° 't feit dat wel meermalen de uitdrukkingen »hak en mak", »hak en zijns gemak", „hakmak" enz. voorkomen, maar, bij mijn weten, nergens de verbinding „hakmaks ghesinneken" of iets dergelijks;

2° de omstandigheid, en dat zegt meer, dat beide uitdrukkingen, naast elkaar, in één zin bij Bredero voorkomen. Immers,

1) No. 548*a* v. d. Pamfletten verz. v. d. Kon Bibl.

te gewaagd is de gissing wel niet, in »'t Is al Haegghemans volck van hack en zyns ghemack" (Bredero 2,88), in 't woord *Haeggheman* ons *hackeman* te willen zien; »haegghemans volck" en „hackemans ghesinneken", die zullen wel niet zo ver uit elkaar liggen [1]).

Is deze veronderstelling juist dan is tegelijk 't woord *haeggheman*, waarmee 't Nederl. Wdb. (i. v. *haagman*) en Oudemans (Wdb. op Bredero) geen raad wisten, verklaard. Want dat *hak en zijn gemak*, d. w. z. Jan en Alleman ongeveer dezelfde beteken is heeft als *hackeman*, in 't eerste lid van welk laatste woord ik de i. v. *hac* in 't Mnl. Wdb. opgegeven betekenis: „kleinhandelaar" zie, „koopman in 't klein, tot de kleine luyden behorend" (en dan bij uitbreiding misschien: „bedelaar, klootjesvolk"?), lijdt m. i. geen twijfel.

Maar, nu toch eenmaal bezig met deze uitdrukkingen, kan ik tegelijkertijd 'n bezwaar doen horen tegen de verklaring van 't woord *hakmak* in 't Nederl. Wdb. Daar wordt gezegd dat 't 'n gewestelik (Gronings) woord is voor: „mengelmoes", of liever nog: „rommelzo"; in toepassing op 'n verzameling van personen: „schorriemorrie, gespuis". »Verg". (gaat 't Wdb. voort) »daarnevens nhd. *hack und mack*, ndl. *hak en mak*, *hak en zijn gemak*, die het waarschijnlijk maken dat *hakmak*, *hakkemak* uit *hak-en-mak* is ontstaan of vervormd."

Of nu *hakmak* uit *hak en mak* ontstaan is, of dat 't omgekeerde 't geval is, durf ik niet uit te maken. Maar dat doet er ook weinig toe. Mèt 't Woordenboek geloof ik dat we hier bij één van de beide uitdrukkingen met 'n vervorming te doen hebben. Maar *niet* geloof ik met 't Woordenboek (V, 1538) dat *mak* in de uitdr. *hak en mak*, oorspronkelik tenminste, „maat, gezel, kameraad" betekent, en stellig betekent 't dat niet in de uitdrukking *hakmak*. De omstandigheid dat dit laatste 'n gewestelik, meer in 't biezonder 'n Gronings woord is wijst al

1) Men vergel. b.v. ook deze verschillende spellingen van eenzelfde woord: *haecbusse*, *hakebusse*, naast *haechbusse*, *hagebusse*.

vanzelf in de richting van 't Nederduits. En nu vinden we bij Lübben 2, 171: »*Hack(e), gehacktes, fricassee.* Mit *mack* verbunden (hack unde mack, hackemack) bezeichnet es allerlei durcheinander geworfenes und gemengtes[1]) wertloses Gerät, und. bildlich: niedriger Pöbel, hackmack, fegesack, pöbel."

In gelijke zin laat zich 't D. Wtb. uit (4, II, 102), dat bovendien met 't oog op dat »gemengtes" — want daar komt 't op aan — nog dit zegt (4, II 98): »*mack* und *mengen* stehen hinsichtlich ihres consonanten verhältnisses zu einander... wie das düringische *fackeball* zu sonstigem *fangeball*" enz.

Nemen we deze verklaringen — en dat ligt m. i. voor de hand — als juist aan, dan rest nog de vraag: hoe is men dan gekomen aan de uitdrukking *hak en zijn gemak*?" En 't antwoord luidt: waarschijnlik is dat gezegde wel ontstaan uit de uitdrukking *hak en mak,* waarin echter de betekenis van *mak* niet meer begrepen werd, en vervolgens onder invloed van 't wèl begrepen »ghesinneken" in de uitdr. *hackemans ghesinneken,* vervormd tot z'n tegenwoordige gedaante.

Samenvattend hebben we dus twee oorspronkelik naast elkaar staande, maar later vervormde en geheel door en voor elkaar gebruikte uitdrukkingen van nagenoeg dezelfde betekenis, maar van etymologies verschillende oorsprong:

1. *hackemans ghesinneken*, waarin 't eerste lid van 't eerste woord betekent: kleinhandelaar > scharrelaar > sukkel > bedelaar gespuis enz.

2. *hak en mak*, *hakmak,* van overlandse oorsprong wellicht, en betekenend: gehakt en door elkaar gemengd > rommel, mengelmoes, > gespuis enz.

Haarlem. J. A. VOR DER HAKE.

---

1) Spatiëring van mij.

ABNORMALE SPELLING VAN *GOED* IN HET MNL., MND. EN OFRI.

Dat mnl. *guet*, met *ue* = *eu* d.i. *ō*, kon ontstaan door invloed van *guetlijc*, ziet men bij Van Helten, Mnl. Spr. § 48. Toch zal men zich in het vervolg telkens af moeten vragen, of een bepaald hs. hier niet met *ue* de *oe* bedoelt; of ook *ō*, al naar den tongval. In het Stadboek van Groningen nl., zoowel in de redactie (van 1446) welke Pro Excolendo als in die (van 1425) welke Telting heeft uitgegeven, lezen wij steeds *guet* (of *gued*), *des guedes*, mv. *guede*, bw. *guetlike* enz. Nu is het reeds daarom moeilijk, in *ue* Umlaut te zien, omdat het hedendaagsch Groningsch voor het znw. (wat *guet* zeer vaak is) alleen *gout* kent, eveneens als bw. alleen *goudelk*; weliswaar wordt het bvnw. *gout* in de stad verbogen *guie*, doch de overgang van *d* tot *j* is in het Stb. nog onbekend. Daarenboven — en dit doet de deur dicht — stelt geen van beide redacties den Umlaut der *ô* door *ue* voor, maar de voor de 15e eeuw aan te nemen *eu* wordt, evenals de oorspr. korte *eu* en evenals elke *ō* buiten Umlaut, *oe* geschreven in gesloten, *o* (of *oe*, althans T) in open lettergrepen; zoo is in PE Liber Primus I de aanhef: „Hier beghint der Stad boeck vanGroninghē" (ouder ndl. *Groeningen*) en T heeft in het opschrift: „Hijr beghynt der Stad boeck end wilkoer van Groninghen"; T 165 in 't opschrift *ontfoeren*, in 't art. *voert*; het corresp. V40 van PE *ontforen*, *voert*; zoogoed als het poss. (thans (*h*)*eur*) is *oer*, *ore* (of met voorafg. *h*), vindt men *broder* (hoewel in het tegenw. Gron. met Umlaut; intusschen heeft Stb. herhaaldelijk vormen, waaruit die van den hedendaagschen tongval niet kunnen zijn ontstaan), mv. *brodere* enz. Daarentegen woorden met oorspr. *û*, hetzij al of niet umgelautet: *hues*, *wt*, *buten*, *tughen* enz. Hier schijnen wij dus het geval voor ons te hebben, dat t. a. p. ondenkbaar werd geacht: een bij uitzondering algemeen worden van een abnormale spelling. Maar hoe is zoo iets mogelijk?

Het antwoord springt in 't oog, zoodra men zich de normale vormen geschreven denkt: naast *goet* komt dan volgens de in het Stb. gebruikelijke spelling *godes*, *gode*, *goetlike*, en daar deze woorden konden uitgesproken worden met „zachtvolkomen" *o*, zoo zou men door zulk een schrijfwijs aanleiding geven tot misbruik van Gods naam.

Tot dit resultaat gekomen, heb ik vooreerst de oudste wetten van Langewold vergeleken. In de verzameling, welke de 16e-eeuwsche hss. op 1207 of 1250 stellen (Werken van Pro Excolendo I, daarnaar Von Richthofen, Fries. Rechtsquellen 366, Oorkondenb. v. Gr. en Dr. I 31), staat § 7 *goet*; uit welken tijd deze weinig aanstootelijke vorm afkomstig is, blijft natuurlijk onzeker. De volgende keuren, van 1282, onderscheiden den Umlaut der *ô* niet (*soeken*, *voeren*), doch hebben steeds *guet*, *guedes*.

Voor Oost-Friesland sloeg ik op V.R. 551, Zum emsiger recht; het gezochte woord staat er zeer dikwijls, en steeds als *guet*, *gueden* en dgl. De *ô* is er *oe* of *o* (*moet*, *moten* enz.); met Umlaut wellicht *doet* (facit), *broder*, en vooral 357*a gheuoedet*. Vormen welke Uml. moeten hebben komen in al deze bronnen weinig voor; bedenkt men echter, dat de tegenwoordige tongvallen, of in elk geval de groote meerderheid, op *gōd* zonder Uml. wijzen, dan zal men stellig niet aannemen, dat de haast algemeene *u*, *ue* in de middeleeuwen Uml. aanduidt, b.v. als generaliseering uit den pl. op *-er*.

In Noord-Friesland brengt ons de Eiderstedische krone der rechten wahrheit von 1426 (V.R. 561); *gut* met verbogen vormen komt er vaak genoeg in voor, steeds met *u*, daarentegen ten minste driemaal *bloet* (sanguis), en naast *moder*, *broder*, pl. *brödere*, d. pl. *brödern*.

Het Westerwoldsche Landrecht van 1470 (P.E. IV II, niet zooals V. R. zegt „in den Zusätzen des fünften ... Bandes"; V. R. 258) heeft eveneens *doen*, *bloet*, *moder* enz., *broders* naast *broeders*, *boeten* (ww.), doch Cap. XV § 4 opschrift: Van gelt toe *huiden*, en in 't art. *toe huyden*. Daarnaast telkens en telkens: *gue*(*d*)*t*,

guederen enz.; ditmaal echter heeft I 20 naast den pl. *guede* den s. *dat goet* (zoo V. R.; P. E. ook hier *guet*, maar hs. als V. R.). Naast het overweldigende aantal *ue*'s moet *oe* gelden voor een lapsus.

Voor Drente heb ik vooreerst het Landrecht van 1412 nagelezen (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen 17). Ook hier is de Uml. der *ô* zeldzaam, maar toch leest men *versoken* en *anrorende*; daarnaast *verhueden*. *Guet* met verbogen vormen komt echter verscheiden keer voor, en weer altijd met *ue*. — Van de Ordelen van den Etstoel van Drenthe (OVR 16) heb ik eenige gelezen, en er hetzelfde gevonden als in de vorige gevallen; nog in het laatste stuk, van 1604, heeft *goed* met zijn verbogen vormen, dat weer herhaaldelijk voorkomt, steeds *ue*; een ontwijfelbaren Uml. heeft de schrijver onuitgedrukt gelaten in *versoecken* (p. 471 *b*); ook twijfelachtige gevallen als *versoeck* (Gron. *verzuik*), *broeder* hebben nimmer *ue*. De spelling handhaaft zich dus nog in de 17e eeuw.

Dat in ndd. letterkundige werken in *gut* etc. de *u* een geheel andere verbreiding heeft dan in *blut*, *mut* en dgl., valt ieder dadelijk op; reeds Lübben zegt (Mnd. Gr. § 23): „Das Wort *gût* wird meist *gut* und nicht *got* geschrieben; *es wird aber im Reime unbedenklich mit ô gebunden*". (Ik cursiveer.)

Evenzoo heeft het oofri. juist in dit woord zoo vaak *u*, gelijk blijkt als men de bewijsplaatsen voor *û* = *ô* er op naziet bij Van Helten, Aofri. Gr. § 20 B.

In Telting, Friesche Stadsrechten (OVR 17) staat slechts één Friesche tekst, de Franeker Buurbrief van 1417. Daarin lezen wij in 2: *zyn guedt*; verder komt ons woord er niet voor, maar *ô* is ook hier *oe*, *o* of bij Uml. *e*. — Bij lezing van V.R. ziet men, dat de Westerlauwersche 24 Landrechten woorden met oorspr. *ô* schrijven als *moder*, *moet*, met uitz. van *gued* (viermaal in het 18e, tweemaal in het 24e landrecht); ook heeft de 5e der Wenden (p. 37) *gued*.

Voor het mnl. van Friesland is het Stadboek van Bolsward in dezen leerzaam (OVR 5). *Ue* komt er schier alleen voor = ogm. *û* of *iu*; echter is Uml. van *ô* weer zeldzaam en leest

men toch (naast *soeken* enz.) ook *men . . . sueket* (22) en (132) *halfbrueders* (bis), volle *brueders* naast *volbroderen* en (133) *broeders, broeder* [98 opschrift met attractie: Wie niet betalen mach mitten guede, die salt betalen mitten bluede; maar in 't art. zelf is er iets tusschengeschoven, vd. zonder attractie: wie . . . n. b. m. m. guede, die salt betalen mit sijn lijf of mit sijn bloede]. Maar van geheel anderen aard dan het voorkomen dezer wisselvormen is het feit, dat *guedt*, *gued*, *guet*, *gueden*, *guedruchtig* enz., hoewel ze samen zeer veelvuldig aangetroffen worden, uitsluitend *ue* hebben.

De tijd ontbreekt mij voor verder onderzoek; daarom merk ik nog slechts op, dat de hier aangewezen oorzaak zich zelfs werkzaam kan toonen waar in open letgr. geregeld de „zachtvolkomen *o*" door *o*, de oorspr. *ô* door *oe* wordt voorgesteld, daar de schrijver rekening kan gehouden hebben met het veelvuldig voorkomen van minder duidelijke spellingen.

Wellicht moet ik nog een tegenwerping beantwoorden, die men bij het owfri. zou kunnen maken. Immers uit Van Helten, Zur Lexicologie des Awfri. 25, blijkt, dat *guēd* bestond, met een aan *quād* ontleenden rijzenden tweeklank. Doch zulk een diphthong moet uitzondering zijn geweest, want het nwfri. heeft een *oe*-achtigen klank + *ə*; uit haar is dus „nahezu regelmässiges" *gued*, *guet* niet te verklaren.

Groningen. W. DE VRIES.

ENE VIOLE IN DEN ROMAN VAN LANCELOT.

Dr. Bertha M. van der Stempel in haar academisch proefschrift „De vrouw in onze Britsche romans" [1]) gist dat met *ene viole* in den Lancelot vs. 12040 wel niets anders zal bedoeld zijn dan het, bij Maerlant [2]) als „viola" vermelde „cruut", waarvan men „syroep, dat men heet violaet" vervaardigt.

Niet alleen schijnt tegen deze opvatting al dadelijk te pleiten het voorgevoegde lidwoord: *ene* viole, maar ook meen ik dat uit den samenhang blijkt dat viole hier, evenals overal elders, [3]) beteekent flesch.

De avonture, hier bedoeld, begint bij vs. 11873. Lanceloet, geleid door een „quene", kwam bij „ene fonteine" en vond „dar voren twee ridders ende .ij. joncfrouwen." Verhit als hij was van den tocht dronk hij uit de fonteine.

Si dochtem cout ende goet wesen.
Hi dranc te vele, sonder waen:
Van siecheden waendi sterven saen. [4])

De quene spreekt haar vrees uit dat de fonteine „gevenijnt si." Daarop zagen zij „datter slangen uter fonteinen quamen" en besluiten „dat vanden beesten es gevenijnt die fonteine." Nu gaat een der jonkvrouwen en

1) Amsterdam, P. N. v. Kampen en Zoon 1910 bl. 114.

2) Der Nat. Bl. X 639—663.

3) waar niet 't *viooltje* bedoeld is.

4) vs. 11954—6. Uitg. Dr. W. J. A. Jonckbloet, 's Gravenhage bij W. P. van Stockum 1846.

Si sochte daer inden beemt thant
Crude, die si daer toe goet vant,
Ende si brac gene crude warde
Metten apple van Lanceloets swerde
Inden selven nap, daer hi uut doe
Hadde gedronken, ende si deder toe
Triacle [1]), die si hadde daer.

Nadat zij hem de medicijn in den mond gegoten heeft, begint de patient op te zwellen, „so dat hi also groet als ene tonne was." De joncfrou vraagt nu haar broeder

Dat hi hare alle die cleder brochte,
Die hi in hare camere vinden mochte.
„Wie sulne hier leggen, bedi
Vortmenne henen, dunket mi
Dat hi sterven sal, die ridder wart."
Met haesten sat die ridder op sijn part,
Ende reet al dat hi mochte,
So dat hi hare cleder brochte,
Daer mede geladen was een rosside;
Ende ene viole ter selver tide,
Die si hem te bringene beval.

Zij laat den patient zweeten zóó dat „hi hadde, dat dochtem, meerre pine vander heiten dan van den venine." De zweetkuur helpt, het zwellen neemt af en Lancelot geneest langzamerhand.

Nu lette men er op dat het tegengif (de „crude" en „triacle" daartoe) reeds gereed gemaakt en ingegeven is vóór de „viole" gebruikt wordt, en dat daarna alleen van de zweetkuur met de „cleder", maar in 't geheel geen melding gemaakt wordt van het ingeven of de uitwerking van eenig nieuw medicijn.

Wat was dan de viole en waartoe was die noodig? Letten we er op dat de „crude en triacle" ingegeven worden „inden selven nap" waaruit hij „doe" uit die gevenijnde fonteine gedronken had. De cureerende joncfrou had toen blijkbaar niets

1) Oudemans: „triacle, tegengift (Kil.)."

anders bij de hand. 't Ging lastig met dien nap de triacle in den opgezwollen patient te krijgen (vs. 12018):

Si ontdede hem den mont daer naer,
Ende goet hem tgene inden mont.
Hi dranc so hi best mochte tier stont.

Met een langgehalsde flesch zou het beter gaan. Dat was dan de *viole*, „die si te bringene beval."

Rotterdam. J. VAN DER VALK.

NOG EENS DE EENHOORN.
(*Tijdschr.* 29, 95 vlgg.)

De lezers van het tijdschrift zullen zich wellicht herinneren, welke goede diensten onze kennis van het volksgeloof met betrekking tot het boven genoemde fabelachtige dier heeft gedaan ter verklaring eener plaats uit Maerlant's *Wapene Martijn* (I, 946: (dat) die maghet Gode maecte so tam). Ik vond onlangs eene merkwaardige plaats, die ter bevestiging kan dienen van het in *Tijdschr.* 29, 95 vlgg. door mij geleverde betoog, en die ik daarom hier mededeel. In eene „Bedinghe van Onser Vrouwen", uitgegeven door De Pauw in zijne verzameling *Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten*, dl. 1, bl. 573 vlgg., leest men, vs. 82 vlgg.:

Dat men ons leest van eenen diere,
Ende es gheheeten unicoren [1]),
Wat diere so hem comt te voren,
Het blijft doot dat hem ghenaect;
Maer dat dier es so ghemaect,
Dat ment met I maghet veet,
Die alderedelste die men weet.
Teerst dat dadt dier de maghet siet,
So ne wilt langher letten niet,
Het knielt, het slaept in haren schoot;
Dus so slaet die jagher doot:
Aldus blijft unicoren ghevaen.
  Dese exemple doet ons verstaen,
Eer ons Heere van Mariën wart gheboren,
Dat hi was gheheeten unicoren,
So vreeselic ende so wreet
Ende van wraken so ghereet:
Wanneer dat de mensche sonde dede,
Wrac hijt stappans up de stede;

1) In den tekst hier en vs. 93, 96 en 111 onjuist *vincoren*. Vgl. *Nat. Bl.* II, 3691: „*Unicornus* luut teenhooren". De vorm „unicoren" komt elders niet voor.

Maer doe hij Mariën sach
Ende de duecht die in haer lach,
Ende hare grote vulmaecthede,
Ende Mariën zuverhede,
So ne consti niet langher ghesparen,
Hi ne quam in eerterike ghevaren,
Ende ontfinc menschelichede an hare.
Doe wart men aldereerst gheware
Ootmoedichede an Onsen Heere:
Te voren rechti al te zeere,
Ende was eens unicorens ghenoot,
Maer doe hi in Mariën schoot
Ruste ende in de menschelichede quam,
Daer wartti sachter dan een lam,
Doe hem de Joden jaghen
Ende leiden om hem nauwe laghen
So langhe dat sine vinghen
Ende an dat cruce hinghen.

Men ziet, dat hier de parallel met den eenhoren nog meer wordt uitgewerkt dan in de in *Tijdschr.* 29, 96, aangehaalde verzen uit Maerlant's *Naturen Bloeme.*

BLINNEN (*BELINNEN*).

Ook in deze regelen kom ik even terug op een vroeger in het *Tijdschrift* (25, 200 vlgg.) behandeld onderwerp, om er eene belangrijke bijzonderheid aan toe te voegen. Het is mij nl. gebleken, dat het interessante woord *b(e)linnen*, dat in verschillende ogerm. talen bestond, en ook in het Mnl., nadat het lang verscholen was gebleven, eindelijk in een Amsterdamschen tekst van ± 1500 is teruggevonden, tot op den huidigen dag in enkele tongvallen voortleeft. Voor eenigen tijd vroeg een mijner ambtgenooten mij naar den oorsprong van de uitdrukking „zijn mond die *blint* niet", voor „zijn mond staat niet stil", welke hij te Dordrecht had gehoord. Nadat ik eerst vergeefsche pogingen had aangewend om het daarin voorkomende werkwoord met „blinden" in verband te brengen, schoot mij het bovengenoemde, vroeger door mij teruggevonden, *blinnen* te binnen, dat hier een uitstekenden zin geeft: de eigenlijke be-

teekenis der uitdrukking is „zijn mond houdt niet op". Inlichtingen, uit Dordrecht ontvangen, hebben het bestaan der bovengenoemde spreekwijze voldoende bevestigd. Dr. F. Delhez, die haar zelf ook kende en in zijne jongensjaren veel gebruikte, schrijft mij, dat zij onder de volksklasse te Dordrecht nog bekend is, gelijk hem bij een dienaangaande ingesteld onderzoek is gebleken. Het hoofd eener bijzondere school hield de uitdrukking voor nog gangbaar, en een timmerman deelde mede dat hij haar best kende. Ook in de omstreken van Dordrecht is zij nog hier en daar bekend: een bakker uit Fijnaart, in de buurt van De Willemstad, noemde het „een heel gewone uitdrukking". Wij mogen het er dus met al deze gegevens gerust voor houden, dat in deze tongvallen het zeer belangrijke eeuwenoude woord is bewaard.

Een lijstje van te Dordrecht gebruikelijke dialectwoorden, dat wel voor vermeerdering zal vatbaar zijn, opgemaakt door Dr. Bisschop, vindt men in *Taalgids* 4, 27 vlgg. (vgl. 117 vlgg.).

WEMPELWITE.

In de beschrijving van den feestelijken intocht van Alexander in Babylon, door Maerlant levendig en niet zonder vlaamsche tintjes aan te brengen beschreven, vindt men het tot heden niet voldoende verklaarde hapax legomenon in den volgenden samenhang (*Alex.* V, 1006):

Die diernen ende die garsoene
Waren ghecleet met samite:
Daer was menich *wempelwite*
Ende menich dulle warmoesdierne,
Die onghewone was te vierne:
Vraechde men hoe soe hiete,
Soe seide ver Imme of Margriete.
Die selve niet en was so rike,
Dat hi hem cleden mochte eerlike,
Die hadde gheleende cleder an,
Was hi wijf, was hi man.

Franck heeft in zijne leerzame aanteekeningen, bl. 454, het

woord van alle kanten bekeken, en, hoewel hij er niet in geslaagd is oorsprong en beteekenis van het woord vast te stellen, komt hem toch de eer toe, de bouwstoffen geleverd te hebben voor eene juiste verklaring. Het spreekt vanzelf dat wij niet behoeven te verwachten bij Wouter van Castelioen het oorspronkelijk te vinden van deze aan het Vlaamsche volksleven ontleende vrouwelijke figuur: hij spreekt slechts (vs. 464) van „servus`et ancillae". Naar mijne meening beteekent het woord *eene vrouw uit de lagere volksklassen*, eigenlijk *eene vrouw met een om het hoofd gewonden doek als hoofddeksel*, en nog eerder *de om het hoofd gewonden doek* zelve: ik beschouw het woord als eene possessieve samenstelling: „iemand (eene vrouw) met eene „wempelwite" ".

Franck heeft t. a. p. al opgemerkt, dat *wempel* kan staan voor *wimpel*: hij zag er een substantief in, „hetwelk het hoofdbedeksel van de vrouwen beteekent". Daardoor kwam hij tot de onderstelling, dat het woord eene uit twee subst. bestaande samenstelling zou zijn, misschien met de bet. „waschvrouw van fijn linnen". Doch hij zelf twijfelt — en te recht — zeer aan de juistheid dezer verklaring. Maar *wempel* kan ook zijn de stam van het ww. *wempelen* of *wimpelen*, d. i. „in een hoofddoek of sluier inwikkelen of verhullen", ook „tot een hoofddoek of sluier maken, als hoofddoek gebruiken", als wederk. „een hoofddoek dragen". Voorbeelden vindt men o. a. in *O Vl. Lied. e. G.* 338, 680: „alle die hem *wimpelen* met doucken moetemi wreken over u beeden", d. i. *alle vrouwen*; *Hs.* Yp. 114*a*: „dat bindt met een langer scroden menechwerf *gewimpelt* omtrent thooft", en vooral *Belg. Mus.* 10, 73, 136:

Also pleghen de *dorpwive*
Op thooft te draghene enen doec,
Also wimpeldi sijn broec.

Om op eene vrouw te lijken, wond de dief zich de broek om het hoofd als een hoofddoek.

Van *wimpel* in de bet. van „hoofddoek voor eene vrouw uit

de volksklasse [1])" vindt men een voorbeeld in de *Cluyte van Playerwater* (*Mnl. Dram. P.*, uitg. Leendertz, bl. 169) vs. 170:

Pape Syt neer, ic moet u eens vrijndeliken aen u mondeken.
Dwijf Dats wel mijn willeken op dit stondeken,
Maer en vercroocht [2]) mij versch *wijmpelken*,
Slaet toch gaije mij proper tijmpelken.

Een „wempelwite" kan dus zijn „eene gewimpelde *wite*", of „eene *wite* om te wimpelen", eene samenstelling dus als *vouwstoel*, *bakvisch*, *snijboon* en vooral *knoopdoek*, dat met „wempelwite" in beteekenis te vergelijken is. Wat is nu *wite*? Ook hier is Franck de ware verklaring op het spoor geweest, zonder haar te vinden. *Wite* heeft in het Mnl.-vlaamsch 1°. de beteekenis „mand" (zie een voorbeeld in *Invent v. Brugge* Gloss. 562 en vgl. de aanh. uit De Bo bij Franck t. a. p.; wvla. ook de tautologische samenstelling *wijtemande*) en 2°. die van *huif* over eene kar, een *linnen overtrek* van kar of wagen; zoo nog heden in het Wvlaamsch. Voor het Mnl. vergelijke men *Rek. v. Gent* 5, 212 vlgg., waar *wite* herhaalde malen voorkomt in verband met „wagen", en waar de bet. „huif" zeer goed past: ald. 215 schijnt *huve* in dezelfde beteekenis te staan. Kil. witte (!), wite van den waeghen, *Fland. j.* huyve, tympanum currus (*ex linteo albo plerumque constans*). Evenals nu Mnl. *huve* de beide beteekenissen „linnen overtrek over een voorwerp" en „hoofddeksel" vereenigt, zal dit met *wite* het geval zijn geweest: de onderstelling is niet gewaagd, dat dit ook de beteekenis *linnen hoofddoek* heeft gehad; eene *wempelwite* is dan „eene om het hoofd gewonden linnen doek", zooals de „dorpwive" droegen (zie boven de aanh. uit *Belg. Mus.* 10), en vervolgens „eene vrouw met een gewonden linnen doek om het hoofd"; dezelfde overdracht vindt men bij een *steek*, een *schobbejak*, „*broeken en doeken*" (in de 17de eeuw = *man en vrouw*),

1) Meer gewoon is *wimpel* in de bet. „sluier, voile", van aanzienlijke dames; ook *wimpelcleet* (*Proza-Alex.* 147; *Sp.* I*, 57, 20: wimpel, cledere, *l.* wimpelcledere).

2) D. i. met de vooral in het Oostvlaamsch gewone spirantiseering, hetz. als *vercroockt*, „verkreukel".

een *slaapmuts*, van een mensch gezegd; een *kornetje*, „een oud vrouwtje met een kornet op", e. a.

OGENSCHALKER.

Reeds van het Middeleeuwsche tijdperk dagteekent de uitdrukking „oogendienst" voor het begrip „vleierige onderdanigheid", eig. „het dienen van iemands oogen, het letten op de uitdrukking van iemands oog en het gereed zijn tot iemands dienst op het wenken zijner oogen, het iemand naar de oogen zien (*Ndl. Wdb.* op oogendienaar en oogendienst). De *Teuth.* geeft „oogendienre, adulator, ypocrita" en ogendienst in de bet. „vleierij"; bovendien ogendienen, waarvan Hooft, *Ned. Hist.* 153 het deelw. *ooghdienend* gebruikt in de bet. „schoonschijnend" („goedertierenheit, vergiffenis zijn *ooghdienende* naamen"). Hetzelfde begrip kon in het vroegere Germaansch ook door een ander woord worden uitgedrukt, nl. door **ogenschalc*, mhd. *ougenschalc* (naast *ougeldiener* en *ougenknĕht*, Lexer 2, 189). Weliswaar is dit woord in het Mnl. niet gevonden, maar wèl het znw. *ogeschalkinge*, op eene plaats in een fragment van den *Parthonopeus* (zie *Mnl. Wdb.* op schalkinge). „Ogeschalkinge" kan van niets anders komen dan van een ww. *oge(n)schalken*, hetzelfde als het boven uit den *Teuth.* vermelde *ogendienen*; vgl. mnl. schalken, dat in eene trans. opvatting gevonden is met de bet. „iemand „*schalc*" noemen, voor *schalc* uitschelden".

Een nieuw bewijs van het bestaan van *ogenschalken* in het Mnl. geloof ik gevonden te hebben in een woord op eene bedorven plaats in het nieuwe *Reinaert*-hs., uitgegeven door H. Degering (Münster, 1910), waardoor, bij vele raadselen die het aan de reeds bestaande toevoegt, zooveel verrassend licht is opgegaan voor de redactie van het Comburgsche handschrift en voor de onderlinge verhouding van *Reinaert* I en II en het Latijn [1]).

1) Zie J. W. Muller, *Een nieuw-hs. van den Reinaert* in Versl. en Meded. der

De passage, waarin het woord voorkomt, staat in de toespraak, die Reinaert houdt tot den koning bij zijne verschijning aan het hof. In den tekst van het Comburgsche hs. luiden de regels aldus (vs. 1780 vlgg.):

Het ne betaemt niet der cronen
datsi den scalken ende den fellen
te lichte gelove, dat si tellen;
nochtan willics gode claghen:
dier es te vele in onsen daghen
der scalke, die wroeghen connen,
die die vorderhant hebben ghewonnen
over al in elken hoven,
dien sal men niet gheloven:
die scalcheit es hem binnen gheboren;
dat si den goeden beraden toren,
dat wreke god up haer leven.

De tekst van *Reinaert* II (1800 vlgg.) is in hoofdzaak hieraan gelijk, en hoewel het Latijn van Balduinus in enkele voorname punten afwijkt, zoo kon de kritiek hier weinig uitrichten, daar de beide teksten gezamenlijk staan tegenover het Latijn. Muller heeft dan ook in zijn boek over „de oude en de jongere bewerking van den Reinaert" de verzen niet besproken. Doch nu komt de nieuwe tekst met eene lezing, die veel dichter staat bij het Latijn, en enkele ontwijfelbaar betere lezingen bevat. Zij luidt aldus (vs. 1770 vlgg.):

En temet niet der coninccronen,
Dat si den scalken ende den fellen
Te lichte geloven, dat si hem tellen.
Nochtan wil ict gode clagen:
Der es so vele in onsen dagen,
Die honichscalkers die wroegen connen,
Die nu der vroeder hant hebben gewonnen

Kon. Vlaamsche Academie, 1908; L. Willems, *La découverte d'un nouveau manuscrit du Reinaert* in „Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand, 1908, n°. 3; J. Franck, *Zur überlieferung und composition des Reinaert* in Zs. f. d. Altertum 52, 285 vlgg., en mijne aankondiging van Buitenrust-Hettema's uitgave van den Reinaert in „Museum", Maart 1911.

Over al in den riken hoven,
Dat si so verre sijn comen boven,
Dat si den luden doen groten toren,
Die gene scalcheit an es geboren.
Dat wreke god an har leven,
Ende moete hem ewelike geven
Al sulke loon als si sijn waert.

Er zijn hier enkele onnauwkeurigheden in, die A. niet heeft (1772 *l.* gelove; 1775 *l.* der h.; 1776 *l.* die vorder hant; 1780 an *l.* in; 1783 *l.* sulken), maar de afwijkingen in 1775 en vooral in 1778—1780 schijnen verbeteringen: vs. 1788 en 89 in *Reinaert* I zijn eigenlijk niets dan herhalingen van hetgeen reeds vroeger door Reinaert was gezegd; ook *Reinaert* II heeft niet den regel „dien sal men niet geloven”, maar in overeenstemming met het nieuwe hs. „dat (*zoodat*) si so verre sijn comen boven” [1]).

Vergelijken wij nu het Latijn, vs. 820 vlgg.:

Nec reges decet ut credant mendacibus aut his
 Qui bene noverunt laedere fraude bonos.
Sed coram ducibus hodie bene credulus [2]) aulis
 Falsus adulator regnat habetque locum.
Sed qui veraces sunt atque boni removentur
 Et sunt contempti, curia spernit eos.
Nec detractori, rex, debes credere, cum sis
 Nobilis atque potens, justus amansque bonos,

dan blijkt in elk geval, dat Balduinus een anderen tekst voor zich heeft gehad dan dien van het Comburgsche hs., nl. een die veel meer punten van overeenkomst vertoont met hs. F. De lezing „die gene scalcheit an es geboren” wordt in het Latijn teruggevonden in „Sed qui veraces sunt atque boni”. Ik aarzel dan ook niet, in deze redactie de oorspronkelijke hand van den dichter te erkennen [3]).

1) Ook Franck, *Zs.* 52, 308 houdt dezen regel voor den oorspronkelijken: hij wijst er te recht op, dat ook het rijm *hoven*: *boven* zuiver is, en *hoven*: *geloven* van *A.* onzuiver. Vgl. Muller in *Tijdschr.* 7, 29 vlgg.

2) d.i. „geloofd”, zooals meermalen in het latere Latijn.

3) Franck geeft t. a p. (308 vlg.) aan de lezing van *Reinaert* I de voorkeur op grond van lat. 821: „qui bene noverunt laedere fraude bonos”, doch niet deze regel

Nog in één ander punt verschilt *Reinaert* I van het Latijn, nl. hierin, dat er van „vleiers" niet in gesproken wordt: in vs. 1785 staat, evenals in vs. 1781 „scalke". Ook Franck, *Zs.* 52, 308 heeft er op gewezen, dat hier zeker eene oorspronkelijker lezing is bewaard. Doch ik vraag, of men vrede kan hebben met den vorm van het woord, waardoor het begrip „falsus adulator" van het Latijn wordt uitgedrukt. Franck schijnt aan het woord geen aanstoot te nemen, althans hij vermeldt de lezing zonder commentaar. Maar mij komt het woord onaannemelijk voor: immers *honichscalkers* is een nomen agentis, dat alleen van een ww. kan zijn afgeleid. En nu is een ww. *honichscalken* ondenkbaar. Daarentegen ligt eene afleiding op *-er* van het bovengenoemde *ogenscalken* hier zóózeer voor de hand en past dit zoo goed in den samenhang, dat ik voor mij geloof de oorspronkelijke hand van den dichter te herstellen door te lezen (*h*)*ogenscalker*. Het woord (vooral wanneer het met *h* geschreven stond), was den afschrijver waarschijnlijk even vreemd als aan den afschrijver van het bovenvermelde fragment van den *Parthonopeus* het znw. (*h*)*ogescalkinge*, dat hij in *hoge scalkinge* (in twee woorden) veranderde. Weliswaar is (*h*)*ogenschalker* een minder gewone vorming dan *ogenschalc*, en ook daarnaast onnoodig, maar *-schalkers* staat in het hs., en het woord laat zich b.v. evengoed denken als ndl. *dierenbeuler* naast „dierenbeul".

Ik voeg aan de bespreking van dit nieuwe woord toe de vermelding van enkele andere eveneens tot heden onbekende zaken, die wij uit het nieuwe *Reinaert*-hs. hebben geleerd. Daartoe behoort het znw. *anruchte*, dat een aanwinst mag worden genoemd, en dat zich bevindt op eene plaats, waar men tot nog toe moest genoegen nemen met *onrecht*, nl. in de woorden waarmede Grimbert zijne aansporing tot Reinaert begint, om zich niet langer aan de gerechtelijke behandeling zijner zaak te onttrekken. Volgens *Rein.* I doet hij dat in deze bewoordingen (vs. 1364):

---

moet hier worden vergeleken, maar de *na* de vermelding van den „falsus adulator" volgende „sed qui veraces sunt etc. removentur".

en sal u niet vernoien
des *onrechts* daer ghi in sijt?

In het Mnl. Wdb. wordt *onrecht* (onder 4) verklaard als „een toestand van rechteloosheid waarin men verkeert omdat men zich aan eene berechting onttrekt", doch deze omschrijving schijnt niet juridisch juist gedacht, in elk geval gewrongen; ook wordt die beteekenis alleen vermeld voor deze plaats.

In *Rein.* II staat iets anders, dat minder gedwongen verklaard kan worden, doch dat men tot heden nog niet heeft doen dienen om de lezing van A. te verbeteren. Daar staat (vs. 1384):

laetti . . . u niet vernoien
van den *gherufte* daer ghi in sijt?

Doch ook dit is de ware lezing niet, zooals nu blijkt uit het nieuwe hs., waar wij lezen:

en sal u niet vernoyen
Die *anruchte* daer ghi in sijt? [1])

Dit is ongetwijfeld het woord geweest van den oorspronkelijken tekst, waaruit zich aan den eenen kant de lezing *onrechte*, aan den anderen kant *geruchte* (*gerufte*) geleidelijk laat verklaren, en dat juist de hier vereischte beteekenis heeft, nl. „infamia". Weliswaar is dit woord nog nergens gevonden, maar het Mhd. kent *anrüchtic*, dat bij Diefenb. vertaling is van „infamis", en het hd. *anrüchtig*, gewoonlijk *anrüchig*, beteekent hetzelfde; zie Grimm's *Wtb.* 1, 430 op anrüchtig. Men mag het er wel voor houden, dat dit het naamwoord is, waarvan het mhd. en hd. bnw. zijn afgeleid, doch dat tot heden ook daar niet gevonden was. Het woord komt van den stam van *roepen*, in juridischen zin, waaraan ook mnl. beruchten en beruchtigen herinneren; ook beruchtet (berucht), d. i. »in een slechten naam staande, door de openbare meening als de dader

1) Het Latijn, vs. 588 vlgg., is voor de beoordeeling dezer verschillende woorden van geen nut.

aangewezen" [1]). Alleen de beteekenis van *an* in de samenstelling is niet zoo heel duidelijk. Bij aanroepen komt noch in het Mhd. noch in het Mnl. de beteekenis »beschuldigen" voor.

Nieuw is verder gevederslach, o., in vs. 1855, „het slaan met de vleugels" (*Rein.* I, 1859: *vederslach*, m.; II, 1885 *vederslach*, m.); hofstrate, in vs. 1751, »eene voorname naar een hof voerende weg" (I, 1761: „die *hoochste* strate"; ook II, 1781, en lat. 803 „in *alta* means"; hier heeft het nieuwe hs. dus wel niet het oorspronkelijke bewaard); maelstaf in vs. 774 vlg. („vrouwe Vulmar scarpe loge ghinkene roeren mit enen *maelstave*"; *Rein.* I, 788: »Vrouwe Vulmaerte scaerpe loghe ghinkene coken met enen *stave*; II *ontbr.*). Van *maelstaf* heb ik tot heden de bet. niet kunnen opsporen. Indien het woord behoort bij het beeld, waarbij het gebruikt wordt, hetgeen mag worden verwacht, dan moet het beteekenen „een voorwerp dat bij het gereedmaken van mengsels gebruikt wordt, waarmede men roert in een te vuur staanden pot", maar daarmede is de bet. van „mael" nog niet duidelijk geworden.

Verder wijs ik nog op het mannelijk gebruikte woord *sweet* (ook mhd. en hd.) in vs. 878 („dat die sweet neder liep hem neven der liere"; I, 894 dat sweet; ook II, 922); op ingesinde, vs. 1383 („des coninx ingesinde"; I, 1393 ghesinde; II *ontbr.*); op verdelen, dat ook elders in de bet. „veroordeelen" voorkomt [2]), vs. 1881 (I, 1883 „verordeelt"; II *ontbr.*); op past, dat ook in dit hs. gevonden wordt evenals in *Rein.* I [3]); en op hemelgat, dat vs. 1632 staat op de plaats van het veel besproken *viwergat* van *Rein.* I, 1640, doch dat niet aan de verwachting beantwoordt en de lezing van het Comburgsche handschrift onverklaard laat.

1) In het Hd. is het woord *anrüchtig* gekomen onder den invloed van het begrip „ruiken", en daardoor *anrüchig* geworden; vgl. de Wdbb. van Grimm, Kluge en Paul; ook ndl. „in een slechten *reuk* staan"; hd. „in üblem *geruch* stehen".

2) Degering had dus in zijn tekst niet de onnoodige verandering in *ver[or]deelt* behoeven aan te brengen.

3) Vgl. *Tijdschr.* 19, 137 vlgg.

CLERC (SCRIVER) VAN DEN BLOEDE.

Met een tweeledig doel breng ik deze termen ter sprake. In de eerste plaats om een tweetal foutieve verklaringen, in het Mnl. Wdb. gegeven, te verbeteren. Zij betreffen de uit Potter's *Minnen Loop* (I, 77) bekende woorden:

Ic, man ende scriver van den bloede,
Die wile ic hadde die yseren roede
Ende rechter was in svorsten lant.

In het *Mnl. Wdb.* wordt bij bloet, 4) met een beroep op deze plaats en de ndl. uitdrukking, „prinsen van den bloede" aan het woord hier de beteekenis toegekend van „adel, aanzienlijk geslacht". Het beroep is ongeldig, althans voor deze plaats, doch op zich zelve is zij niet onjuist; zie in *Ann. Em.* 14, 30; 127; 137; 138; 139 de uitdr. „heeren van den bloede". Bij clerc wordt (kol. 1534) de uitdrukking „clerc van den bloede" opnieuw ter sprake gebracht, doch ook daar is zij onvoldoende verklaard [1]); het moet erkend worden, dat ook Kiliaen, wiens woorden aldaar worden aangehaald, in dezen te kort is geschoten: een „clerc van den bloede" is niet een geheimschrijver of griffier in het algemeen (Kil. „commentariensis, actuarius"), maar is een *griffier van een rechterlijk college, dat met lijfstraffelijke rechtspleging was belast.* Voorbeelden van de uitdrukking vindt men op de volgende plaatsen.

Onder de uitgaven van den baljuw van Gent komt in eene rekening van 1379 (*Froissart* 2, 24) voor: „Omme de wedden van Janne ser Lennoets, ervachtich clerc van den bloede te Ghend". In Despars 4, 265 lezen wij: „Jan de Taye, die clerc van den bloede, (dede) die schadebelettere Jan de Boot zijnen halsebant afdoen, ende dede die an den schadebelettere van Mer Jacob van Ghistele"; 267: „meester Pieter van der Eecke…, die wijlent by den ghemeente clerck van den bloede ghemaect

1) In het Mnl. Wdb. wordt „bloet", t. a. p. verkeerd opgevat, als „iem. van vorstelijk bloed", en „clerc van den bloede" weergegeven door „secretaris van den Hertog".

hadde gheweest"; 264: „stellende Jan de Taye weder in zijn clercscip van den bloede". En in een brief van Jerominus Segersz v. 1551, in „het Offer des Heeren" (*Biblioth. Reform. Neerl.* 2, 129) schrijft hij: „hoe dat ic voor den marcgrave (van Antwerpen) gheweest hebbe, ende hij hadde daer twee preeckeren bij hem, met twee schepenen ende den clerck van den bloede" [1]).

Men mag vermoeden, dat de uitdrukking „clerc van den bloede", evenals zoovele andere termen op de rechtspleging betrekking hebbende, zal zijn vertaald uit het Fransch. Inderdaad is het oudfransche *clercq du saing* het voorbeeld geweest van het mnl.; men vindt o. a. eene bewijsplaats in een hs. van 29 Oct. 1561, door Gilles van der Stichelen, pensionaris van Oudenaarden opgemaakt over de verwanten van Margaretha van Parma; daar staat o. a. „la dicte damoiselle Marie (van der Gheenst, zuster der moeder van de landvoogdes) a esté alliee avecq feu Mr. Jehan Schot, en son vivant *clercq du saing* de la ville de Bruxelles" [2]). Voor de beteekenis van *sang*, vergelijke men Duc. op *sanguis*: „merum imperium, major justitia, vel justitia sanguinis, quae a domino feudi exercetur in casibus in quibus sanguis defluit" (in denzelfden zin aldaar *sanguinia*).

Op zich zelf zijn de boven staande mededeelingen niet zonder belang, omdat zij mogelijk — en werkelijk voorgekomen — misverstand met betrekking tot de juiste beteekenis van den term *clerc van den bloede* kunnen wegnemen. Doch zij worden vooral belangrijk in verband met de geschiedenis van den schrijver van *Der Minnen Loop*, Dirc Potter. In zijn werk noemt hij zich weliswaar niet aldus, maar „scriver van den bloede", doch dat dit hetzelfde beteekent, blijkt uit een open brief van Willem VI, gegeven te Haarlem 31 Jan. 1406, berustende in het leen-

1) Mij medegedeeld door mijn vriend Knappert. — In de *Nederl. Historieprenten*, uitg. door G. van Rijn, vindt men op bl. 5 eene afbeelding, waarop Jacob Keer in den kerker (9 Mei 1569) een disputatie houdt met Broer Cornelis, in 't bijzijn van Mr. Jan van Damme, griffier, en Michiel Houwaert, „klerk van den bloede".

2) Ook deze mededeeling dank ik aan Prof. Knappert.

register van dien vorst, waarvan ik de mededeeling verschuldigd ben aan de vriendelijkheid van den Rijksarchivaris Jhr. Mr. Th. van Riemsdijk. Dat belangrijke stuk luidt aldus (III *Registrum novum vasallorum f.* 17 *v.*):

„Willem &c doen cond allen luden, dat wy verliët hebben ende verlyën mit desen brieve Dirc Potter *onse clerc vanden bloede* die husinge ende hofstede daer hy nu ter tijt in woent inden Hage ander plaitsen voir onsen houe die wy belegen hebben mit onser hairstraten andie zuytside ende noirtzide Jan Coec mit sijnre husinge aendie westzide meester Pieters erfgenamen metten husinge die sy oic te leen houden aen die oistzide, ende hy tot desen dage toe van onsen lieven heere ende vader gehouden heeft, te houden van ons ende van onsen nacomelingen Dirc voerscr. ende sijn nacomelingen tot sulken leen, ende te verheergewaden alst versterft in alre manieren als sin br(ieve) die hy van onsen lieven heere ende vader dair of heeft inhouden ende begripen Presentibus die heere van Wassenaer heer Jan van Cronenburch ende Philps vanden Dorp In orconde &c Gegeven tot Haerlem vpten lesten dach in Januario Anno xiiij^{c} ende vyve s^{m} curs. cur".

Een bewijs van de uitoefening der functie van „clerc van den bloede" door Potter is in de registers, memorialen en tresoriersrekeningen, naar de Heer Van Riemsdijk mij verzekert, niet te vinden; wèl ontmoet men hem gedurig als secretaris van de Kanselarij en als baljuw van den Haag [1]). Doch er is er een gevonden in eene andere bron, waar men het niet in de eerste plaats zou zoeken, nl. in een ander literair werk van Potter, het door H. P. J. van Alfen in het Tijdschrift besproken *Bouck der Bloemen* of beter gezegd (gelijk de schrijver het zelf noemt) *Blome der Doochden*. Op bl. 38 aldaar beschrijft hij eene strafzaak, waarin hij heeft gefungeerd. De plaats luidt aldus:

„Des ghelijc quam oec een bove mit gheveisder boesheit ende

1) Zie H. P. J. van Alfen, *Een vergeten werk van Dirc Potter*, in *Tijdschr.* 24, 225 vlgg., vooral bl. 231; Lecoutere, *Een nieuw werk van Dirc Potter*, in *Taal en Letteren*, 14, 462 vlgg.

mit gemaicter eerberheit, geboren wt Vrieslant, die een lantloper ende truwant was. Ende was geheiten Johannes. Dese dede die meere gaen tot Wttrecht inder stad ende int ghemeyn ghestichte ende oec in Hollant, dat hij *boekels soene* was *van der a*, die een soene ghehad hadde, mer hij was ghestorven over lange jaren. Daer soe vele onruesten af rees inder stad ende inden ghestichte, dattet seer daer was te duechten op een dach groete bloetstorttinghe af te comen, soe die duvel sijn best mede daer toe dede, als hij in sulken dinghen ghewoen is. Doch so quam die boverie ten leesten wt ende hij seide openbaer hoe hij die loeghen ierst bedachte. Ende waert ghericht inden hage, daer ic selve op die tijt een richter was in des heeren stat".

De Heer Van Riemsdijk vermoedt dat de zaak van den gewaanden zoon van Boekel van der A door Potter behandeld is krachtens eene tijdelijke opdracht van den Graaf. „Hoezeer", schrijft hij mij, „de vorsten in de Middeleeuwen gesteld waren op hunne lijfstraffelijke rechtspraak, werd het opleggen van lijfstraf niet als eene eervolle taak beschouwd. Vandaar dat de vorsten dit dikwijls aan ondergeschikten overlieten".

Leiden. J. VERDAM.

DE DATEERING VAN VONDEL'S ROSKAM.

In zijn „Leven van Vondel" plaatst Dr. Leendertz de *Roskam* in het jaar 1626. Totnogtoe werd dit gedicht algemeen, op gezag van Brandt, gesteld op 1630. De heer Leendertz stelt het voor, alsof Brandt dien datum afleidt uit een brief van Hooft aan zijn zwager Baeck, gedagteekend 28 Mei 1630. Brandt heeft dien brief »blijkbaar vluchtig gelezen", aldus Dr. Leendertz. Inderdaad, indien Brandt zijn overtuiging slechts op dien brief gegrond heeft, dan zouden wij verkeerd doen aan zijn woorden waarde te hechten.

Uit Hooft's schrijven kan men volstrekt niet besluiten, dat het kort geleden was, dat de Roskam het licht zag; alles wat men er uit mag opmaken, is, dat dit gedicht integendeel reeds eenigen tijd zoowel aan den schrijver als aan den ontvanger van den brief bekend was. Hooft toch handelt over het gedicht *Harpoen*, dat hij blijkbaar pas gelezen had. Naar aanleiding van de Harpoen noemt de hij de Roskam, — de vergelijking moest zich wel opdringen! —: „De Harpoen is aerdigh, al zal hij veelen haarigh dunken, niet min als de Roskam."

Volgt hieruit, dat Hooft ook de Roskam eerst onlangs had gelezen? Zeker niet, want dan zou hij toch ongetwijfeld over dat gedicht, dat hem om de nagedachtenis van zijn vader na aan het hart moet hebben gelegen, nog wel wat meer gezegd hebben. In plaats daarvan gaat hij voort over de Harpoen. Blijkbaar was tusschen hem en Baeck over de Roskam alles reeds gezegd. Nog eens: indien Brandt zijn bewering op dezen brief alleen grondde, zou men kunnen zeggen, dat geen enkel argument bestond om te gelooven in de oude dagteekening van de Roskam. Maar Brandt zegt nergens, dat hij den bewusten datum slechts door redeneering heeft afgeleid. Hij verhaalt eenvoudig, zonder opgave van bronnen, dat de Roskam en de Harpoen in Mei 1630 het licht zagen.

Nu is het met het oefenen van kritiek op Brandt's mededeelingen aldus gesteld, dat men goed doet voorzichtig te zijn en hem op zijn woord te gelooven, zoolang geen bepaald bewijs voorhanden is, dat hij zich vergist, of zoolang men geen zekerheid heeft, dat zijn beweren op redeneering — die steeds valsch kan zijn — alleen gegrond is. Brandt toch had een zegsman, die veel kon weten: hij had Vondel. Wie staat ons borg, dat hij het jaartal 1630 niet van Vondel zelf had vernomen, al tracht hij dan ook inderdaad, eenmaal met die wetenschap toegerust, meer uit Hooft's brief te lezen, dan er in stond? Het lijkt mij nl., op de bovenvermelde gronden niet waarschijnlijk, dat Roskam en Harpoen, al noemt Hooft ze ook samen, tegelijkertijd zijn verschenen: dat Brandt *Mei* als de maand van het verschijnen ook der Roskam noemt, is dus misschien een verkeerde gevolgtrekking. Maar dat geeft nog niet het recht ook aan het jaartal te twijfelen zonder andere gegevens.

Dr. Leendertz is in dezen dan ook niet nalatig gebleven: hij heeft een argument, dat, naar het hem voorkomt, voldoende is om te bewijzen, dat Vondel de Roskam in het jaar 1626 heeft geschreven.

Er bestaat een gedicht, te vinden onder de Bijlagen achter het deeltje 1621—25 van Unger's Vondel, getiteld:

Aen den E. E. Welgeleerden Joost van Vondelen, beroerende sijn Palamedes, — en onderteekend *Q. D. C. V.*

In dat gedicht, een lofdicht op Vondel, komen de volgende verzen voor:

Gaet in uw kloeck gerijm noch even dapper voort,
En *Roscamt* zuyverlick 't geen reyn te sijn behoort.

De cursiveering en de hoofdletter maken de toespeling onmiskenbaar. Het valt niet te bewijfelen, dat het gedicht van Q. D. C. V. geschreven moet zijn na de Roskam. Wil men het nu echter laten dienen ter preciseering van het jaartal van Vondel's vers, dan zal men moeten beginnen met uit te maken, wanneer het zelf geschreven is. Het draagt geen datum. Maar heel de inhoud handelt over Palamedes, dat op het einde van

1625 is verschenen. Het lijkt wel zeer aannemelijk, dat Q.D.C.V. in 1626 schreef. Meer; het lijkt onaannemelijk dat hij jarenlang (tot in 1630!) gewacht zou hebben, alvorens hij zijn oordeel over Vondel's geruchtmakende tragedie uitsprak. Zekerheid hieromtrent kan men niemand verschaffen.[1]) Toch lijkt de waarschijnlijkheid groot genoeg om ditmaal Brandt's mededeeling te betwijfelen, temeer waar de mogelijkheid blijft bestaan, dat toch slechts de brief van Hooft de basis van zijn meening is.

Eenmaal de aandacht op het jaar '26 gericht, schijnt plotseling een reeks van bevestigingen in Vondel's hekeldicht zelf naarvoren te komen.

Hooft's vader, aan wien Vondel hier zoo eerbiedige en diepgevoelde verzen wijdt, was „salighlijck ontslaepen den eersten dagh des jaers 1626." Is het niet natuurlijker, dat de dichter nog in datzelfde jaar behoefte gevoelt zijn rechtschapenheid te verheerlijken tegenover de baatzucht van zoovelen, dat hij kort na zijn dood hem terugwenscht en klaagt over zijn gemis, dan dat hij eerst jaren later zoo over den overledene zou spreken?

Niet anders is het met de herinneringen aan de Palamedesgeschiedenis. Tot tweemaal toe komt de dichter terug op die gebeurtenissen. Hoeveel beter begrijpen wij zijn ontroering en zijn hartstocht, als wij bedenken mogen, dat zij nog slechts zoo kort achter hem lagen. Is het waarschijnlijk, dat Vondel nog in het jaar 1630 zoo van deze zaak vervuld was, dat hij haar overal bij te pas moest brengen, en dat zijn drift hem zoo de baas kon worden, dat hij een heftigen zin moest afbreken uit vrees van te veel te zeggen?

Of is er niet een beul int gantsche land te vinden?
Men vonder eer wel drie, doen bittre beulsgezinden...

En krijgen ons, als wij ze als een uiting onder den onmid-

1) Men zou kunnen tegenwerpen, dat er in het gedicht verzen voorkomen, die er op wijzen, dat, toen Q. D. C. V. schreef, reeds veel over Palamedes te doen was geweest, dat hij eerst had afgewacht of Vondel zelf niet het woord zou nemen (vs. 37 vlg.), dat zijn bedoeling was heel 's dichters literaire loopbaan te bespreken (vs. 9).

dellijken indruk van de gevaarlijke rechtszaak van het jaar '25 mogen beschouwen, die beroemde verzen niet meer kleur en leven:

Dies roemt men hem voor wijs die vinger op den mond leyd,
O kon ik ook die konst: maer wat op 's harten grond leyd
Dat weltme na de keel...

Er is meer.

In de Roskam komt een zeer sombere stemming ten opzichte van 's lands toestand tot uiting. De dichter maakt zich bezorgd voer »de swaerigheên van onsen Staet" (vs. 46), spreekt zelfs van „vaer van schipbreuck" (vs. 87) en waarschuwt het »leven in de boot aen 't naeste land te berghen" (vs. 90). En dat alles in het jaar na de verovering van Den Bosch, die hij zelf met zulk een juichenden Zegezang begroet had? Maar was een sombere toon, als Vondel in dit hekeldicht laat hooren, misplaatst in 1630, hoe uitstekend past hij daarentegen in het jaar 1626!

Het is bekend, hoe de tegenspoed, die Maurits' laatste levensjaren verbitterd had, aanvankelijk onder Frederik Hendrik voortduurde. De Venetiaansche gezant Giorgi schrijft in den zomer van 1626, dat met den dood van den ouden prins de zaken zeer verachterd zijn: »la barca non ha chi la regge, l'essercito chi lo guidi": »de Spanjaarden winnen dientengevolge veld en de Engelsche en Fransche bondgenooten doen niets; de toekomst is somber". [1])

Maar aan al die moedeloosheid maakt het eerste succes een eind. Vondel zelf was opgetogen van blijdschap, toen Grol viel. Dat gebeurde in Augustus 1627. Is het waarschijnlijk, dat een gedicht, waaruit zooveel bekommerdheid over 's lands toekomst spreekt als de Roskam, daarná zou zijn geschreven?

En ten slotte is er nog een omstandigheid, die het gedicht aan het jaar '26 schijnt vast te snoeren.

Vondel toont zich in de Roskam ten hevigste verontrust over de verschrikkingen, die ongestraft worden gepleegd door de

1) Blok. Relazioni Veneziane, blz. 236 vlg. Vgl. Blok's Gesch. IV blz. 266 vlg.

Duinkerkers. Gedurende heel het tijdvak van den afloop van het Bestand tot ongeveer 1632 toe woedde die plaag, met slechts een korte verademing in 1629 ten gevolge van het optreden van Piet Hein. Maar opmerkelijk is, wat Vondel als oorzaak van die ellende noemt:

Wat 's d' oorsaeck? Vraeght men, wat? De gierigheyd alleen,
Die 't algemeen versuymt en vordert slechts haar eigen.

De overmacht der Duinkerkers is het, wat Vondel aanleiding geeft tot zijn felle klachten over de corruptie onder de regenten. Hoe zag hij juist daartusschen zulk een nauw verband? Daartoe bestond althans in het jaar '26 wel degelijk aanleiding en hij was niet de eenige, die dat verband legde.

„De saecken van de veylinghe ter Zee niet geluckigh gaende, wierd het als gemeenlijck geïmputeerd aen de Regeeringh", aldus Aitzema op dat jaar, en hij vervolgt met een kort verhaal van een opzienbarend schandaal bij het Rotterdamsch Admiraliteitscollege, waarvan de fiscaal en zes leden op het eind van 1625 werden gearresteerd en voor een commissie van door de Staten-Generaal opzettelijk daartoe gedelegeerde rechters moesten te recht staan om in September 1626 tot zeer zware straffen te worden veroordeeld, wegens verduistering van 's lands gelden.

En wat zegt Vondel in de paar verzen, waarin hij de beschuldigingen, die hij eerst in het algemeen geuit heeft, specifieert?

Overdaed (aldus de dichter)
..... deelt ampten wt om loon:
En stiert den vyand 't geen op halsstraf is verboôn:
Luyckt 't oogh voor sluyckerye, en onderkruypt de pachten:
Besteelt het land aen waere, aen scheepstuygh en aen vrachten:
Neemt giften voor octroy: of maeckt den geldsack t' soeck:
En eyscht men rekening, men mist den sack en 't boeck.

Het valt onmiddellijk in het oog, dat hierbij regels zijn, die

op niemand anders dan op Admiraliteitsleden kunnen zijn gemikt. »Het oogh luycken voor sluyckerye" en »het land bestelen aen waere, aen scheepstuigh en aen vrachten" laat aan duidelijkheid niets te wenschen over. Maar om nog meer zeker heid te hebben, dat Vondel hier inderdaad de onverkwikkelijke geschiedenis van de Admiraliteit van de Maas op het oog heeft, heb ik getracht meer bizonderheden over die zaak te weten te komen. Zoo heel gemakkelijk was dit niet. In de historische litteratuur is over het geval bitter weinig te vinden. Ofschoon het zonder twijfel de cause célèbre was der jaren 1625 en '26, zijn de geschiedschrijvers er kort over, vermoedelijk uit kieschheid tegenover de in hoogheid gezeten families, waartoe de schuldigen behoorden. Aitzema noemt noch den aard van de misdrijven, noch de namen van de betrokken Admiraliteitsleden. Pieter de la Court[1]) volstaat met een herinnering aan »de slordige huishouding der Admiraliteiten" Wagenaar. doet niet anders dan Aitzema excerpeeren[2]). De Jonge, in zijn „Nederlandsch Zeewezen", ofschoon blijk gevend van ook uit andere bronnen te hebben geput, is, behalve uiterst beknopt, ook onjuist in zijn mededeelingen[3]). Tot pamfletten bleek de zaak, tot mijn teleurstelling, geen aanleiding te hebben gegeven. Ik vond althans niets dan een vliegend blaadje, waarin ten behoeve van het Rotterdamsch publiek een verslag wordt gegeven van het vonnis, zooals dat in Sept. 1626 te 's-Gravenhage werd uitgesproken: ik leerde hieruit tenminste de namen van het zestal heeren[4]). Noch de Secrete Resolutiën van de Staten van Holland, noch die van de Staten-Generaal — ofschoon de ge-

1) Aenwijsing der heils. pol. Gronden en Maximen enz. (1669) blz. 196.

2) Vad. Hist., dl. XI, blz. 41 vlg.

3) Ned. Zeewezen, 1ste druk blz. 345: van de „opzettelijke oogluiking" bij het heffen der in- en uitg. rechten blijkt uit de stukken juist niet. De aant. op blz. 239 van den 2den druk (na den dood des schrijvers in het licht gegeven) bevat een dwaze vergissing: de naam *van Eck* moet zijn *Berck*; dit was de fiscaal; inderdaad was diens broeder gezant te Venetie.

4) Cort ende waerachtig Verhael... de Sententie enz... Rotterdam 1626.

schiedenis in beide lichamen ter sprake is gekomen, — maakten me veel wijzer. Intusschen wist ik toen reeds iets zeer belangrijks, nl. dat inderdaad de zaak veel gerucht maakte. Aitzema zegt zelfs uitdrukkelijk (niet zonder eenige cynische beschouwingen), dat het gemurmureer van het publiek de eenige reden was, waarom men besloot de zaak niet in den doofpot te doen, maar dat na het vonnis het gemurmureer nog heviger werd. En het vliegend blaadje maakt melding van »het gemeene volck", dat voor het Hof in Den Haag te hoop liep om van het zeldzaam schouwspel te genieten van de twee aan twee aan elkander gebonden Heeren, zooals zij van de Gevangenpoort werden geleid om hun vonnis te hooren.

Maar op het Rijksarchief bleek een kopie [1]) te berusten van een deel der processtukken, waaruit ik me een duidelijke voorstelling kon vormen van de wijze, waarop deze »lompe plompe dieven" (zooals Vondel zich uitdrukt) zich aan 's lands penningen hadden vergrepen. Niet in allen deele komt die wijze overeen met de voorstelling, die Vondel geeft in de door mij aangehaalde verzen. De afwijking laat zich echter gereedelijk verklaren uit de omstandigheid, dat het proces natuurlijk met de noodige geheimzinnigheid is gevoerd, zoodat onder het volk onjuiste geruchten in omloop zullen zijn geweest, en de overeenkomst blijft treffend genoeg om allen twijfel, of de dichter ook soms dit geval niet in het bizonder op het oog had, weg te nemen.

Vondel dan vergiste zich, toen hij sprak van »het oog luiken voor sluikerij". Uit de op het Rijksarchief aanwezige gegevens is mij althans van dien vorm van malversatie door de heeren Admiraliteitsleden niets gebleken. Dat het publiek, op het gerucht van een admiraliteitsschandaal, intusschen daaraan in de eerste plaats dacht, is begrijpelijk, aangezien knoeierijen met de konvooien en licenten inderdaad zeer gebruikelijk waren. En het

1) In het laatste der 17e eeuw vervaardigd ten behoeve van rechters over een soortgelijk geval.

middel, dat de Rotterdamsche heeren aanwendden in plaats van het vrij onschuldig systeem van toelaten van smokkelen tegen betaling, was zoo »lomp en plomp", zoo verregaand brutaal, dat het moeite kost het te gelooven, zelfs wanneer men leest, dat zij zelf het bekend hebben. Tot de inkomsten van de Admiraliteit van de Maas nl. behoorden gelden, voortkomend uit een recht, mede Licenten geheeten, geheven op verschillende paardemarkten in Holland. De heeren lieten dat recht niet ontduiken, integendeel: ze deden het met stiptheid innen, maar behielden soms een gedeelte, soms de geheele opbrengst voor zich, zonder verderen omslag dan een raadsbesluit, dat „de voornoemde penningen zouden worden gebruikt tot fournissement van een extraordinaris emolument voor de heeren", of wel trachtend de fraude te verbergen door min of meer ingewikkelde vervalsching van de verantwoording aan de Generaliteit.

Is dus hier een afwijking — en dan nog een geringe en licht verklaarbare —, de andere regel uit Vondel's hekeldicht vind zijn illustratie in de werkelijkheid.

Inderdaad „bestalen" de Rotterdamsche Admiraliteitsleden »het land aan waar, scheepstuig, en vrachten". Een heele reeks van de ten onrechte door hen geinde sommen, die hun vonnissen opnoemen, bestaat uit een soort morswinsten, behaald door knoeien met de verkoopingen van prijzen door 's lands oorlogsschepen veroverd Deze wijze van doen was hun soms nog te ingewikkeld: de fiscaal liet van veroverd laken groote stukken ten eigen behoeve afsnijden. Een kommies van het college getuigt hoe éen der leden een reisje naar Amsterdam deed, beweerde, daar een groote partij hout voor scheepsbouw te hebben gekocht, het geld ervoor inde ten kantore van den Generaliteitsbetaalmeester, zonder dat — tot verbazing van de subalterne beambten — op de werf te Rotterdam ooit een balkje van die partij verscheen. Een der scheepstimmerlieden verklaarde bij het verhoor, dat hout voor schepen als brandhout werd gekloofd en aan der heeren huizen gebracht en dat de timmermansbaas ook „huysschouwen ofte schuyten" moest

maken »van 's Lands hout en op 's Lands kosten", die dan naar „de Heeren hunne hoven", d.w.z. hofsteden, werden gebracht „om daer te gebruycken".

Nog treffender misschien is evenwel een andere overeenkomst. Bij het verhoor van den vendumeester blijkt, dat er »boeken en pampieren" zoek zijn; na aandringen van de rechters beweert hij thuis nog papieren te hebben, maar moet later bekennen, dat die toch van niet veel belang zijn. En de ontvanger moet verklaren, dat hij „bij 't passeeren van de ordonnantiën van de betaelinge der rest-Cedullen," „de quohieren met al 't geene daeraen dependeert als acten, rest-Cedullen, documenten, rekeningen ende anders" gewoon is aan den raad (dwz. het college der Admiraliteit) over te leveren en dat die ze »'t zamen int vier verbrandt", zoodat hij slechts de ordonnantiën behoudt.

Gelijk Vondel het uitdrukt:

„En eyscht men rekening, men mist den sack *en 't boeck*".

Ik geloof niet onvoorzichtig te zijn, wanneer ik, na deze overeenkomsten geconstateerd te hebben, als vaststaand aanneem, dat Vondel bij het hekelen van de regentenknoeierijen in het algemeen — men vergete ook niet, dat hij de kaperijen der Duinkerkers tot aanleiding kiest — op het schandaal van 1625 en '26 in het bizonder het oog had [1]).

---

1) Ik wil hier nog het een en ander meedeelen van wat het hs. op het Rijksarchief me omtrent de gedragingen der Admiraliteitsleden van de Maas geleerd heeft. De namen van het zestal, dat 26 Sept. 1626 veroordeeld werd, zijn: Berck (de fiscaal, sinds 1 Jan. 1622 als zoodanig werkzaam), van der Mast, Segweert, van der Heul, Nicolaï en Duyfhuysen (vendumeester); zij waren niet de eenige schuldigen: Joh. Calff en Seb. Bolleman ware evenmin zuiver; één was overleden vóor het vonnis werd uitgesproken. De malversatiën liepen tot een zeer hoog bedrag. Berck werd bv. veroordeeld tot viervoudige teruggave van 17631 gld. en enkelvoudige van 73875 gld.; bij de anderen bleven de sommen bescheidener, maar de geringste restutitie beliep toch nog meer dan 15000 gld. — Wat het meest treft in heel het proces is de verregaande schaamteloosheid van deze regenten, die de schandelijkste oplichterijen beraamden en uitvoerden als een door de wol geverfde flesschentrekkersbende. Men oordeele In April 1622 werd in het college der Admiraliteit besloten, dat „de raden, hij gevangen (d.w.z de fiscaal Berck, uit

En ook hier geldt, dat het aannemelijker geacht moet worden, dat hij onder den verschen indruk van die gebeurtenis er zoo

---

wiens vonnis ik deze passage aanhaal, waarvan ik de spelling modernizeer, aangezien de kopiïst de oorspronkelijke spelling heeft verhaspeld) en de Secretaris voor een emolument uit 's lands penningen genieten zouden elk een somme van 800 £, bedragende te zamen 8800 £, ende om dezelve penningen te vinden onder andere met onderlinge communicatie zoo nu zoo dan onder de Raden goedgevonden zijnde te doen maken tot laste van het land een ofte meer ordonnantiën, hebben hij gevangen en de voornoemde van der Mast dienvolgende met goedvinden en kennisse van den voorzeiden Rade te zamen gepractizeerd en gefabriceerd drie valsche ordonnantiën, alle gedateerd den laatsten April 1622 ende geteekend bij drie uit den Rade mitsgaders den Secretaris, sprekende de eene op den naam van Lijntje Pietersdr. weduwe van Daeme (?) Cornelisse ter somme van 1022 ponden over leveringe van vijfenzestig trossen, de tweede op den naam van Jan Obbes, schipper van Hamburg, ter somme van 750 ponden over leveringe van 300 pruise delen, ende de derde op den naam van Jacques Martin van St. Malo ter somme van 2013 £ over leveringe van dertien balen canefas, hebbende hij gevangen de voorzeide drie valsche ordonnantiën zelfs gemimiteerd (sic) of gedicteerd, omme bij Adriaan Brands (een handlanger, kroegbaas in den Toclast te Rotterdam) in 't net gesteld ofte geschreven te worden, daartoe de voornoemde van der Mast hem gevangen gesuppediteerd heeft de gesurgeerde namen van de personen, mitsgaders de speciën en de quantiteit van de goederen in dezelve ordonnantiën vermeld, met verklaringe dat hij op de rekeningen van het Land nagezien hadde, dat zoodanige goederen ordinaarlijk tot zulken prijs worden ingebracht." Ten huize van Petronella van der Well, herberg houdende in St. Joris te Rotterdam, heeft van der Mast vervolgens op die ordonnantiën eigenhandig, in tegenwoordigheid van eenige raden, de valsche kwitanties geschreven en geteekend met de namen van de gefingeerde personen daarin vermeld, zonder dat ooit natuurlijk zulke goederen waren ingekocht. Maar met die valsche ordonnanties en kwitanties inde men van den ontvanger-Generaal 3785 £, als een begin van de 8800, die men wenschte te verdeelen. — De heeren voelden zich blijkbaar veilig door weinig toezicht. Om vaak zeer groote sommen op de inkomsten der Admiraliteit te verdonkeremanen, werd gewoonlijk geen ingewikkelder middel aangewend dan een verklaring door den fiscaal en een of meer raden geteekend. dat zoo of zooveel „ter bestrijding van onkosten" was uitgegeven. De bentgenooten kwamen tot het smeeden van hun booze plannen vaak ten huize van Petronella van der Well of van Celijtgen Brands (de vrouw van Adriaan) bijeen. Veel van het onrechtmatig achtergehouden geld ging niet aan „extraordinaris emolumenten" maar ter betaling van „gelagen" in een van die beide kroegen gehouden. Die herbergrekeningen waren niet gering. Eind 1622 ontving Celijtgen Brands 1729 £; later nog eens bijna 1500 £ „voor zekere gelagen". — Het proces is ook zeer leerzaam over de geldelijke positie en organisatie van de Admiraliteit van de Maas.

uitvoerig en hartstochtelijk over schrijft, dan dat zooveel jaren later de herinnering eraan nog zoo levendig zou blijken.

Dr. Leendertz had zijn vondst belangrijker kunnen maken door er de consequenties van te ontwikkelen. Verschillende gedeelten van de Roskam verschijnen, na wat ik heb meegedeeld, in een nieuw licht. Maar vooral had hij zijn op zichzelf onvoldoend argument van het gedicht van Q. D. C V. met tal van andere kunnen versterken, Alle bewijzen voor 1626, die thans bijeengebracht zijn, zijn elk voor zich genomen niet afdoende. Maar tezamen lijken zij een zoo krachtige phalanx te vormen, dat tegenweer bijna ondoenlijk schijnt. En toch! Er is in het gedicht zelf een andere aanwijzing te vinden, die heel het stelsel met één slag omverwerpt en kortweg onmogelijk maakt, dat de Roskam geschreven is vóor 1628.

Op het einde verweert Vondel zich tegen het verwijt, als zou hij het volk opruien tot het weigeren van tol en schot en lot.

„Neen seker, dat sy veer.
Gehoorsaemheyd die past een oprecht' ingeseten:
Den heer 't ontfangen weer rechtvaerdigh uit te meeten;
Gelijck die Haegsche Bie vereert is met dien lof,
Dat sy noyt honigh soogh wt ander lieden hof:
Maar na haer' eygen beemd, op onbesproken bloemen,
Om nectar vloogh, wiens geur oprechte tongen roemen.

Met die „Haagsche Bie" kan de dichter moeilijk iemand anders bedoelen dan Joris de Bie, Thesaurier-generaal van de Unie, door alle geschiedschrijvers geprezen als een voorbeeld van onkreukbare eerlijkheid. Welnu, deze Joris de Bie is overleden in 1628, en het blijkt uit de verzen, die Vondel hem wijdt, overtuigend, dat hij, toen die geschreven werden, niet meer in leven was. Hij „*vloogh*" om nectar: dat imperfectum is afdoende. Ten overvloede zegt de dichter, wanneer hij den inhoud van zijn hekeldicht resumeert:

'k Heb, o doorluchtig Hoofd der Hollantsche Poëten,
Een kneppel onder een hoop hoenderen gesmeten.

. . . .

'k Heb aen uw vaders krans al meede een blad gevlochten,
En noch een siel geroemt, wiens deuchden elck verknochten.

Die laatste regel, die op niemand anders dan de Bie kan doelen, kan onmogelijk van een levende gezegd zijn. De wijze, waarop hij met Hooft's vader op éen lijn wordt gesteld, het gebruik van het woord „*siel*", en alweer het imperfectum „*verknochten*" laten geen twijfel mogelijk, of de Bie was overleden, toen Vondel de Roskam schreef.

Met zekerheid mag dus gezegd worden, dat de Roskam niet voor het voorjaar van 1628 kan zijn vervaardigd.[1]) Aan den anderen kant weten wij uit Hooft's brief van Mei 1630, dat toen het gedicht reeds bestond. Is dit nu dus de nauwkeurigste bepaling, die van den tijd van onstaan te geven valt: vóor Mei 1630, ná voorjaar 1628? Het komt mij voor, dat een nadere dateering niet met zekerheid valt vast te stellen. Ik heb in het begin van mijn opstel uiteengezet, dat ik in den brief van Hooft allerminst een bewijs voor 1630 kan vinden, maar dat de verzekering van Brandt mij toeleek geloofd te moeten worden, tenzij langs anderen weg de onmogelijkheid of onwaarschijnlijkheid ervan viel aan te toonen.

Welnu, heel het materiaal, waarmee ik de onwaarschijnlijkheid te voren bepleit heb, *blijft* van kracht, al is het dan onmogelijk geworden den datum verder dan voorjaar 1628 terug te dringen. Het *blijft* waarschijnlijker, dat Vondel in 1628 dan dat hij eerst in 1630 zóo over Hooft's vader en over de Palamedes-vervolging zou hebben gesproken; dat in 1628 de herinnering aan het Rotterdamsch Admiraliteitsschandaal van '25 en '26 levendig

1) De bewijzen voor 1626 leken mij zoo sterk, dat ik Fruin, Verspr. Geschr. IX, blz. 63, niet op zijn woord wilde gelooven, dat de Bie eerst in 1628 zou zijn overleden. De lijst van Thes.-gen. op het Rijksarchief leerde mij evenwel hetzelfde: zijn opvolger trad in April 1628 in functie.

was, *blijft* waarschijnlijker, dan dat dit nog in 1630 het geval zou wesen: en ook het argument van Dr. Leendertz behoudt zijn waarde: is het al vreemd, dat Q. D. C. V. niet voor 1628 met zijn bewondering voor Palamedes voor den dag komt, nog vreemder zou het zijn, indien hij tot 1630 ermee gewacht had. Eén argument vervalt: de sombere verwachtingen aangaande 's lands toekomst zijn niet verwonderlijker in 1630 dan in 1628 of 1629; zij leeren ons, dat tijdgenooten den toestand minder helder inzien dan hunne nakomelingen van eenige eeuwen later: overwinningen, die voor ons de geschiedenis van een jaar geheel en al beheerschen, vergeten zij in het langzaam verloop der dagen voor kleine tegenslagen, die wij de vermelding nauw waard achten.

Maar in de plaats van dat argument is een ander getreden. Wat kan toch wel de aanleiding zijn, dat Vondel in een gedicht als de Roskam, tot Hooft gericht en bedoeld tot gisping van regeeringsmisbruiken, op eenmaal dien Joris de Bie invoert? Het vermoeden ligt, dunkt mij, voor de hand, dat die aanleiding 's mans kort tevoren voorgevallen dood geweest zal zijn. De episode van Joris de Bie doet dus meer dan het jaar 1626 onmogelijk maken: zij geeft een aanwijzing, dat de Roskam in '28 geschreven moet zijn.

Alles te zamen genomen is er dus weer een niet onbelangrijk bewijzenmateriaal voorhanden, dat strekt om den datum der vervaardiging van de Roskam zoover als mogelijk is — dat is dus: op zijn vroegst tot in het voorjaar van 1628 — terug te dringen. Maar *zekerheid* kan het aan niemand verschaffen. Zoo goed als heel de waarschijnlijkheidsredeneering, die strekte om het jaar 1626 als datum aan te wijzen, ijdel bleek, kan ook door ééne nieuwe aanwijzing bewezen worden, dat, tegen alle waarschijnlijkheid in, Brandt het bij het rechte eind had en de Roskam eerst in 1630 is ontstaan.

Leiden. P. GEYL.

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
A 000 858 914 5

